

2000:1

Kvinnor och klass – en paradoxal skapelseberättelse

LOs Kvinnoråd och makten att benämna 1898–1967

Ylva Waldemarson

Stockholms Universitet, Historiska institutionen, ISBN 91-7265-099-0

ARBETSLIV I OMVANDLING

ISBN 91-7045-555-4   ISSN 1404-8426

Arbetslivsinstitutet

ARBETSLIV I OMVANDLING

Redaktör: Eskil Ekstedt

Redaktion: Christina Bergqvist, Erling
Bjurström, Marianne Döös, Jonas Malmberg
och Ann-Marie Sätre Åhlander

Grafisk produktion: Gabriella Stjärnberg

© Arbetslivsinstitutet & författare, 2000

Arbetslivsinstitutet,
112 79 Stockholm

ISBN 91-7045-555-4

ISSN 1404-8426

Tryckt hos Elanders Gotab

Förord

Det vore en klar överdrift att påstå att min forskningsresa har gått spikrakt. Stickspåren har varit många – både de mentala och de som fört ut i den fysiska verkligheten. Dessa stickspår har resulterat i skilda forskningsprojekt och i skilda forskarmiljöer. Därmed är det också många som bidragit till att göra den här resan till en berikande erfarenhet.

Till mina handledare, Klas Åmark och Yvonne Hirdman, vill jag rikta ett tack för de gångna årens diskussioner och för er strukturerande inverkan på mitt avhandlingsarbete. I arbetet med att förvandla idéer till konkret forskning har er hjälp varit ovärderlig. Detta tack omfattar också mina manuskriptläsare Tommy Ericsson, Eva Sjärdén, Eva Blomberg och Bo Persson. Tack för hjälpen! För hjälp med granskningen av den engelska delen tackar jag Eva och Göran Sjärdén och framför allt Rebecka Höjeberg som – trots egen slutspurt i skolan – frikostigt bjöd på sin tid. Ett speciellt tack riktas också till arkivarie Anneli Alriksson som, med stort tålamod, väglett mig genom LO-arkivets underjordiska virrvarr.

Mitt första forskningssammanhang utgjordes av Klas Åmarks seminarium. Detta var en stimulerande forskningsmiljö som i sina bästa stunder konkretiserade uttrycket om att helheten ibland överstiger summan av de ingående delarna. Det är inte att undra på att det då och då behövdes ett besök på Sveas matsalar för att föra ner hjärnan i magen. Till Eva Blomberg, Bo Persson, Kjell Nilsson, Bill Sund, Arne H Ericsson, Werner Schmidt, Christer Eriksson, Henrik Berggren, Lasse Kvarnström, Lars-Erik Hansen, Ken Bjerregaard, Björn Horgby samt alla nytillkomna medlemmar av seminariet – tack för både inspiration och kamratskap. Sentensen i det här tacket gäller också Genusseminariet – först under Ulla Wikanders och därefter under Yvonne Hirdmans ledning – och dess medlemmar. Till mitt första forskningssammanhang hör också forskarkorridoren ovanför biblioteket. Även här fanns den så viktiga blandningen av vetenskaplighet och kamratskap. Framför allt spelade Polyanna-klubben en väsentlig roll för att hålla livsandarna vid liv. Till medlemmarna i denna: Håll fanan högt och kom ihåg att ingenting är så hemskt att det inte kunde vara värre!

Nästa anhalt på min forskningsresa var Arbetslivsinstitutet. Huset vid Kungsbroplan kom även det att innebära livaktiga debatter och goda vänner. Samlingen vid kaffepumpen gav ofta den energi som behövdes för att komma vidare när arbetet gått i stå. För tvärvetenskaplighet och vänskap vill jag speciellt tacka Eva Blomberg, Lena Wilhelmson, Cecilia Åse och Annika Baude. Till Arbetslivsinstitutet hör också GAV-gruppen – Genus Arbetsliv Valfärdsstat – vilket också kan utläsas som G som i God mat, A som i Arbete och V som i Vattnet i vilket man bör doppa sig efter bastun. Tack för de här åren Cecilia Åse, Johanna Overud, Lisbeth Bekkengen, Maria Andersson, Gerd Lindgren och Yvonne Hirdman.

Efter några år på Arbetslivsinstitutet var det åter dags för universitetet – den här gången korridoren på ”nionde våningen”. Där blev kafferummet en tillfällig oas under slutspurtens hektiska tid. Berit Korsbäck, Siv Jäger Jansson, Annika Brofeldt, Karin Marschall och Elisabeth Dahlbäck har varit ständiga räddare i den praktiska nöden och stoiskt besvarat alla Var finns? Vem pratar man med? Hur fyller man i den här blanketten? En sådan räddare i nöden har också Tom Silvennoinen varit. Utan hans hjälp hade den här avhandlingen överhuvudtaget aldrig förmåtts lämna datorn. Tack för den här tiden också alla övriga på nionde våningen – ingen nämnd, ingen glömd.

Till doktorandtidens goda minnen hör dessutom alla de givande och intensiva diskussioner som förts utanför de formella vetenskapliga sammanhangen. I det här avseendet har framförallt Eva Blomberg, Inger Humlesjö, Kicki Eriksson, Cecilia Åse, Johanna Overud, Eva Sjöden och Kjell Östberg spelat en viktig roll.

Sist – men absolut inte minst – ett tack till min familj. Till Tommy – och till Emelie – för alla hjärnrensarpromenader och för att det ”vardagliga” livet inte upplösts i kaos. Till mina föräldrar Axel och Birgitta Waldemarson för all uppmuntran under åren och framför allt för tron på att allting ordnar sig till sist – so oder so. Till Rebecka för tårtor och vänlighet. Till Gabriel för att du påmint mig om att livet också består i att göra påskkycklingar. Det allra största tacket riktar jag till Ivar som, från att som liten parvel hjälpt mig veva mikrofilmer på tidningsarkivet till att som vuxen lotsa mig genom det ena datorhaveriet efter det andra, utgjort en klippa och – i allt – varit mig till en större glädje än jag förmår uttrycka.

Stockholm April 2000
Ylva Waldemarson

Innehåll

Kapitel 1. Utgångspunkter	1
Syfte	2
Benämmandet som forskningsområde	2
Kvinnor som kvinnor	3
Kvinnan, kvinnorna eller inga kvinnor alls	7
Kvinnan, kvinnorna och genussystemet	8
Klass och kön	10
Frågeställningar	11
Avgränsningar och urval	12
Begrepp och definitioner	13
Källor	16
Disposition	17
Kapitel 2. Kvinnorådets tillkomst – åren 1898-1946	19
Talande tystnad	19
Arbetare och kvinnliga arbetare	21
Medlemmar och kvinnliga medlemmar	22
Mellanakt	24
Benämningens konsekvenser	26
Samorganisering – trots allt	29
Klass, kvinnor och intressen	31
Ett kvinnoråd blir till	34
Att frånga ideologin för att rädda ideologin	37
Uppdraget	38
Kapitel 3. Kvinnorådet och den manliga normen	43
Motstånd	43
Integration och synlighet	45
Å ena sidan	45
... å andra sidan	47
Bundsförvanter eller bromsklossar	48
Kvinnorådet och normen för facklig verksamhet	49
”Dear Friend”	51
Strategival	53
Kapitel 4. Kvinnligheten, det fackliga medlemskapet och den fackliga politiken	57
Att bli en riktig facklig medlem	57
De kvinnliga medlemmarna och det fackliga medlemskapet	58

Spelets regler	60
Respekt och legitimitet	62
Med en viss förståelse	64
Deltiden	65
Idealism och realism	67
Att upplysa och att upplysas	69
Kvinnorådet, de kvinnliga medlemmarna och genusordningen	71
Likställighet	73
Kvinnors fackliga intressen	73
Daghemmen	75
Kvinnofrågor, politik och representation	76
Att skapa klass	78
Kvinnofrågor på gott och ont	79
Kapitel 5. Lika lön	81
LO och likalönen	81
Handlingsutrymmet	82
Likalönen och benämmandet	83
Arbetarna och de kvinnliga arbetarna	83
Antibenämmandet	85
Arbetsvärderingen	86
Likalönen och genussystemets två logiker	87
Den förvärvsarbetande husmodern	88
Löneutrymmet	89
Den fulla syselsättningen	91
LO-kongressen 1956 och 1957 års rådslag	92
ILO-konventionen	95
Benämmandets paradox	97
Kapitel 6. Kvinnorådet och förändringen	101
Från princip till praktik	101
Genombrott	102
De som tänkte efter före	104
Förändringen och benämmandet	106
De kvinnliga medlemmarna, den fackliga politiken och de ekonomiska konjunkturerna	107
Rättvisan och nyttan	109
Opinionsbäraren	111
LO, kvinnorådet och könsrollerna	112
Kvinnorådet läggs ner	113
Kapitel 7. Kvinnorådet, kvinnan och kvinnorna	119
Kvinnorådet och husmorskontraktet	119

Kvinnorådet och det politiska systemet	120
Exemplet AMS	122
Kvinnorådet och kvinnoorganisationerna	123
Hemmens kvinnor	123
Yrkeskvinnorna	124
Kvinnoråd och kvinnoförbund	127
Hemmafruar kontra yrkeskvinnor	130
I kvinnors namn	133
Kapitel 8. Kvinnorådet och benämmandet – en sammanfattande och avslutande diskussion om klass, kön och benämning	135
Benämmandet	135
Benämningens paradox	136
Benämning och de manliga medlemmarna	137
Benämning och de kvinnliga medlemmarna	138
Erfarenhet, klass och kön	141
Kvinnorådet, politiken och de andra kvinnorna	144
Kvinnor i person eller kvinnors situation	146
På systemets villkor	148
Noter	153
Kapitel 1	153
Kapitel 2	155
Kapitel 3	161
Kapitel 4	164
Kapitel 5	170
Kapitel 6	175
Kapitel 7	178
Kapitel 8	183
English Summary	185
Referenser	193

Kapitel 1

Utgångspunkter

Det ligger kraft i att benämna. Att benämna någon, att ge ett namn, inrymmer makten att definiera andra utifrån sig själv. Enligt bibeln utgör benämmandet själva skapelseaktens kärna. I första Mosebok benämner och skapar Gud – ”och Herren Gud sade...” – ljuset, mörkret, jorden, havet, grönskan, djuren och människan. Men inte hela människan. Det var mannen som benämndes. När det gällde de enskilda djurarternas namn och när det gällde ”kvinnan” överlät Gud istället benämmandet till mannen:

”Och Herren Gud sade: Det är inte gott att mannen är ensam. Jag vill göra åt honom en hjälp sådan som anstår honom. Och Herren Gud danade av jord alla markens djur och alla himmelens fåglar och förde dem fram till mannen för att se hur denne skulle kalla dem; ty som mannen kallade varje levande varelse, så skulle den heta.”¹

Men som vi vet krävde Adam mer till hjälp än bara djuren. Gud skapade honom därför en kvinna som han förde inför Adam som återigen gavs benämmandets privilegium. Och Adam talade:

”Ja, denna är nu ben av mina ben och kött av mitt kött. Hon skall heta maninna, ty av man är hon tagen.”²

Därmed hade mänskligheten delats in i två kategorier. Men så länge man och kvinna vistades i Eden utgjorde detta inget bekymmer för dem. De ”blygdes” inte inför varandra. Därefter kan vi alla historien. In kommer ormen, det kvinnliga sveket, bettet av äpplet från kunskapens träd och till all fasa – Adam och Eva får syn på varandra och ser att de är nakna. Och det är i det här ögonblicket som benämmandet av man och kvinna blir besvärligt. Naturligtvis hade Adam och Eva sett att de var nakna före Evas syndafall – men de hade inte lagt någon betydelse i den fysiska olikheten. I det här fallet var det Gud som lade sig i historien och gav den första värderingen och betydelsen av begreppen man och kvinna. Det är här de blir till kategorier med ett väsensskilt innehåll. Vad det innebar att vara kvinna blev tilldelat henne som bestraffning för att hon ätit av den förbjudna frukten och för att hon förlett mannen till samma ödesdigra handling. Under den talande rubriken ”Gud förkunnar dom” i första Mosebok ges maktrelationen mellan män och kvinnor en fast form. Gud säger till kvinnan:

”Med smärta skall du föda dina barn. Men till din man skall din åtrå vara och han skall råda över dig”³

Syfte

Vad har då denna bibliska berättelse med min avhandling att göra? En hel del vill jag hävda. Främst det att den så tydligt belyser benämningens betydelseskapande kraft. År 1947 skedde ett både ovanligt och specifikt benämning inom den svenska landsorganisationen – LO – genom att det då tillsattes ett särskilt kvinnoråd och en särskild kvinnlig ombudsman.

Det är LOs kvinnoråd, som var verksamt till 1967, som utgör den empiriska kärnan i min avhandling. Förutom att mitt övergripande perspektiv är genus-teoretiskt, dvs att jag förutsätter att det finns en maktrelation mellan könen och att den är relevant för att förstå det historiska skeendet, vill jag diskutera kvinnorådets betydelse utifrån delar av dagens vetenskapsteoretiska diskussion – närmare bestämt den som handlar om benämningens betydelse. Ett benämning kan syfta till att urskilja människor på många olika grunder, till exempel etnicitet, nationalitet osv. Det sätt jag använder mig av benämning på utgår från kön, närmare bestämt hur kvinnor och män benämns respektive icke-benämns. Med benämning avser jag då att man talar/analyserar/organiserar/förstår/handlar i termer av kvinnor, att man använder ordet kvinna/kvinnor för att fästa uppmärksamheten på kvinnor i person, på deras situation och/eller handlande.

Mitt huvudsakliga syfte med den här avhandlingen är således att diskutera benämningens betydelse utifrån ett avgränsat empiriskt exempel – LOs kvinnoråd.

Benämning som forskningsområde

Det finns idag två diametralt motsatta sätt att se på benämning av kvinnor. Ett där det anses leda till och upprätthålla underordningen av kvinnor och ett där det ges kraften att bryta upp denna underordning. Vissa forskare menar att själva benämning i sig utgör det främsta hindret för kvinnors frigörelse. Enligt dem är tankefigurerna man och kvinna – oavsett det innehåll dessa kategorier bemängts med – en oskiljaktig del av det större förtryckande dikotomiska tanke-system som, om inte sedan urminnes tider så i alla fall från och med upplysningstiden, styrt människors tänkande och handlande. Andra har tvärtemot valt att se benämning av kvinnor, att kvinnor benämns som en självständig kategori, som en handling som inrymmer en frigörande potential. Den här diskussionen är ganska omfattande och jag skall inte gå in på alla dess turer.⁴ Däremot tänker jag ta upp vissa delar av den mer ingående, eftersom jag funnit mycket att hämta hos *båda* dessa vetenskapsteoretiska läger.

Det bör dock påpekas att dessa två skolbildningar inte är helt jämförbara. Det är inte så enkelt att företrädarna för den ena menar att kvinnors underordning vidmakthålls bara genom att vi använder ordet kvinna, medan företrädarna för den andra anser att den upphävs när vi tar detta ord i vår mun. I själva verket förs den här diskussionen på olika analytiska nivåer. De förstnämnda diskuterar

främst kön/genus som vetenskaplig analytisk kategori. Här är tyngdpunkten förlagd hos dem som utför forskningen. De sistnämnda har fokus inriktat på aktörerna och vad som sker när de benämns alternativt benämner sig kvinnor. Den länk som trots allt för dessa skilda synsätt samman består i att även om det är aktörernas handlande som benämns, måste forskaren använda sig av kön/genus som en analytisk kategori för att överhuvudtaget få syn på denna form av handlande och för att kunna analysera det i dessa termer.

Företrädarna för dessa olika åsiktsriktningar menar själva att den kunskap vi får om verkligheten ser olika ut beroende på vilken av dessa utgångspunkter som väljs. Så är det förvisso. Men att kunskapen ser olika ut behöver inte innebära att den måste vara motsägelsefull. Jag vill snarare se det som att det är olika frågor som besvaras och olika kunskapsområden som belyses.

Kvinnor som kvinnor

Många av de forskare som ser benämmandet av kvinnor som ett led i en emanciperande strategi återfinns bland dem som sökt en vetenskaplig teoretisk förståelse av kvinnors kollektiva handlande.⁵ I det sammanhanget används ofta begreppet ”kvinnor som kvinnor”. Det kräver dock en förklaring.⁶ Statsvetaren Maud Eduards menar att det bara kan förstås tillsammans med erfarenhetsbegreppet. Enligt henne har kvinnors erfarenhet av diskriminering sällan tagits på allvar i de politiska sammanhangen, utan avfärdats som irrationell. Inom det politiska systemet och inom de olika partierna har relationen mellan könen aldrig tillåtits bli sin egen huvudsak. Det är detta förhållande som bidragit till att kvinnor funnit det angeläget att skapa ett separat offentligt utrymme där de kan diskutera i termer av ”kvinnor som kvinnor” istället för till exempel ”kvinnor som moderater” eller ”kvinnor som socialdemokrater”. Poängen är att visa att könstillhörigheten är överordnad aspekter som partitillhörighet och klasstillhörighet. Ytterligare en poäng är att det visar att det politiska systemets baserande på klasstillhörighet och ideologisk hemvist ofta hindrar kvinnors intressen från att bli synliga.⁷

Kan man då inte tala om ”män som män” på samma sätt som man talar om ”kvinnor som kvinnor”? Det finns enligt Eduards starka skäl för att besvara den frågan nekande. Män kan visserligen uppleva förtryck och underordning i egenskap av exempelvis klasstillhörighet eller rasstillhörighet men, konstaterar hon, de har inte någon erfarenhet av att vara underordnade utifrån att de är män. Kvinnor har däremot erfarenheter av att vara underordnade enbart utifrån sin könstillhörighet – i egenskap av kvinnor som kvinnor.⁸ Det är utifrån detta sammanhang som begreppet ”kvinnor som kvinnor” bör betraktas. När kvinnor organiserar sig på basis av denna organisatoriska formel får det, menar Eduards, till följd att även män utpekats som grupp. Den manliga normen blottläggs och det blir tydligt att det finns en makt/intresseaspekt på relationen mellan män och kvinnor. Kön-

maktordningen, för att använda Eduards eget begrepp, synliggörs och kan därigenom ifrågasättas.⁹ Häri finner hon benämningens främsta emanciperande kraft.

Ett benämning kan anta många olika uttryck. Dess innehåll och form kan variera beroende på vem det är som benämner och i vilket sammanhang benämningen sker. Med Eduards tankegångar som utgångspunkt och genom att sammanföra dem med resultaten av annan forskning om kvinnor inom politiken, inom olika yrken och inom olika organisationer har jag urskilt fem typer av benämningen. I denna indelning har jag utgått från *vem* som benämner, *hur* benämningen görs och *vilka* organisatoriska konsekvenser det ges.

I. I den första formen av benämning utpekade kvinnor generellt som de som avviker från den manliga normen. Det räcker med deras blotta närvaro i en manligt dominerad församling för att detta benämning skall aktiveras.¹⁰ Det manifesterar sig ofta språkligt – en manlig politiker benämns rätt och slätt politiker, en kvinnlig politiker benämns ofta en *kvinnlig* politiker.¹¹ Kvinnor, skriver Eduards, ”görs till kön, medan män förblir könslösa rättesnören” – ett förhållande som hon kopplar direkt till samhällets övergripande maktrelation mellan könen.¹² Detta förhållande mellan yrke och könstillhörighet är inte endast begränsat till politiken. Istället verkar det snarast utgöra regel i yrken som länge förbehållits män, dvs yrken som kvinnor utestängts från via lagstiftning, eller yrken som av andra icke-formella skäl endast ansetts passa för män. Förutom kvinnliga politiker inrymmer vårt vardagsspråk (eller har inrymt) till exempel kvinnliga poliser, kvinnliga präster, kvinnliga telegrafister, kvinnliga chefer, kvinnliga traversförare osv.¹³ För männen är det som om könstillhörigheten och yrket vore förenat i en oskiljaktlig enhet, för kvinnorna som om denna sammanmältning vore nästintill omöjlig. Historikern Yvonne Hirdman har i alfabetiska och genusteoretiska termer formulerat denna tanke så här:

”A – B är en välkänd formalisering av ett genusstereotypiskt tänkande grundat i motsats och kontrast. Det är tanken om Han och Hon som väsensskilda, som Hund och Katt, en också för många kvinnor så lockande formel att vara den Annorlunda, den Särskilda /.../ A är mannen utan egenskaper, dvs mannen, människan, normen som slipper bli bestämd – annat än i sin grundform av att *icke vara kvinna*.”¹⁴

”Så allmän blir mannen att endast kvinnan tycks ha kön”, sammanfattar statsvetarna Maria Wendt Höjer och Cecilia Åse.¹⁵

Genom att kvinnor på det här sättet benämns som de andra, som de som avviker från normen, skapas samtidigt en potential för förändring, menar Eduards. När de till exempel görs till de kvinnliga politikerna slås bilden av politiken som en könsneutral verksamhet sönder. Den manliga normen synliggörs och den underliggande könsmaktordningen blottläggs. Därigenom kan den också ifrågasättas.¹⁶

II. Benämmandet kan också vara en mer aktiv handling utförd av det manliga sammanhang som representerar den norm som gör att kvinnor framstår som de avvikande. Kvinnorna pekars då ut genom att det till tillägget ”de kvinnliga” tillfogas någon form av negativt attribut – attribut som framställer dem som avvikande från den manliga norm som blivit ett med området ifråga. Här kan en rad typfall hämtas från den svenska riksdagens diskussioner om vilka statliga tjänster som borde förbli stängda alternativt öppnas för kvinnor.¹⁷ Som exempel kan nämnas följande uttalande från 1923 års riksdagsdebatt om varför kvinnor inte ansågs lämpade för domaryrket:

”... kvinnans tanke- och viljeverksamhet och således jämväl de avgöranden hon i förekommande frågor fällde vore väsentligen mera beroende av tillfälliga och oberäknliga impulser från känslolivets område än förhållandet vore med män.”¹⁸

Det finns också ett antal exempel att hämta från andra yrkes- och organisations-sammanhang där män försökt stänga de kvinnliga kollegorna ute helt och hållet eller försökt utesluta dem från utförandet av vissa arbetsuppgifter eller organisationsuppdrag.¹⁹ Det rör sig således om ett benämning där den manliga normen, liksom det faktum att det föreligger en intressekonflikt mellan män och kvinnor, tydligt framträder.

III. Benämning kan även vara en handling utförd av kvinnorna själva. Denna form av benämning – när kvinnor talar om vissa frågor och intressen som speciellt relevanta för kvinnor – är enligt Eduards ett mer aktivt förändrings-skapande instrument än de två föregående formerna. I det här fallet gör sig kvinnorna själva till aktörer. Det blir då tydligt att det sammanhang de ingår i inte är könsneutralt.²⁰ Därigenom ifrågasätts mäns självpåtagna rätt att definiera kön som en naturlig ”apolitisk” kategori.²¹

Som jag definierar benämning kan ett sådant ske både på en konkret och på en faktiskt nivå. Att kvinnor uppfattar sig ha speciella intressen just som kvinnor kan ju resultera i att de organiserar sig i kvinnliga organisationer eller nätverk. Att ett benämning av kvinnor tar sig organisatoriska uttryck kan dock få olika utfall när det gäller benämningens ifrågasättande kraft. Detta beror på huruvida benämning leder till en *självständig* kvinnlig organisering eller inte.

En form av *icke-självständigt* organisatoriskt benämning är kvinnliga sid- eller underorganisationer inom olika institutioner och organisationer, till exempel de politiska partiernas kvinnoförbund.²² Genom en tankens lek framgår att också denna form av benämning inrymmer en utmanande potential då det så tydligt anger vilka som utgör normen och vilka som utgör de avvikande. Låt mig ta det 1920 bildade socialdemokratiska kvinnoförbundet som exempel. När vi läser detta faktum i historieböckerna studsar vi knappast till av överraskning. Hade vi

däremot läst att det då bildats ett socialdemokratiskt mansförbund hade vår reaktion förmodligen blivit en annan.

Denna typ av benämning har, menar jag, en begränsning i sin utmanande potential. Kvinnorna har visserligen gjort sig till aktörer, men det är inte de som bestämmer vad som skall stå på dagordningen. I de egna sammanhangen kan de förvisso besluta om vad som skall diskuteras, men det är inte deras dagordning som utgör den primära. Normen för vad politiken eller verksamheten borde handla om är redan fastställd och det är den de kvinnliga sid- eller underorganisationerna måste förhålla sig till. Denna typ av organisationer befinner sig därför ofta steget efter och får, istället för att formulera en egen offensiv strategi, ägna sig åt att formulera defensiva svar på frågor de inte varit med om att ställa.

IV. Kvinnors benämning av sig själva kan också ske genom att de väljer en självständig kvinnlig organisering. När kvinnor väljer att gå sina egna organisatoriska vägar, när de för att formulera sina krav och sitt missnöje vänder de etablerade manligt dominerade institutionerna ryggen, är det enligt Eduards en radikal handling de utför. Män blir därigenom inte längre den självklara normen, utan en grupp i paritet med gruppen kvinnor. Att kvinnor väljer egna organisationsformer bör, hävdar hon, inte tolkas som ett svar på att de ”motats” bort från de traditionella partierna.²³ Istället bör det ses som ett medvetet kvinnligt val. När kvinnor på detta sätt benämner sig som kvinnor är det en offensiv och inte en defensiv strategi.²⁴

Till skillnad från den form av benämning som inte får några självständiga organisatoriska konsekvenser, innebär denna att kvinnorna själva kan bestämma vilka frågor och krav de vill föra upp på dagordningen. Här finns en rad exempel att hämta från fackföreningsrörelsens historia, främst från tjänstemannasidan, där kvinnlig särorganisering länge var vanlig.²⁵ Eduards anger också ett antal exempel på denna form av organiseringen i dagens samhälle, såsom olika kvinnliga nätverk.²⁶

V. Det här benämning innebär att kvinnor som grupp aktivt och direkt utpekar och benämner män som grupp. Till denna form av benämning kan föras de tillfällen då kvinnor inte godtar/godtagit definitionen av sig själva som de avvikande, utan istället pekar på de mekanismer, handlingar, maktrelationer och personer i det rådande systemet som gör/gjort dem till de annorlunda. Denna typ av benämning är enligt Eduards det som främst utmanar grundvalarna för den rådande könsmaktordningen. Som ett exempel nämner hon kvinnojour-rörelsen.²⁷

Jag använder mig således av benämning som arbetsredskap på olika analytiska nivåer. Dels använder jag mig av det på en retorisk nivå – dvs hur man talar om kvinnor/hur kvinnor talar om sig, dels på en institutionell nivå – dvs när kvinnor i person eller de frågor de driver utgör den organisatoriska basen i

kvinnors organisering. De här nivåerna är inte direkt jämförbara. Till exempel är ofta det institutionella benämmandet ett svar på ett retoriskt benämning. Här anknyter jag dock till Maud Eduards som menar att också de praktiker som benämmandet av kvinnor ger upphov till bör ses som en del av benämmandet i sig.²⁸ Jag vill samtidigt betona att även om Eduards tankar utgör min utgångspunkt och främsta inspirationskälla, så bygger min uppdelning av benämningens olika former i hög grad på de empiriska resultaten av främst andras, men också egen, historisk forskning. Mitt sätt att använda benämning som begrepp och analytiskt verktyg bygger följaktligen på en mycket vid definition av detta begrepp.

Kvinnan, kvinnorna eller inga kvinnor alls

Många av postmodernismens vetenskapliga företrädare betraktar dock benämning av kvinnor på ett helt annat sätt än vad Eduards gör.²⁹ De vänder sig över huvud taget mot kategorisering av människor, i alla fall när den syftar till att etablera skillnader (olikhet). Detta gäller inte minst beträffande användandet av kön som analytisk kategori. Den här forskningsinriktningen kan grovt sett delas in i två övergripande delar. Den ena tar upp relationen *mellan* kategorin kön/genus och andra kategorier. Att utgå från en enda kategori anses förkastligt då verkligheten *de facto* är mångfacetterad och består av en tät interaktion mellan olika sociala kategorier. Den andra delen av denna diskussion handlar om vad som händer *inom* kategorin kvinna.³⁰ Att utgå från kvinnan som analytisk kategori som om denna självklart skulle innesluta alla kvinnor döljer endast det faktum, för att låna Kari Melbys ord när hon karaktäriserar denna forskningsinriktning, att det "historiskt sett finns många sätt att vara kvinna på".³¹ Det finns likväl betydande skillnader i synsätt beträffande hur man teoretiskt och metodiskt bör förhålla sig till denna insikt. De som reagerat starkast mot denna form av benämning/kategorisering menar helt enkelt att kvinnor och män inte finns. De betraktas i stället som språkliga fantasifoster som skapats i en diskurs som inte bottnar i en reell verklighet, utan som endast kan förstås utifrån andra diskurser. Det handlar om en kritik mot själva den grundläggande idén om två kön. Så här uttrycker till exempel litteraturvetaren Alice A. Jardiner denna tanke. Enligt henne måste forskningen utgå från:

” ... den enkla insikten att om man och kvinna existerar, så existerar de bara inom det symboliska.”³²

Någon beständig könsidentitet erkänns inte. Kvinna som kategori med anspråk på en enhetlig verklighetsrepresentation avvisas ofta helt och hållet. Det enda som finns är en diskursiv och preliminär konstruktion av kön/genus.³³ Användandet av kön/genus som vetenskaplig analytisk kategori anses dessutom befästa uppfattningen av kvinnor som en essentiellt annorlunda mänsklig kategori.

Filmvetaren Teresa de Lauretis har också hon givit sig in i diskussionen om kön som kategori. Samtidigt som hon bejakar de postmodernistiska tankarna om dekonstruktionens betydelse, hävdar hon att denna inte får leda till att verklighetens konkreta kvinna upplöses helt och hållet. Att tala om verklighetens kvinnor är, med de Lauretis som utgångspunkt, dock inte det samma som ett erkänna förekomsten av en generell Kvinna med stor K, utan det är att tala om kvinnor med litet k. Att tala om **Kvinnan** tvingar enligt henne både vår forskning och vårt tänkande till anpassning efter ett begrepp som inte har någon verklig motsvarighet.³⁴ Men just som begrepp får denna **Kvinna** ändå betydelse – en betydelse som hon uttrycker som att alla kvinnor är ”både Kvinna och kvinnor”. För henne är den viktigaste forskningsfrågan därför den om ”hur kvinnors relation till kvinnan upprättas och reproduceras”.³⁵ Det behöver följaktligen inte råda ett absolut motsatsförhållande mellan de här två betraktelsesätten – mellan det stora K:et och det lilla k:et. Det ena är inte mer vetenskapligt rätt än det andra. Det rör sig istället om vilken fråga som skall besvaras.

Också Bente Rosenbeck har diskuterat den här frågan. Hon menar att det inte finns någon motsättning i att rikta uppmärksamheten på skillnader mellan kvinnor och ändå hävda att kategorin kön är ett centralt differentieringskriterium. Analysen av föreställningar om ”kvinna” måste dock ske på en annan nivå och skiljas från analysen av verkliga kvinnor och deras erfarenhet och livssammanhang. På en nivå kan man, menar hon, studera konkreta kvinnors och mäns erfarenheter och liv. Samtidigt kan man, på en annan nivå, ställa frågor om hur kategorier som till exempel kvinnlighet och manlighet formas och vilken betydelse de får för hur män respektive kvinnor erfar sina liv.³⁶ Även Maud Eduards ser **Kvinnan** och **kvinnorna** som förenade i en oupplöslig relation. Hon konstaterar att kvinnor på ett plan har olika grupp-specifika intressen betingade av till exempel klasstillhörighet, etnicitet m m. Dessutom har de olika personliga erfarenheter. De här olikheterna innebär emellertid inte att en övergripande förståelse av maktrelationen mellan könen måste överges. Skillnaderna på intresse-nivån och den privata erfarenhetsnivån är enligt Eduards inskrivna i den större köns-maktstrukturen. Det är därför en angelägen uppgift, hävdar hon, att ”analysera det dynamiska förhållandet mellan könsbundna och personliga erfarenheter.”³⁷

Jag instämmer till fullo i dessa tankegångar. Också för mig är det självklart att alla kvinnor med litet k har någon form av relation till **Kvinnan** med stort K. Det är därför, menar jag, uppenbart att även en historia som handlar om skillnader mellan kvinnor måste länkas till en övergripande genusteoretisk förståelse.

Kvinnan, kvinnorna och genussystemet

Yvonne Hirdman har i en rad texter diskuterat vad hon vill lägga in i begreppet genussystem. I den svenska maktutredningens huvudrapport från 1990 framställs

begreppet som en ”lös inhägnad” vilken kan härbärgera en viss förståelse, till exempel den process där människan formeras till sitt maskulina eller feminina genus. Denna genusformering får också institutionella konsekvenser. Dessutom bidrar den till att skapa olikheter och hierarkier. Enligt Hirdman vilar genus-systemet på två grundläggande logiker – den manliga normens logik och isärhållandets logik. Den förstnämnda logiken innebär att mannen gjorts till den allmänmänniska norm, som i sin förlängning inneburit att det män, tänkt, sagt och gjort värderats högre än det kvinnor tänkt, sagt och gjort. Den sistnämnda logiken är baserad på föreställningar om att könen bör hållas åtskilda.³⁸

Det för mig viktiga i Hirdmans genusteoretiska förståelse är att den i hög grad, vilket lyfts fram av Maria Wendt Höjer och Cecilia Åse, handlar om ”föreställningar, förväntningar och tankefigurer”.³⁹ Likaså vill jag betona Hirdmans tankar dels om att genussystemets logiker kan störas av andra logiker, vilket i sin förlängning kan leda till förändringar som inte går att förutse, dels om den förändringspotential som finns i den fundamentala gemensamheten hos könen när det gäller att förstå och tänka.⁴⁰ Det är den framställningen av genussystemet, att det inte finns något givet svar på dess framtida form och innehåll, som jag ser som det rimliga förhållningssättet till denna teori. För mig är Ulla Wikanders synsätt här tilltalande:

”Hur genusmönstret formas och förändras är viktigare att försöka följa än hur det är.”⁴¹

Jag menar att valet av teorisk utgångspunkt beror på det sammanhang man vill förklara. Här ansluter jag mig till den norska historikern Kari Melbys tankar. Melby menar att den teoretiska nivå som väljs måste anpassas efter vilka frågor man önskar besvara. Fördelen med att analysera historien utifrån en övergripande genussystemsteori är enligt henne att genus begreppsfastes som förklaring till historiska processer och att dess betydelse för hur samhällen skapas och organiseras lyfts fram. Avsikten är att visa det systematiska i förhållandet *mellan* könen, tvärs över klass och etnicitet. Genom att fokusera på likheter mellan kvinnor skapas en generell förståelse av samhällets genus/könsstruktur, liksom hur den strukturen ordnar samhället. Relationen mellan män och kvinnor tillerkänns därmed en avgörande styrkraft på historien. På en övergripande förklaringsnivå fungerar denna typ av teori väl anser Melby.

Social differentiering *inom* kategorin genus/kön kan dock, enligt Melby, inte tillfredsställande förklaras utifrån en genussystemsteori. Den är inte heller till någon hjälp om man vill förstå samspelet mellan kön/genus och andra former av social differentiering. Den viktiga frågan om huruvida olika sociala grupper av kvinnor definierar sig själva i förhållande till samma genusordning, faller utanför dess förklarande potential.⁴²

Med Melby kan jag konstatera att teorier med höga generella förklaringsanspråk ofta, men inte alltid, rör sig på en annan analytisk nivå än de frågor jag

vill besvara. Därför har jag valt att skriva denna avhandling utan att utgå från vare sig genussystemteorin eller någon annan övergripande teori. Att jag inte *utgår* från teorin om ett genussystem betyder dock inte att jag inte *relaterar* till den. På vissa nivåer och för vissa delar av min forskning har den direkt relevans – framförallt när det gäller att relatera olikheter mellan kvinnor till den övergripande föreställningen om **Kvinnan**. Utifrån ett genusteoretiskt perspektiv kan då **Kvinnan** definieras som den rådande genusordningens normativa ideal för kvinnlighet och för vad en kvinna förväntas vara och göra och hur hon värderas i detta varande och görande. Genom att variera mellan dessa två angreppssätt – att ömsom utgå från föreställningar om **Kvinnan** och ömsom lösa upp **Henne** i kvinnor – erhålles ett analysinstrument som både fångar in de föreställningar, ideal och normer som fanns angående hur **Kvinnan** *borde vara* samt hur verkligheten faktiskt *var* konstruerad för olika kvinnor. Valet av analytisk utgångspunkt – kvinnor eller **Kvinnan** – är för mig därför inte fråga om ett ”antingen eller” utan ett ”både och”.

Klass och kön

Ett benämmandet kan inte förstås autonomt. Det sker aldrig i ett vakuum, utan görs i ett bestämt sammanhang. För kvinnorrådets del utgjordes det sammanhanget av den Svenska landsorganisationen – LO. LO var och är en uttalad intresseorganisation. Det är utifrån medlemmarnas ställning som arbetare på en arbetsmarknad som organisationen enligt stadgarna skall tillvarata deras intressen – inte bara ekonomiskt utan även i socialt och politiskt hänseende. Det var de gemensamma erfarenheterna av att utifrån produktionsförhållandena definieras som arbetare, som utgjorde den tänkta grunden för de gemensamma intressen som förutsattes leda till organisering i en gemensam intresseorganisation – LO. Kvinnorrådet föddes således in i ett uttalat klassammanhang. Därmed blir inte endast kategorin kön/genus, utan också kategorin klass en viktig analytisk utgångspunkt för mig.

Min avsikt är dock inte att skriva en megateoretisk historia på temat klass och kön. Också här delar jag Melbys tanke om att den teoretiska nivå och den teoretiska infallsvinkel forskaren väljer beror på vad som ska förklaras. Det innebär emellertid inte att jag kommer undan vetenskapliga problem. Kategorierna klass och kön/genus, liksom deras inbördes förhållande samt förhållande till andra kategorier, är långt ifrån oproblematiske. För det första går det inte att diskutera dem som vore de jämställda och jämvärdiga begrepp/kategorier. Här ansluter jag mig till Joan Scotts ståndpunkt att det är en väsentlig vetenskaplig skillnad mellan dessa begrepp genom att de har skilda förklaringsanspråk. Klassbegreppet vilar oftast på den av Karl Marx utarbetade teorin om ekonomisk determinism, ekonomisk kausalitet och historisk förändring. Begreppet kön/genus har däremot inga sådana teoretiska associationer.⁴³

Hur kan man då förhålla sig till kön och klass som vetenskapliga kategorier? Scotts svar på den frågan är att problematisera själva begreppen – att lösa upp dem. Sociala kategorier är enligt henne ingenting av sig själv givet. Om vi skall förstå hur begrepp som klass och kön skapas, måste vi också förstå hur de givits olika innebörder utifrån sitt rums- och tidsmässiga sammanhang. Det är denna skapelseprocess som bör stå i fokus för forskningen. Och för att denna fråga skall kunna besvaras måste även, enligt Scott, det politiska systemets roll i denna process utforskas.⁴⁴ Scotts politikbegrepp är dock ganska omfattande:

” ... politics is the process by which plays of power and knowledge constitute identity and experience... ”⁴⁵

Det centrala i det här är givetvis att hon för in maktaspektens betydelse beträffande förståelsen av hur begrepp som klass och kön skapas.

Frågeställningar

Kari Melby har tagit upp Scotts tankar om klass och kön till diskussion. Scotts forskningsansats utgör, menar hon, en allvarlig utmaning för historikerna. Det innebär att forskningsuppgiften blir att studera vilka förhållanden som bidrar till att skapa, upprätthålla och förändra etablerade betydelser av klass och kön. Dessutom bör vi undersöka vilka konsekvenser konstitueringen av klass och kön fått för historiens individer, liksom vilka konsekvenser de fått för historiska tillstånd och förändringsprocesser ur ett bredare och mer allmängiltigt perspektiv.⁴⁶

Det är i det mellersta ledet i denna historieskrivningens doxa som jag i första rummet vill förlägga min egen forskningsansats, dvs att undersöka vilka konsekvenser konstitueringen av klass och kön fått för historiens individer. Men genom detta val kommer jag också in på de större processer som bidragit till att definiera de betydelser som historiskt skrivits in i kategorierna klass och kön/genus. Detta är oundvikligt då mina historiska aktörer levde i och påverkades av de politiska, ekonomiska och sociala konsekvenserna av dessa processer. En viktig forskningsfråga för mig blir därför, med kvinnorrådet som empirisk utgångspunkt, hur människor både påverkats av och reagerat på de olika sätt som begreppen klass och kön/genus definierats på. Och hur människor har reagerat har givetvis betydelse för de större betydelseskapande sociala, ekonomiska och politiska processer, vars resultat de reagerat på. Därmed kommer jag även bitvis in på det av Scott stipulerade övergripande forskningsuppdraget – att analysera hur begrepp som klass och kön givits sina innebörder. För mig viktiga frågeställningar blir då vilken betydelse tillkomsten av kvinnorrådet fick för det fackliga medlemskapets formering och för den fackliga (klass)politikens innehåll och omvänt, hur kvinnorrådets agerande och handlingsutrymme påverkades av det fackliga och politiska systemet.

Det är således frågan om benämningens betydelse insatt i ett uttalat klass-sammanhang som utgör min övergripande forskningsfråga. Det här är en stor och svårbesvarad fråga. Min avsikt är givetvis inte att försöka ge ett allmängiltigt och heltäckande svar på den frågan. Däremot vill jag försöka besvara denna fråga utifrån vissa kvinnors liv under en viss begränsad tidsperiod och inom ett visst begränsat rum. Det är alltså endast ett ytterst begränsat svar jag kan ge på den mer generaliserande frågan om benämningens betydelse. Dock är, vill jag hävda, alla generaliseringar beroende av sådana delsvår. Antingen för att de bekräftar ett generellt antagande, eller så för att de falsifierar eller inskränker dess generella räckvidd.

Avgränsningar och urval

De främsta bakomliggande skälet till att jag valt LO och dess kvinnoråd som empirisk utgångspunkt har en egen historik. Den inrymmer i sin tur vissa av skälen till att jag valt den teoretiska och analytiska utgångspunkt jag här gjort.

LO, liksom delvis också dess kvinnoråd, har varit mig en trogen forskningspartner under många år. Det har resulterat i att jag skrivit och publicerat forskning om LO utifrån både olika infallsvinklar och tidsperioder.⁴⁷ Varje sådant projekt har startat med en fråga som givits, vilket i alla fall är min fromma förhoppning, ett svar. Men samtidigt har varje avslutad artikel/bok lämnat mig med en rad nya frågor – frågor som givits nya svar som i sin tur skapat nya frågor. Det är framförallt ett forskningsprojekt som påverkat den här avhandlingen både till form och innehåll. Några år in på 1990-talet fick jag möjligheten att ingå i den grupp forskare som i varsin volym skulle ge sin skildring av olika delar av LOs efterkrigshistoria.⁴⁸ Anledningen var organisationens 100-årsfirande. På min lott föll att skriva om LOs kvinnoråd. Den boken – ”Mjukt till formen – hårt till innehållet” – publicerades 1998.

Jag ansåg att LOs kvinnoråd var ett forskningsämne av den digniteten att det förtjänade en egen historik. Min avsikt var emellertid inte endast att addera denna del av historien till den ”vanliga” fackliga historien. Jag ville också se vad som hände med den mer traditionella arbetarrörelse(historie)forskningen och dess resultat när forskningsperspektivet förlades till fackföreningsrörelsens kvinnliga agenter. Att jag valde det här framställningssättet innebar däremot inte att jag helt och hållet skruvade av mitt ”teoretiska huvud” och slängde det i papperskorgen. Naturligtvis satt det fast där det alltid suttit. Under skrivandets gång gjorde det sig dessutom ständigt påmint. Jag valde ändå att hålla fast vid min mer narrativa linje. Men när den historiken var färdigskriven och den här avhandlingen väntade på att bli skriven, såg jag en given möjlighet att få ge mig i kast med en mer teoretisk förståelse av mina forskningsresultat.

Den ursprungliga tanken var att jag skulle skriva en sammanfattande teoretisk ”kappa” till den historik jag redan skrivit om LOs kvinnoråd. Det blev, tyckte

jag, inte bra. Det är ju inte så enkelt att man bara kan applicera ett teoretisk ramverk på redan framtagna fakta. Det handlar istället om en växelverkan mellan teori och empiri med en ömsesidig påverkan som följd. Jag har därför valt att utifrån vissa delar av bokens resultat och utifrån kompletterande nyframtagen empiri skriva ett sorts mellanting mellan en mer traditionell avhandling och en kappa. Risker med ett sådant förfaringssätt är vissa överlappningar och upprepningar när det gäller fakta, resonemang och citat. Jag menar att det här framställningssättet ändå bidragit till en större sammanhållen helhet än vad ett teoretiskt ”kappa-resonemang” skulle ha gjort.

Mitt syfte med den här avhandlingen är följaktligen inte att ge en kronologisk och heltäckande bild av kvinnorrådets historia. I det avseende har valet av analytisk utgångspunkt fått utgöra det primära avgränsningsinstrumentet. Det är främst den ovan angivna vetenskapliga diskussionen om benämningens möjlighetskapande respektive begränsande betydelse som fått avgöra vilka delar av kvinnorrådets historia som jag valt att lyfta fram. Det har inneburit att jag valt bort en del mer traditionell facklig historia. Med ett annat perspektiv hade min historia blivit en annan. Inte så att fakta skulle ha förändrat sig – men det hade då varit andra förhållanden och andra fackliga sakfrågor som kommit i förgrunden för min analys.

När det gäller avgränsningen av *tidsperiod* har jag valt att börja från början, dvs 1898 då LO bildades. Detta för att få en så heltäckande bild som möjligt. Att jag valt att avsluta min undersökning med kvinnorrådets upplösning, 1967, har flera förklaringar. Det främsta skälet till denna begränsning stammar från mitt val av analytisk utgångspunkt – när kvinnorrådet upplöstes och ersattes av ett familjeråd 1967 var det helt enkelt en ny form av benämning som tog sin början.

Jag kommer i den här avhandlingen bitvis också in på andra vetenskapliga problem och teoribildningar än de som redovisats i det här kapitlet. För att inte göra avhandlingen allt för framtung, har jag dock valt att ta upp dessa på de ställen i den löpande texten där jag direkt tillämpar eller diskuterar dem.

Begrepp och definitioner

I avhandlingen använder jag mig av en rad olika begrepp. I regel har dessa en betydelse som det råder konsensus om, men i vissa fall är de laddade med olika betydelser. Jag tänker här ta upp några begrepp jag anser måste ges en förklarande definition alternativt avgränsning.

I det följande använder jag mig av termen ”*särorganisering*”. När jag använder den syftar jag på kvinnorråd och kvinnokommittéer och även andra icke självständiga kvinnliga under- och sidoorganisationer inom huvudorganisationer som är könsblandade. Jag gör det i brist på ett bättre begrepp. Med *särorganisering* avses annars i regel helt självständiga kvinnoorganisationer. Begreppet ”*särorganisation*” används då som motsats till begreppet ”*samorganisation*” som avser en

blandad manlig och kvinnlig organisation. Dessa begrepp används också när det gäller det organisatoriska förhållandet mellan tjänstemän och arbetare. Med särorganisering avses då att arbetare och tjänstemän organiserar sig var för sig, medan samorganisering står för att de är organiserade inom en och samma organisation.

Begreppet särorganiseringen är dessutom vetenskapligt sett ett ganska förledande begrepp. I och med att jag talar om kvinnlig särorganisering gör jag den manliga organiseringen till norm. Här är det lätt att associera till Eduards ord om politiker och kvinnliga politiker. Det finns organisationer och det finns särorganisationer – att särorganisationerna skulle vara manliga förutsätts inte. Den givna underförståelsen i detta begrepp är att det kvinnor gör automatiskt definieras som det som avviker från det ”normala”. Samtidigt som det är ett ideologiskt begrepp som bör hanteras varsamt, avspeglar det också den historiska maktrelationen mellan män och kvinnor.⁴⁹

Jag kommer också själv att göra en rad benämningen efter kön. Framförallt kommer jag att tala i termer av de ”*kvinnliga medlemmarna*”. När jag kommer med påståenden som ”de kvinnliga medlemmarna påstod” eller ”en mycket stor del av de kvinnliga medlemmarna ansåg” är detta en sanning med modifikation. De kvinnliga medlemmar som här påstår och anser är endast de som deltog aktivt i den fackliga verksamheten, dvs de som avsatt spår i det kvarlämnade källmaterialet. Och de utgjorde vid denna tid en mycket liten andel av LOs totala medlemstal. Merparten av de kvinnliga medlemmarna hade i regel ingen möjlighet att göra sig hörda – varken på förbunds nivå eller på central nivå. Den enkla förklaringen är deras markanta underrepresentation inom alla LOs beslutsfattande organ. När jag talar om de kvinnliga medlemmarna och vad de tyckte och tänkte är det således endast ett fåtal kvinnor jag syftar på. Den reservationen gäller i stort sett alla analyser i den här avhandlingen och naturligtvis även när jag talar i termer av de manliga medlemmarna. Visserligen var denna medlemskategori betydligt bättre representerad inom LO i förhållande till sitt medlemsantal än vad de kvinnliga medlemmarna var, men det ger mig ändå inte rätt att dra dem alla över en kam.

Ytterligare ett förtydligande. I det följande talar jag också i termer av vad *LO* tyckte och tänkte. LO är under den tidsperiod jag undersöker på väg att bli en i vissa avseenden starkt centraliserad organisation (i vissa avseenden har dock det lokala inflytandet stärkts). Samtidigt är det viktigt att hålla i minnet att LO var en federation där de anslutna förbunden hade en stark självständig ställning. När jag talar om LOs inställning i olika frågor är det som denna framkommer av till exempel olika centrala policydokument samt av de beslut som fattas av:

Kongressen – LOs högsta beslutande myndighet som består av ombud från samtliga förbund som väljs av förbunden enligt av respektive förbund fastställd val-

ordning. På kongressen deltar också representantskapets och landssekretariatets ledamöter.

Landssekretariatet – LOs verkställande organ vars ledamöter väljs av kongressen.

Representantskapet – LOs högsta beslutande organ mellan kongresserna. Ledamöterna vars antal står i proportion till förbundens storlek väljs direkt av förbunden enligt regler varje förbund beslutar.

De centrala riktlinjer som dessa organ ger uttryck för delas alltså inte med nödvändighet av alla medlemmar, avdelningar eller förbund. Som uttryck för en central facklig vilja och åsikt tolkar jag också de utredningar och förslag från LOs *utredningar* och *experter* som kongressen har att ta ställning till, dvs i den mån som dessa godkänts av kongressen.⁵⁰

Jag talar också om LOs och ”arbetarrörelsens” övergripande *ideologi*. Detta begrepp använder jag utifrån ett ytterst löst definierat innehåll. När jag talar om den ideologi som ligger till grund för LO som organisation utgår jag i regel från en marxistisk idéuppfattning. Det jag då syftar på är i första hand det sätt som denna bidragit till att definiera begreppen arbetarklass, arbete och facklig organisering. När det gäller LOs, liksom SAPs övergripande politiska synsätt under efterkrigstiden är det dock den reformistiska socialismens ideologi som avses. Ibland använder jag också begreppet ideologi för det sammanfattade politiska uttrycket vid en viss given tidpunkt. Min utgångspunkt är då inte främst det man *säger* utgöra den politiska ideologin, utan det uttryck som denna ideologi ges praktiskt – uttryck som inte alltid överensstämmer med ideologin i sin helhet. Det här gör jag i regel endast i de fall som aktörerna själva uttrycker, eller då jag tolkat att de uttrycker, att deras handlande står i samklang med intentionerna i den övergripande ideologin. Som statsvetaren Jonas Hinnfors visat kan de politiska aktörerna när det gäller den praktiska politiken fjärma sig ganska långt från den bokstavligen innebörden i en ideologi. Utifrån deras synsätt har de dock inte övergivit ideologin, utan bara gjort vissa tillfälliga avsteg i det långsiktiga syftet att stärka andemeningen i den övergripande ideologin.⁵¹

Hinnfors aspekt finner jag stämna väl överens med den politiska verklighet jag undersökt. Likaså gäller detta den definition av ideologibegreppet som Reidar Larsson gjort. Enligt honom är ideologier ett system av värderingar som täcker de flesta sektorer av samhället. En värdering är enligt honom ett uttalande om att ett visst värde bör sättas högre än ett annat. *Politik* blir då, fortfarande enligt Larsson, ”en strid om vilka värden som skall sättas högst i fråga om samhällets organisering”.⁵² Denna politikdefinition går, menar jag, väl att förena med en genusteoretisk forskningsansats.

Diskurs är ett annat begrepp som förekommer sporadisk i den här framställningen. Jag använder mig av detta begrepp i en ganska enkel och vid mening. Historikern Björn Horgby har presenterat ett förslag till tolkning av diskursbegreppet som stämmer väl överens med det sätt jag tillämpar det på, dvs att se ”diskursen som normen för det accepterade tänkandet.” Horgby anknyter även till filosofen Nancy Fraser och betonar att diskurserna utgör ramar för kommunikationen vid en viss tid och ett visst sammanhang. Han poängterar att diskursen även impregnerar institutioner och andra produkter av handlande. Diskursen sätter dagordningen och den sätter normer för hur begrepp konstrueras, tolkas, definieras, avgränsas, kategoriseras osv. Dessa normer är dock inte absoluta utan kan överskridas av såväl individer som kollektiv.⁵³

Källor

Mitt källmaterial består i stort sett uteslutande av fackligt producerat material:

Kvinnorådets mötesprotokoll. Kvinnorådet sammanträdde i regel en gång i månaden, juli månad undantagen. Vid vissa tillfällen blev det något oftare, vid andra något mer sällan. Fram till 1963 är protokollen utförliga diskussionsprotokoll. Hur utförliga de är varierar dock något från gång till gång. Vid de flesta tillfällen anges till exempel *att* och *varför* kvinnorådets ledamöter tyckte som de tyckte. Men ibland händer det att där endast står ”efter en livlig diskussion kunde rådet enas om ...” Från och med 1963 byter protokollen karaktär. De blir mer strikt formella och kortfattade. Endast undantagsvis redovisas interna diskussioner och åsiktsbrytningar. I regel anges enbart att kvinnorådet beslutade det ena eller det andra. Detta har delvis inneburit forskningsmässiga komplikationer. I min framställning framställs ofta kvinnorådet som en enhetlig kollektiv aktör utan inre intressemotsättningar. Så var definitivt inte alltid fallet, men på grund av källmaterialets karaktär går det inte att urskilja någon kontinuerlig linje i dessa åsiktsmotsättningar. När det gäller kvinnorådets agerande som organisation utgick man dock från majoritetens ståndpunkt.

Kvinnorådets arbetsutskotts protokoll. Arbetsutskottet bildades 1949 för att avlasta kvinnorådet det löpande arbetet och för att verkställa vissa av de beslut som rådet fattade. Utskottet sammanträdde oftast efter det behov som förelåg.

Protokoll från landssekreterariatet, representantskapet och LO-kongressen. Denna materialgrupp har jag inte analyserat systematiskt. Istället har jag vid de tillfällen jag funnit det befogat gått igenom vissa delar av detta material. Detta gäller också *LOs interna informations- och propagandamaterial.*

När det gäller kvinnorådets relation till förbunden och till de manliga medlemmarna består mitt informationsunderlag dels av kvinnorådets egna utsagor, dels av *material och protokoll från de möten och konferenser* där kvinnorådet sammanträdde med olika förbunds företrädare. Även här fördes i regel utförliga diskussionsprotokoll.

När det gäller kvinnorrådets relation till de kvinnliga medlemmarna har jag främst använt mig av de dokument som producerats i rådets samarbete med kvinnokommittéerna – *kvinnokommittéernas årliga verksamhetsrapporter* och *kvinnorrådets turnérapporter*. Här har jag också använt den *korrespondens* som förekom mellan kvinnokommittéerna och kvinnorrådet. Likaså finns det bevarat ett antal *utvärderingar* gjorda av eleverna vid kvinnorrådets kvinnokurser.

Jag har dessutom använt mig av *intervjuer* med några av tidens ledande fackliga aktörer. Dessutom tillkom en för mig oväntad och spontan intervjusituation. Detta skedde efter det att min bok ”Mjukt till formen, hårt till innehållet” givits ut 1998 och jag därmed gavs möjlighet att hålla ett antal föredrag för LO-medlemmar. Där fick jag tillfälle att möta en del av den tidens kvinnliga aktörer vilket gav mig en chans att både korrigeras och bekräfta vissa av mina uppfattningar.

Disposition

Avhandlingens kapitel 2–5 behandlar om den inomfackliga delen av kvinnorrådets uppdrag. Kapitel 2 handlar om tiden före kvinnorrådets tillkomst, dvs 1898–1946. Syftet är dels att teckna en historisk bakgrund till kvinnorrådets tillkomst, dels att göra en analys av benämningarna under den tid då det ännu inte givits någon institutionaliserad form. I det här kapitlet behandlas också kvinnorrådets uppdrag och formella handlingsutrymme. I kapitel 3 tar jag upp benämningarnas betydelser för och effekter på könsordningen inom LO. Här utgör kvinnorrådets relation till de manliga medlemmarna analysens fokus. I kapitel 4 behandlar jag benämningarnas betydelse för relationen mellan kvinnorrådet och de kvinnliga medlemmarna. Likaså tar jag upp den fackliga politikens konstruktion och diskuterar varför vissa frågor inrymdes i den medan andra osynliggjordes. I kapitel 5 står likalönefrågan i centrum för analysen. Här diskuterar jag först och främst konstruktionen av arbetarbegreppet och den fackliga lönepolitikens konstruktion.

I kapitel 2–5 betonas det tematiska framställningssättet på bekostnad av kronologin. För att inte tappa bort tiden och förändringsperspektivet har jag valt att i kapitel 6 specifikt diskutera de förändringar som sker. Till detta val av framställningssätt finns också ett rent metodiskt skäl. Ty de förändringar som kommer till synes inom de olika tematiska områdena hänger ofta samman och har ibland likartade bakomliggande orsaker. För att slippa upprepningar i varje tematiskt kapitel har jag istället valt att föra denna diskussion i ett och samma kapitel.

I kapitel 7 behandlar jag kvinnorrådets politiska arbete och dess samarbete med andra kvinnoorganisationer. Att detta kapitel förlagts efter förändringskapitlet beror på att jag anser att den delen av rådets verksamhet bäst förstås mot bakgrund av både det kapitlet och av innehållet i de tematiska kapitlen. I kapitel 8 för jag så en sammanfattande och avslutande diskussion.

Kapitel 2

Kvinnorådets tillkomst – åren 1898-1946

Jag tänker börja den här historien om LOs kvinnoråd genom att först ägna mig åt den tid då detta råd inte fanns. Avsikten är att ge en bakgrund så att inte det som utgör fokus för min avhandling – tiden mellan 1947 och 1967 – skall sväva allt för fritt i förhållande till sin historia. Men min avsikt sträcker sig något längre än till att endast göra en ren bakgrundsteckning. Jag gör också en analys av benämning och vilka uttryck det tog sig innan det fick sin institutionaliserade form genom att kvinnorådet tillsattes. Jag vill dock betona att den här analysen rör sig på ett översiktligt plan.

När det gäller benämningens betydelse har jag valt att ta min utgångspunkt i statsvetaren Maud Eduards tankegångar. Eduards analys är baserad på dagens politiska händelser. Alla delar av den är därför inte direkt tillämpbara på mitt forskningsområde. Men till stor del går det utmärkt att använda hennes sätt att tänka för att bättre förstå även det som hände på det fackliga området för drygt ett halvt sekel sedan. Om begreppet politik byts ut mot facklig politik och facklig verksamhet, utgör Eduards tankar en god utgångspunkt för att tolka de grundförutsättningar som var vid handen både när LO fick sitt kvinnoråd och när detta råd hade att utföra sitt uppdrag. Dessutom erbjuder de, om en kontrafaktisk tanke tillåts, en god delförklaring till varför LO länge inte hade något kvinnoråd alls.

Talande tystnad

Enligt Eduards räcker det med en ökad kvinnlig närvaro i en tidigare manligt dominerad församling för att det passiva utpekandet av kvinnor, dvs när de blir till de *kvinnliga* medlemmarna, ska aktualiseras.

Tabell 1. LOs medlemstal fördelat på manliga och kvinnliga medlemmar 1899-1946.

År	Kvinnor	Män	Summa	Kvinnor (%)
1899	26	37 497	37 523	-
1905	6 747	79 888	86 635	7,8
1915	6 056	104 652	110 708	5,5
1925	34 868	349 749	384 617	9,1
1935	103 557	597 629	701 186	14,8
1945	184 913	922 004	1 106 917	16,7
1946	195 319	951 696	1 147 015	17,0

Källa: *LO-statistik 1990*, s 8-9

LO var en från början utpräglad manlig organisation där det kvinnliga medlems-talet ökade sakta men säkert. Trots det lyser den retoriska ”kvinnliga med-lemmen” i stort sett med sin frånvaro. I de centrala maktägande LO-samman-hangen, här avses i första hand LO-kongressen, talades knappast om några kvinnliga medlemmar alls. Den markanta kvinnliga underrepresentationen är förmodligen en viktig förklaring till detta. De kvinnliga medlemmarna i LOs maktägande organ var ytterst få. Historikern Gunnar Qvist talar inte utan skäl om en ”våldsamt” kvinnlig underrepresentation i samtliga centrala beslutsfattande organ. I landssekretariatet invaldes den första kvinnliga ordinarie ledamoten 1983. I representantskapet fanns tiden före 1932 kvinnliga ledamöter endast 1904-1908 (beroende på det då verksamma Kvinnornas fackförbunds representa-tionsrätt). År 1932 fanns en kvinnlig ledamot, likaså 1937-45. Antalet kvinnor på LO-kongressen var också ytterst få: år **1900** deltog 2 kvinnor av totalt 186 ombud, motsvarande siffror var för **1917**: 2 av 310, **1926**: 2 av 250, **1941**: 3 av 250, **1946**: 10 av 300.¹

På LO-kongressen 1926 gav Anna Johansson-Visborg ett verbalt uttryck för den statistiska verklighet jag skildrat:

”Det är med en viss tvekan jag tar till orda i denna församling som består av uteslutande manliga representanter. Det kan dock inte hjälpas, ty jag anser att jag måste säga ifrån vad de fackligt organiserade kvinnorna tänka ... ”²

De kvinnliga medlemmarna var helt enkelt inte fler än att de oftast ”svaldes” av den rådande manliga normen. Det vanliga var att man talade om medlemmarna i termer av en könsneutral och universal facklig medlem. Enligt Cecilia Åse och Maria Wendt Höjer får ett sådant förfarande, dvs när ”kvinnor utesluts ur ana-lysen och när skenbart könsneutrala begrepp används”, ofta till följd att maktrela-tionen mellan könen osynliggörs.³ Att detta blev resultatet i de dåvarande fack-liga sammanhangen framkommer tydligt. För en historiker med facit i hand får dock detta snarast rakt motsatt effekt. Då blir denna tystnad ytterst talande, fram-förallt mot bakgrund av de åsiktsmotsättningar som fanns mellan å ena sidan de kvinnliga medlemmarna och å andra sidan förbundsledningarna och centrala LO beträffande till exempel likalönen, gift kvinnas rätt till arbete och nattarbets-förbudet.⁴ En tystnad som ekonomhistorikern Ulla Wikander tolkat som att:

” ... det är uppenbart att facklig politik tidigt negligerade kvinnor, underlät att agitera för att ansluta kvinnor, inte tog upp för kvinnor viktiga problem-områden ... ”⁵

Också Yvonne Hirdman har noterat tystnaden beträffande den kvinnliga delen av LOs medlemskår. Angående LOs beslut 1943 att tillsätta en kvinnolönekommitté konstaterar hon: ”Det radikala var att kvinnor som arbetare överhuvudtaget dis-kuterades inom den fackliga rörelsen”.⁶ Det betänkande denna kommitté avgav 1946 bröt även tystnaden i LOs representantskap som på sitt sammanträde i april

detta år hade att ta ställning till detta. På representantskapets nästföljande möte, som hölls i augusti samma år, var tystnaden åter i det närmaste total. Detta trots att man då ingående diskuterade årets avtalsrörelse.⁷ Att diskutera kvinnors löner som ett problem för sig var tydligen en sak. Att införliva den diskussionen i de allmänna fackliga lönesammanhangen var uppenbart en annan och betydligt svårare sak.

Arbetare och kvinnliga arbetare

Vid de fåtal tillfällen de kvinnliga medlemmarnas situation väl diskuterades på LOs kongresser var det i regel på grund av de enstaka motioner som berörde denna. I de diskussioner som då följde benämndes dessa medlemmar i regel i termer av problem och som de som avvek från de rådande normerna. Dels betonades deras annorlundahet som arbetare, dels deras annorlundahet som fackliga medlemmar.⁸

Att kvinnor betraktades som en annorlunda sorts arbetare kom bland annat till synes i den diskussion som fördes på kongressen 1931 om ett eventuellt förbud mot gift kvinnas innehav av statstjänst. Den fond som debatten utspelades mot var den höga arbetslösheten och den debatt som fördes i riksdagen i denna fråga.⁹ Vissa manliga arbetare menade att situationen motiverade ett förbud. De gifta kvinnorna anklagades för att ta brödet ur munnen på både de ensamstående kvinnorna och de manliga familjeförsörjarna. I den diskussionen utpekades de gifta kvinnliga medlemmarna som en avvikelse från lönearbetets manliga norm.¹⁰ De kvinnliga medlemmarnas ställning som arbetare betraktades som villkorlig. Att vara gift och arbetare var för mannen två väl förenliga roller som tillsammans sammansmälte i ett familjeförsörjarideal, att vara gift kvinna och arbetare var däremot två roller som snarast uteslöt varandra.

Det är dock viktigt att hålla i minnet att en majoritet av LO-kongressens ledamöter *inte* gav sitt stöd till förslagen om förbud mot gift kvinnas arbete. Men, vilket historikern Renée Frangeur betonat, de gjorde heller inte något principiellt uttalande *för* gift kvinnas rätt till arbete. Mot bakgrund av tidens inflammerade diskussioner i denna fråga kan oviljan att tydligt ta ställning tolkas som ett något lamt intresse för de kvinnliga medlemmarnas rättigheter. Förklaringen står förmodligen att finna i att detta var en omstridd fråga inom LO och förbunden. Som Frangeur visat försökte man på förbunds nivå på allehanda vis få de gifta kvinnorna att lämna sitt yrkesarbete. Att gifta kvinnor borde gå först vid permitteringar sades vara en välbeprövad ”facklig princip”.¹¹

I diskussionerna om gift kvinnas rätt till arbete var det således vissa av de manliga medlemmarna som stod för benämmandet av de kvinnliga medlemmarna. Visserligen var det endast de gifta kvinnorna som benämndes. Men indirekt kom det här att beröra även de kvinnliga medlemmar som inte var gifta – de som förväntade sig att någon gång i framtiden ingå i det äkta ståndet. Här sammanföll

de typer av benämningen av kvinnor som jag i föregående kapitel listade som nummer ett och två, dvs att kvinnorna gjordes till de ”kvinnliga arbetarna” och att det till deras kvinnlighet fästes attribut som gjorde det omöjligt för dem att bli ett med den rådande manliga normen, här lönearbetets. Så skedde även beträffande likalönefrågan. Men det utmärkande för behandlingen av den frågan vid denna tid var främst den stora tystnad med vilken den förbigicks.¹² Det var först på 1946 års kongress som den togs upp till en mer ingående diskussion. Till den frågan återkommer jag i kapitel 6. Här vill jag endast peka på att också beträffande diskussionerna i likalönefrågan gjordes kvinnor till de ”kvinnliga arbetarna” samtidigt som ett antal ”kvinnliga” egenskaper radades upp som skäl till varför kvinnor avvek så från det som utmärkte de riktiga – de manliga – arbetarna.

Medlemmar och kvinnliga medlemmar

Det andra fallet av benämning hade i regel kvinnliga medlemmar som avsändare. Jag syftar på de motioner till LO-kongresserna 1906, 1909, 1922, 1926 och 1946 i vilka framfördes krav på åtgärder för att aktivera kvinnorna fackligt, till exempel en särskild kvinnotidskrift, anställandet av kvinnliga agitatorer, anställandet av en kvinnlig ombudsman eller tillsättandet av ett kvinnoråd.¹³ Till en början var det främst kravet på en kvinnlig agitator som framfördes. Här avsågs i första hand de oorganiserade kvinnorna. Dessa förslag tog sin utgångspunkt i en sorts internaliserad kvinnlig annorlundahet. Kvinnor förväntades helt enkelt nå ut bättre till andra kvinnor just för att de var kvinnor.¹⁴ På 1926 års kongress uttrycktes denna tanke så här i Bryggeriindustriarbetareförbundets motion angående att LO borde anställa två eller tre kvinnliga agitatorer:

”Faktum är emellertid, att den agitation, som utföres av män också främst träffar männen. Det torde å andra sidan vara klart, att en agitation, utförd av kvinnor, har den största utsikten att ådraga sig kvinnornas uppmärksamhet och påverka dem.”¹⁵

För de här kraven talade även en del manliga medlemmar. Det var emellertid inte alltid en omsorg om kvinnors bästa som var orsaken. När Järnvägsmannaförbundets avdelningar i Riksgränsen, Abisko och Stenbacken 1926 motionerade om en förstärkt kvinnlig agitation, var det främsta syftet ”att med alla till buds stående medel försöka få kvinnorna med i fackorganisationerna samt att vid löneuppgörelser följa principen lika lön för lika arbete”.¹⁶ Det problem man ville komma till rätta med var den kvinnliga smutskonkurrensen, dvs att de tog jobben från männen genom underbjuda dem i lönekraven.¹⁷ Oavsett bakomliggande skäl avvisades nästan alltid dessa krav – vilka heller inte föranledde någon längre eller mer engagerad diskussion – av en majoritet av kongressdeltagarna.¹⁸

Krav på aktivering av de redan anslutna kvinnliga medlemmarna var dock sällsynta före 1946 års kongress. Men på kongressen 1922 hade Bryggeriindustriarbetareförbundets avdelning 15 motionerat om:

”... att stadgarna för val av ombud till Landsorganisationen ändrades dithän, att fackförbunden känna sig förpliktigade att även välja kvinnliga ombud till densamma; samt att plats gives för kvinnlig representation i representantskapet och att även kvinnor utses att representera vid internationella konferenser.”¹⁹

Kravet, som dessutom problematiserade de fackliga strukturerna istället för de kvinnliga medlemmarna, vann inte gehör. Så här formulerade landssekreterariatet avslaget:

”Landssekreterariatet vill i anledning av denna motion framhålla att kvinnorna inom fackföreningsrörelsen naturligtvis äro fullt jämställda i rättigheter med männen. /.../ Det synes därför vara olämpligt, att införa några särskilda stadgebestämmelser med hänsyn till medlemmarnas gruppering efter kön, vilka skulle giva kvinnorna särskild förmånsrätt till vissa uppdrag enbart därför att de äro kvinnor.”²⁰

En ensam man gav dock förslaget sitt stöd:

”Det är icke alltid angenämt att ha kvinnor med i organisationerna, men det vore ändå oangenämre att ha dem organiserade i fientliga sårtrupper.”²¹

På 1946 års kongress hamnade de kvinnliga medlemmar som redan var anslutna till LO i fokus för diskussionen. Här gällde det främst åtgärder för att förbättra deras fackliga aktivitet. På kongressen framfördes sex ungefärligen likalydande motioner med krav på att ett kvinnoråd och en kvinnlig ombudsman borde tillsättas. Bakom dessa förslag låg en önskan om att bryta de kvinnliga medlemmarnas fackliga utanförskap och förvandla dem till aktiva medlemmar. Men det var inte aktiva medlemmar i största allmänhet som åsyftades. Lika viktigt ansågs vara att dessa aktiva medlemmar gavs möjlighet att påverka den fackliga politiken. Den kvinnliga underrepresentationen i LOs beslutsfattande organ lyftes fram som ett tungt vägande skäl när dessa krav framfördes.²² Så här uttryckte Helga Johansson från Försvarsverkens civila personals förbund det på 1946 års LO-kongress:

”Jag undrar: hur skall det uppfattas av fackföreningsrörelsen i andra länder och på andra håll, både här i landet och utomlands, att det inom vår fackföreningsrörelse, som ju är den starkaste i världen och som till en sjättedel består av kvinnliga medlemmar, inte finnes någon kvinnlig representant i LOs ledning.”²³

Att den kvinnliga underrepresentationen uppfattades som ett så allvarligt problem av vissa kvinnliga medlemmar berodde inte enbart på att de betraktade den som

ett allmänt rättviseproblem. En lika viktig orsak var att de ansåg att de kvinnliga medlemmarna delvis hade andra fackliga intressen att bevaka än de manliga medlemmarna. Beträffande likalönen och nattarbetsförbudet för kvinnor var det uppenbart att LO inte prioriterade de kvinnliga medlemmarnas behov och intressen.²⁴

Kraven på kvinnliga säråtgärder motsvarade således den tredje formen av benämning, dvs den som innebär att kvinnor aktivt benämner sig själva genom att tala i termer av särskilda för kvinnor angelägna frågor och intressen.

Mellanakt

Det kvinnliga fackliga samhandlandet på 1946 års kongress hade en förhistoria. De nordiska ländernas fackföreningskvinnor hade 1943 bildat en kommitté vars främsta syfte var att arbeta för en ökad kvinnlig aktivitet. Kommittén uppvaktade bland andra det svenska LO med krav på en aktivitetskampanj riktad till de kvinnliga medlemmarna. Uppvaktningen resulterade i en tillfällig central kvinnlig aktiveringskommitté som tillsammans med LOs propagandaråd skulle arbeta för att höja den kvinnliga fackliga aktiviteten.²⁵ På de särskilda kvinnomöten som hölls medverkade ett flertal av det blivande kvinnorrådets ledamöter som talare.²⁶

LO hade således redan innan 1946 års kongress godkänt kvinnliga säråtgärder – det var dock tydligt utsagt att dessa endast var av temporär karaktär.²⁷ Vid det möte som aktivitetskommittén höll med företrädare för LO och vissa av förbunden, framkom att dessa trots detta förbehåll ingalunda betraktade denna form av kvinnlig särbehandling som självklar. Jag tillåter mig nedan att citera ganska flitigt från den diskussionen då den så tydligt visar *hur* man talade i dessa frågor.²⁸

Tveksamheten till en speciell kvinnlig propaganda var stor. Det var betydligt fler än Handelsarbetareförbundets Elis Gren som ansåg det felaktigt att dela upp medlemmarna efter kön. Också Grov- och fabriksarbetareförbundets Lennart Vallstrand var skeptisk. Inom hans förbund hade man prövat speciella kvinnokurser. Dessa hade, medgav han, visserligen lockat många kvinnliga medlemmar att delta, men snarare fått ”karaktären av semester- än upplysningskurser”. Det fanns enligt honom heller inte någon principiell anledning att vända sig särskilt till de kvinnliga medlemmarna:

”Kvinnorna ha inom fackföreningsrörelsen samma rättigheter och möjligheter att göra sig gällande som andra medlemmar.”²⁹

För Metallindustriarbetareförbundets Arne Geijer var detta en principfråga. Även Metall hade haft speciella kvinnokurser. Dessa hade enligt Geijer varit lyckade. Trots det ämnade man inte göra om försöket:

”Principiellt har även jag den uppfattningen, att vi icke böra gå in för speciella kvinnomöten utan istället söka få de kvinnliga kamraterna mer aktiva inom det ordinarie fackföreningsarbetet.”³⁰

Att motståndet mot kvinnliga säråtgärder var en allmänt förekommande inställning framkommer inte endast vid de tillfällen då detta uttrycks direkt. Det framträder nästan lika tydligt i inläggen från dem som talade *för* sådana åtgärder. Nästan samtliga inlägg följs av bedyranden om att man på intet sätt syftade till en permanent särbehandling. Man betonade att det handlade om tillfälliga åtgärder som endast syftade till kvinnors integrering i den allmänna fackliga verksamheten. Kommitténs Elsa Johansson plockade dock upp den av Geijer kastade ”principiella” handsken:

”Principerna hålla vi alla på, men för att nå ett mål måste man pröva alla vägar och nödgas kanske då rucka på principerna.”³¹

Därefter kom, de sturska orden till trots, också från henne den ständiga försäkringen; LO behövde inte befara att man var ”ute på farliga vägar”. Syftet var inte att skapa en kvinnlig särorganisation. Samtidigt passade hon på att inflika en hotbild om vad som kunde ske om LO inte gick med på kommitténs förslag om en särskild till kvinnorna riktad propaganda:

”Kvinnorna sakna den elitkår männen redan ha inom fackföreningsrörelsen. /.../ Men genom att få kvinnor att tala till kvinnor kunna vi måhända skapa en elit även bland de fackligt organiserade kvinnorna. Det är ju också så, att man från kvinnohåll alltmer börjar resa krav på utredning av vissa arbetsmarknadsproblem. Kan det då anses riktigt, att en liten klick intellektuella kvinnor i Stockholm skola utreda frågor, som beröra tusentals kvinnor ute i landet? Blir så fallet kan man befara, att de intellektuella taga kvinnornas fackliga arbete på entreprenad.”³²

På mötet fördes också en diskussion om orsaken till kvinnors fackliga passivitet. Från både manliga och kvinnliga deltagare framfördes kvinnors bristande självförtroende – att de saknade ”moraliskt mod” – som en viktig bidragande orsak. Detta självtvivel sades inte stanna vid den egna personen utan kom att omfatta samtliga fackliga kvinnor. När det gällde att tillsätta olika fackliga förtroendepuppdrag röstade kvinnor hellre på män än på andra kvinnor. Ett faktum som av Livsmedelsindustriarbetareförbundets Oskar Persson tolkades som att:

”... man från kvinnornas sida känner sig mer trygg, om uppdragen läggs i händerna på de manliga kamraterna. Detta har jag åtskilliga gånger kunnat konstatera inom vår verksamhet. Kanske är detta ej heller att förvåna sig över, då det ofta rör sig om att handskas med arbetsgivarna.”³³

Carola Backé, blivande kvinnorrådsledamot, ville dock hellre lyfta fram kvinnornas situation än deras läggning:

”Kvinnornas bristande intresse för det fackliga torde till stor del bero på att de framförallt nödgas intressera sig för hemmet. /.../ Detta är ett faktum som vi icke kunna komma ifrån, att kvinnornas möjligheter ligga till på ett annat sätt än männens inom arbetarrörelsen.”³⁴

En försiktig antydan om att en till kvinnorna riktad agitation även förväntades förbättra den kvinnliga representationen fick dock LOs Torvald Karlbom att anse att gränsen var nådd:

”En propaganda av detta slag kan naturligtvis inte läggas upp så, att den enbart syftar till ökad kvinnorepresentation på kongresserna eller i styrelserna. Där kan man icke bygga på en könsrepresentation.”³⁵

Ett inlägg som föranledde Elsa Johansson att måla upp ytterligare en hotbild:

”Det är icke bra för en rörelse, att endast den ena delen av kretsen kan göra sin röst hörd. Vi äro ju genom tidsutvecklingen medvetna om, att man icke kan räkna med, att den stora massan står fast vid en påfrestning, om den icke själv är övertygad om varför den upprätthåller sitt medlemskap.”³⁶

Av aktiveringskommitténs mötesprotokoll framgår att kraven på särbehandling av de kvinnliga medlemmarna också tog sin utgångspunkt i övertygelsen om att dessa hade särskilda fackliga intressen att bevaka – bland annat nämndes lika-lönsprincipen, nattarbetet och deltiden.³⁷

Inställningen till kvinnliga säråtgärder under tidsperioden 1898-1946 kan sammanfattas som ointresserad eller rent negativ.³⁸ Denna inställning hade dock luckrats upp något när LO 1943 gick med på att tillsätta en tillfällig kvinnlig aktiveringskommitté. Av den ovan redovisade diskussionen mellan den kommittén och företrädare för förbunden, framgick likväl att tveksamheten till kvinnliga säråtgärder fortfarande var stor, även om vissa förbunds-företrädare förespråkade sådana. Den allmänna uppfattningen var att det bara fanns en väg för de kvinnliga medlemmarna att gå om de ville förändra sin situation: de måste ta det fackliga arbetet på allvar och komma över sin rädsla för att delta aktivt i de fackliga sammanhangen. Detta självuppfostrande arbete skulle utföras tillsammans med männen i de traditionella fackliga sammanhangen. Att kvinnors utanförskap kunde ha något med de manliga medlemmarna att göra diskuterade inte. Den fackliga självvranssakan lyste med sin frånvaro och problemet förlades hos de kvinnliga medlemmarna själva. Det var de – inte LO – som borde förändra sitt beteende.³⁹

Benämmandets konsekvenser

De ovan nämnda formerna av benämning av de kvinnliga medlemmarna – att de benämndes de *kvinnliga* medlemmarna, att de omnämndes som ett problem och att de ansågs kräva speciella fackliga åtgärder – innebar i sin förlängning att

de som kollektiv utskildes från de manliga medlemmarna som kollektiv. Enligt Eduards sätt att resonera borde detta ha bidragit till att synliggöra den manliga norm och den könsmaktordning som det fackliga medlemskapet baserades på. Därigenom borde det även ha öppnat för ett ifrågasättande av denna ordning. Så blev delvis också fallet – men det var en process som tog tid.

Trots att maktordningen mellan könen tydligt kom till synes var det sällan som den ifrågasattes direkt och uttalat. De aktiva kvinnliga medlemmar som framförde kraven på säråtgärder talade även de ofta om de kvinnliga medlemmarna i termer av problem.⁴⁰ På 1946 års kongress konstaterade Bryggeriarbetareförbundets Anna Johansson-Visborg:

”Utvecklingen inom det fackliga arbetet har visat, att kvinnorna är mer eller mindre likgiltiga för fackförenings- och organisationsarbetet. Det är någonting som vi, som dagligen deltar i detta arbete, äro mycket ledsna över och det har sannerligen inte blivit bättre under de senaste åren.”⁴¹

Det var sällsynt att kraven på kvinnliga säråtgärder framfördes i termer av en intressekonflikt mellan LOs manliga och kvinnliga medlemmar. Endast undantagsvis berördes de fackliga männens bidrag till att kvinnor saknades i de fackliga sammanhangen. Ett uttalande av Anna Pettersson på kongressen 1906 om att förbunden bidrog till kvinnors undanskymda ställning och följande uttalande av Anna Johansson-Visborg på 1922 års kongress hörde till undantagen:

”Då från de egenkära männens sida alltid sagts, att vi kvinnor äro odugliga som fackföreningsfunktionärer ...”⁴²

Det framfördes dock en indirekt kritik av förhållandena inom LO. Den framkom i de inlägg där kraven på kvinnliga säråtgärder motiverades utifrån en önskan om att förbättra kvinnorepresentationen. I en motion från Bryggeriarbetareförbundets avdelning 95 till 1946 års kongress hävdades att de fackliga kvinnorna:

”... måste få tillfälle att pröva sina krafter även på viktigare områden inom rörelsen. De måste få tillfälle att känna sitt ansvar även inför större arbetsuppgifter. Det ansvar inför arbetet, som även borde vila på kvinnorna, är nu helt avlyftat från dem och även frågor, som beröra deras områden, lösas av män.”⁴³

Därigenom hade man sagt att ett kvinnligt inflytande betraktades som viktigt och i sin förlängning då också antytt att de manliga medlemmarna inte tillvaratog de kvinnliga medlemmarnas intressen.

På kongressen 1946 ifrågasattes också LOs sätt att bemöta de kvinnliga medlemmarnas krav. I flera av de motioner där krav på ett kvinnoråd framfördes gjordes jämförelser med Finland, Norge och England där sådana råd redan tillsetts. Så här skrev till exempel Hotell- och restauranganställdas förbund i sin motion:

”I såväl Norge som Finland har man beaktat kvinnornas strävanden i fackliga angelägenheter på ett helt annat sätt än i Sverige ...”⁴⁴

Detta är ett av de sällsynta tillfällena då man nämner att de finns några som eftersträvar något – de kvinnliga medlemmarna – och några som bromsar dem – LO-ledningen. Ett annat sätt att försiktigt lyfta fram det manliga motståndet visade Sigrid Ekendahl prov på. I samband med att kongressen beslutat utreda frågan om ett eventuellt kvinnoråd, infogade hon följande kommentar:

”... jag hoppas också, att denna utredning kommer att tillsättas snarast möjligt, helst under höstens lopp, medan August Lindberg [LOs dåvarande ordförande. m.a.] ännu är kvar. Han har alltid med största allvar tagit upp våra önskemål – det är inte alltid som man inom fackföreningsrörelsen tagit oss kvinnor riktigt på allvar ...”⁴⁵

De ovan relaterade antydningarna kan ses som ett försiktigt sätt att ifrågasätta den rådande fackliga maktfördelningen mellan könen. Det vanliga var ändå att varken LO som organisation eller de manliga medlemmarna i person tilldelades någon skuld för kvinnors frånvaro i de fackliga sammanhangen. Huruvida detta agerande bestämdes av att det verkligen var så man såg på situationen, eller huruvida det var en taktik man tog till för att få LO mer positivt inställt till kraven på säråtgärder, får dock förbli en öppen fråga.

När kraven på kvinnliga säråtgärder framfördes var man också noga med att påpeka att man på intet vis avsåg att skilja de kvinnliga medlemmarna från de manliga. När det gällde den agitation som riktade sig till de oorganiserade kvinnorna betonades att man inte syftade till någon som helst kvinnlig särorganisering när dessa kvinnor väl fångats upp av den fackliga rörelsen:

”Kvinnorna böra ju nämligen tillföras redan existerande förbund för att inom dem vid sina manliga kamraters sida kämpa för arbetareklassens krav.”⁴⁶

Också beträffande de önskemål som syftade till att aktivera de kvinnliga medlemmar som redan fanns inom LO, till exempel tillsättandet av ett kvinnoråd, underströks att man inte syftade till segregation utan till integration. Handelsarbetareförbundets Sigrid Ekendahl, det blivande kvinnorådets ordförande, framhöll på 1946 års kongress:

”... att kvinnorna inte vilja lägga grunden till någon särorganisation, utan att vi bara vilja skapa en upplyst kår av kvinnliga fackföreningsmedlemmar, som, jag understryker det, tillsammans med männen kan utföra det fackliga arbetet.”⁴⁷

Helga Johansson från Försvarsverkens civila personals förbund, även hon en blivande kvinnorådsmedlem, förtydligade att man inte kopplade samman kraven

på säråtgärder med några intresse­motsättningar mellan de kvinnliga och de manliga medlemmarna:

”Jag vill först framhålla att vi äro fullständigt med på den principiella inställning, som landssekreteriatet har, att den enhetliga arbetsform, som präglad svensk fackföreningsrörelse, icke får rubbas, och en uppdelning av arbetet efter kön är just vad vi inte vilja ha, vare sig på arbetsplatserna eller i de lokala eller centrala organisationerna. Vårt mål är att föra fram kvinnorna i jämbredd med männen både på arbetsplatserna och i organisationerna, och för att nå det målet ha vi ansett – då man ju måste böja sig för förhållandena, sådana de äro för ögonblicket – att ett kvinnoråd bör till­skapas och kvinnliga funktionärer tillsättas.”⁴⁸

Detta var definitivt andra tongångar när det gällde relationen mellan män och kvinnor inom arbetarrörelsen än de som hördes från Elma Sundqvist, sedermera Danielsson, när hon 1889 motiverade varför man bildat en separat kvinnlig fack­lig och politisk socialdemokratisk förening i Malmö. Historikern Christina Carlsson Wetterberg har berättat den historien och från hennes framställning har jag lånat följande citat:

”Kvinnan har sedan urminnes tider varit slavinna i dubbel bemärkelse. Hon har över sig som herre icke blott sin mans herre, utan mannen själv, och ofta har tråldomen under den senare varit den tyngsta och bittraste. Långt innan männen åtskildes i fientliga klasser, bildade kvinnokönet en hårt arbetande, förtryckt och förnedrad klass och den äldsta klassmotsatsen, som möter oss i historien, var den som existerade mellan man och kvinna.”⁴⁹

Samorganisering – trots allt

Det finns en rad tänkbara förklaringar till det senare lågmälda kvinnliga tonfallet. En sådan förklaring är, enligt min tolkning, en medvetenhet om att man inte hade någon större makt att sätta bakom orden. Den maktresurs de kvinnliga medlemmarna hade var att rösta med fötterna, dvs de kunde ha valt en självständig kvinnlig särorganisering eller att ansluta sig till en annan facklig organisation.

Separata kvinnliga fackliga organisationer var inte ovanliga i övriga Europa vid denna tid.⁵⁰ Under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet fanns det ett antal kvinnliga fackföreningar och förbund också i Sverige. Deras tillkomst var i regel ett direkt svar på vissa förbunds ointresse eller ovilja att organisera de kvinnliga arbetarna.⁵¹ Historikern Eva Blomberg har tolkat detta utifrån ett makt­perspektiv och konstaterar:

”Genom konstituerandet av manliga föreningar skapades en maktrelation till de utanförstående, dem man ville organisera och dem man inte ville ha med. Det var frågan om att ackumulera ett politiskt kapital, att formulera

problem och handlingsalternativ som uteslöt kvinnligt deltagande. Rörelsen ville organisera män och betonade därför manliga intressen och behov.⁵²

De fackliga kvinnliga sammanslutningarna blev sällan långlivade utan upplöstes eller uppgick i sina manliga motsvarigheter efter några få års verksamhet. Orsaken till deras svårigheter att verka självständigt var bland annat att deras medlemmar tillhörde de svagaste grupperna på arbetsmarknaden och att de representerade ganska små yrkesgrupper. Dessutom sågs de inte med speciellt blida ögon av den övriga fackföreningsrörelsen – ett faktum som definitivt inte underlättade deras verksamhet.⁵³ De tidiga erfarenheterna talade således inte för en separat kvinnlig organisering.

Kvar fanns möjligheten att ansluta sig till någon konkurrerande facklig organisation. Det alternativ som stod LOs kvinnliga medlemmar till buds, det syndikalistiska SAC, var vid denna tid dock inte speciellt realistiskt. Om de sympatiserat med SACs fackliga ideologi skulle de naturligtvis redan ha anslutit sig till denna organisation istället för till LO.⁵⁴ För vissa av de kvinnliga medlemmarna var också DACO/TCO under vissa tidsperioder ett tänkbart fackligt alternativ. Det fanns en viss konkurrens mellan LO och dessa organisationer bland annat beträffande telefonisterna, vissa av de handelsanställda samt en del kommunalanställda grupper.⁵⁵ Men det var definitivt inte ett alternativ som kunde användas som ett kollektivt hot gällande alla kvinnliga medlemmar. Det nämndes inte heller som ett sådant. Trots det fick TCO, menar Gunnar Qvist, en viss betydelse för att LO till sist gick med på att tillsätta ett kvinnoråd. Med ett sådant hoppades man att lockelsen från de konkurrerande organisationerna skulle bli mindre frestande för de berörda kvinnorna.⁵⁶

För LO-kvinnorna framstod en samorganisering med männen trots allt som det bästa alternativet. Men bara under en förutsättning – att de kvinnliga medlemmarna gavs möjlighet att påverka den fackliga politiken. Endast så skulle LOs kollektiva styrka och maktresurser komma dem till godo. Integrering – av såväl de kvinnliga medlemmarna som av vissa kvinnofrågor – kom i brist på alternativ att betraktas som den mest realistiska lösningen på de kvinnliga medlemmarnas problem. Detta sätt att tänka var inte unikt. Integrationstanken hade en lång och stark tradition inom det kvinnopolitiska agerandet i Sverige. Till exempel var den kvinnliga rösträttsrörelsen utpräglad integrationistisk. Likaså hade de politiska partiernas kvinnoförbund, som i huvudsak bildades under mellankrigstiden, kvinnors integrering i faderspartierna som övergripande målsättning.⁵⁷

Oavsett orsak kvarstår fakta – det var ytterst sällan som maktrelationen mellan könen inom LO ifrågasattes. Ändå blev denna till slut så tydlig att den inte längre gick att ignorera. Trots att kraven på säråtgärder i regel inte syftade till att blottlägga någon konflikt mellan LOs manliga och kvinnliga medlemmar, blev detta till sist ändå följden av att dessa krav ställdes. För varje kongress som de fram-

fördes respektive avvisades, blev den konflikten allt tydligare. Men det var i första hand inte kraven i sig som blottade konflikten. Det var snarare LOs ihärdiga motstånd mot krav som bara sades ha fackföreningsrörelsens bästa framför ögonen, som bidrog till att synliggöra att det verkligen fanns en intressekonflikt inom organisationen och att den konflikten till stor del följde medlemmarnas könstillhörighet.

Här framgår benämningens betydelse. Det bryter tystnaden. I och med att de kvinnliga medlemmarna formulerade sina önskemål måste LO i sin tur formulera varför de avvisades. En latent konflikt blev därigenom manifest. I så motto kom benämningens av de kvinnliga medlemmarna att få den av Eduards beskrivna tydliggörande effekten på maktens ordning. I formuleringen av kraven på kvinnliga säråtgärder stötte de kvinnliga medlemmarna på just det beteende som kvinnor, enligt henne, så ofta möter inom politiken: deras erfarenheter av diskriminering och de intressen som artikulerades utifrån dessa, togs helt enkelt inte på allvar.⁵⁸ Inom politiken fick detta bemötande till effekt att kvinnor insåg vikten av att skapa ett separat kvinnligt offentligt utrymme.⁵⁹ Det är troligt att LOs avfärdande av de kvinnliga medlemmarnas erfarenheter och önskemål stärkte även dessa medlemmar i deras övertygelse om behovet av ett eget utrymme – ett kvinnorråd. Detta är förmodligen också förklaringen till att man i motionerna till 1946 års kongress kan ana en större otålighet än tidigare, framförallt beträffande den låga kvinnorepresentationen. Det är också ur det perspektivet som det intensiva kvinnliga samarbetet över förbundsgränserna inför denna kongress bör tolkas.⁶⁰

Klass, kvinnor och intressen

När kraven på säråtgärder framfördes – både för de presumtiva och för de redan anslutna kvinnliga medlemmarna – betonades således att syftet var att ena, inte att splittra, de fackliga medlemmarna. Facklig enighet och sammanhållning var också LOs mål. ”Enade vi stå, söndrade vi falla” är inte en tom fras.

Historikern Klas Åmark har renodlat olika typer av facklig organisering. Den organisationsmodell som LO var organiserat efter kallar han, genom jämförelser med varu- och producentmarknadens organisering, den ”*öppna kartellen*”. Med Karl Marx betonar han vikten av att en sådan organisation minimerar den inbördes konkurrensen. Marx tankar om vad som bestämmer en varas pris överförs till den svenska arbetsmarknaden: den organisation som har den minsta inbördes konkurrensen blir den starkaste. Denna typ av organisation strävar efter att nå ut till alla yrkesutövare. Med anledning av den motvilja som vissa fackförbund visade när det gällde att organisera de kvinnliga arbetarna finns det dock, menar jag, anledning att luckra upp Åmarks resonemang något.⁶¹ Genom att den grundläggande principen för organiseringen inte alltid gällde de kvinnliga medlemmarna, tydliggörs den manliga norm som genomsyrar också den öppna

kartellen som organisationsprincip. Trots det finner jag att detta begrepp väl fångar LOs grundläggande organisatoriska strategi; ju fler medlemmar som organiseras, ju högre organisationsgraden är, desto större är chansen att gemensamma överenskommelser efterlevs och att konkurrensbegränsningen blir effektiv. Genom konkurrensbegränsningen inom det egna lägret minskar risken för underbudskonkurrens.⁶² Att få de kvinnliga medlemmarna mer aktiva inom den egna organisationen borde således ha legat också i LOs intresse.

Det här gör att LOs motstånd mot kraven på kvinnliga säråtgärder framstår som något märkligt. Genom att använda Eduards förklaringsmodell kommer en tänkbar förklaring till synes. Utifrån hennes sätt att tänka innebar dessa krav att även de manliga medlemmarna utpekades som en separat grupp. I och med att man talade i termer av kvinnliga medlemmar blev det uppenbart att det fanns en grupp som bestod av motsatsen – dvs av manliga medlemmar. Därigenom synliggjordes att det sammanhang de kvinnliga medlemmarna skulle inlemmas i var ett manligt sådant. LO förvandlades därmed från en könsneutral och universal facklig organisation, till en där den manliga dominansen framträdde. Detta innebar även ett synliggörande av att det fanns skilda medlemsintressen inom medlemskollektivet. Och det är delvis utifrån det perspektivet som LOs motstånd måste förstås.

Ett benämning sker inte i ett kontextuellt vakuum. Tvärtom sker det i regel i ett mycket bestämt sammanhang. Det sammanhanget utgjordes inom LO av kategorin klass. LO var per definition en intresseorganisation och de intressen som skulle tillvaratas var den svenska arbetarklassens. Den minsta gemensamma nämnaren i LOs organisatoriska bas var medlemmarnas klasstillhörighet och de förmodade gemensamma klassintressen som baserades på denna tillhörighet. I det här sättet att tänka avvek inte LO från den marxistiska idétraditionen. Det var medlemmarnas ställning inom produktionen, bestämd och definierad utifrån deras relation till produktionsmedlen, som i första rummet definierade deras intressen. Dessa gemensamma intressen ansågs vara av den digniteten att de överbryggade andra eventuella motsättningar, även de som konstituerades efter medlemmarnas könstillhörighet. Historikern Gunnel Karlsson har sammanfattat den svenska arbetarrörelsen inställning så här:

”Det var det gemensamma klassintresset som betonades och det var så att säga per definition omöjligt att kvinnorna skulle kunna ha andra intressen än männen.”⁶³

Det är mot den här bakgrunden – det som utgjorde själva stommen i det principiella nej:et till kvinnliga säråtgärder – som LOs agerande bör förstås. Att utmana organisationens könsneutralitet var i sin förlängning detsamma som att ifrågasätta klassbegreppets odelbarhet. Det var att försvaga klassbegreppet och det var därför att försvaga klasskampen.⁶⁴

Det här sättet att resonera hade, som historikern Christina Carlsson Wetterberg visat, en lång tradition inom svensk arbetarrörelse – både inom dess ekonomiska och politiska gren. Kvinnors krav på säråtgärder och tal om frågor av speciell vikt för kvinnor avvisades för det mesta i namn av hela klassens intressen. Det grundläggande förhållningssättet till de kvinnofrågor som arbetarklassens kvinnor ville föra upp på dagordningen var att de var sekundära. Först måste den primära frågan – att erövra den politiska makten – föras till sin lösning. Därefter kunde man, i den mån det fortfarande behövdes, diskutera relationen mellan könen. Carlsson har sammanfattat den relationen inom 1890-talets svenska arbetarrörelse så här:

”Medan man från ledande håll betonade att arbetarklassens män och kvinnor hade gemensamma intressen, så fanns det en tendens hos kvinnorna att trots allt framhäva att de hade speciella intressen att bevaka, vilka inte kunde skötas lika bra av männen.”⁶⁵

Denna beskrivning stämmer förvånansvärt bra överens med bilden av samma rörelse mer än ett halvt sekel senare. Den visar på ett välbefäst mönster där kvinnors erfarenheter och formulering av intressen underkändes av de ledande männen inom rörelsen.

De aktiva kvinnliga medlemmarnas och LO-ledningens motsatta åsikter beträffande kvinnliga säråtgärder kan således infogas i en större konflikttradition – en konflikt som i grunden rörde sig om skilda synsätt på relationen mellan kategorierna klass och kön. Att man såg så olika på denna relation och på den inbördes rangordningen av dessa kategorier, berodde till stor del på att man betraktade verkligheten utifrån skilda erfarenheter – erfarenheter som i sin tur genererade skilda intressen. De kvinnliga medlemmarnas tolkning av sina erfarenheter och av hur de upplevde sin situation underkändes dock. Här framträder en tydlig maktrelation mellan de som utmanade den rådande tolkningen av verkligheten och de som givits/tagit makten över tolkningsföreträdet av denna verklighet. Annorlunda uttryckt kan man säga att det framträdde en konflikt mellan de som utgjorde normen och de som avvek från den. Den norska historikern Gro Hagemann har formulerat det som att kvinnors intressen osynliggjordes genom det ständiga talet om arbetarklassens gemensamma intressen.⁶⁶

Här går det att dra tydliga paralleller till det politiska systemets uppbyggnad. Maud Eduards har pekat på att den politiska ordningen är baserad på att kvinnor och män organiserar sig tillsammans. Denna organisationsform utgår från ett antagande om att relationen mellan könen är konfliktfri. När kvinnor hävdar att de har speciella intressen för att de är kvinnor blir den könskonflikt man inte velat kännas vid synlig. Därigenom tydliggörs även män som grupp.⁶⁷ Utifrån det här perspektivet blir det lättare att förstå LO:s iver att förlägga ansvaret för kvinnors fackliga utanförskap direkt på de kvinnliga medlemmarna, istället för att söka svaret inom organisationen. Det var helt enkelt det enda sättet att inte

skada föreställningen om den rådande organisationsformen som både könsneutral och konfliktfri.

Ett kvinnoråd blir till

Kraven på säråtgärder för de kvinnliga medlemmarnas räkning avvisades således länge av LO. Men på 1946 års kongress gick man dem till mötes.⁶⁸ Då tillsattes den utredning vars arbete resulterade i att LO påföljande år tillsatt både ett kvinnoråd och en kvinnlig ombudsman, vilken blev rådets självskrivna ordförande.⁶⁹ Kvinnorådet bestod av elva ledamöter. Fem utsågs av de förbund som hade det största antalet kvinnliga medlemmar, sex av landssekretariatet – en process som upprepades vid varje LO-kongress, dvs vart femte år. Sigrid Ekendahl valdes till rådets ordförande. Samma år utnämndes hon till LOs första kvinnliga ombudsman.⁷⁰ Dessutom tillsattes lokala kvinnokommittéer runt om i landet.⁷¹ Därmed hade benämmandet av de kvinnliga medlemmarna givits en bestämd institutionaliserad form. Vad hade hänt? Varför denna kovändning efter närmare ett halvt sekel av motstånd?

Det troligaste scenariot är att en rad sammansatta orsaker bidrog. Landssekretariatet framhöll självt de positiva resultaten från den 1943 tillsatta tillfälliga aktivitetkommitténs arbete.⁷² Att en särskild kvinnlig agitation gav de bästa resultaten hade dock framförts tidigare i kongressdiskussionerna utan att någon hänsyn tagits till den uppgiften.⁷³ Detta kan följaktligen varken vara det enda eller det främsta skälet till LOs förändrade inställning.

Som visades ovan hade de olika formerna av benämningen av LOs kvinnliga medlemmar sakta men säkert bidragit till att det fackliga medlemskapets och den fackliga politikens manliga norm blottlagts och, åtminstone indirekt, ifrågasatts. Inte heller detta är en tillräcklig förklaring till att LO bytt ståndpunkt. Att en maktordning utmanas kan lika gärna resultera i att motståndet skärps. Hur utfallet blir beror både på de existerande politiska, ekonomiska och sociala strukturerna och på olika kollektivs tillgång till maktresurser. De konsekvenser ett benämning får är alltid avhängiga händelser i kringvärlden. Och 1946 hade tillräckligt många sådana förändringar inträffat, menar jag, för att de kvinnokrav som så länge framförts skulle falla i god jord.

Det är här viktigt att åter påminna sig sammanhanget. LO var och är en uttalad intresseorganisation. För alla sådana organisationer, inte minst de fackliga med arbetsgivarna som sin direkta motpart, gäller det att vårda sina maktresurser. Jag tänker här inte gå in på ett fördjupat resonemang om maktresurser, utan endast peka på två sådana som jag menar fick betydelse för att LO nu valde att ta de kvinnliga medlemmarnas krav på allvar. Den ena handlar om den inre fackliga sammanhållningen, den andra om den fackliga politikens trovärdighet. I praktiken utgör de dock snarast två sidor av samma mynt. Ju enhetligare politik en organisation strävar efter att föra, desto viktigare är det att medlemmarna står

eniga bakom denna politik. Det här kan sammanfattas som den viktigaste maktresursen i en facklig organisation som bygger på den öppna kartellens strategi.⁷⁴ Tillkomsten av kvinnorrådet sammanföll tidsmässigt med klara centraliseringssträvanden från LOs sida.⁷⁵ Syftet var bland annat att skärpa centrala LOs kontroll över den fackliga verksamheten och över den fackliga politiken. Det är ur det perspektivet lätt att förstå att den intressekonflikt mellan LOs manliga och kvinnliga medlemmar som blivit allt tydligare, inte minst genom det samnordiska kvinnliga agerandet 1943, gav anledning till oro. Det var dock inte bara förändringen av den fackliga rörelsens inre organisation som bidrog. Även LOs samhällsroll hade förändrats. Också här fick vikten av medlemmarnas enighet och den fackliga politikens trovärdighet en ny betydelse.⁷⁶ I landssekreterariatets utlåtande 1946 över de motioner som påtalade behovet av en ökad medlemspropaganda poängterades att:

”Den stora medlemsökningen och den fortlöpande medlemsomsättningen ställer stora krav i detta sammanhang. Om icke stora grupper skola komma att betrakta sitt medlemskap i rörelsen som en formalitet utan känsla för idéen och medvetande om de faktiska förutsättningarna för verksamheten, kräves en effektivare upplysnings- och propagandaverksamhet. Därtill kommer att arbetsformerna för arbetarrörelsen helt förändrat karaktär genom det ökade inflytandet på samhällslivets alla områden, vilket ställer ytterligare krav på medlemmarna i fråga om kunskap och målmedvetet positivt handlande. Den ur flera synpunkter nödvändiga centraliseringen som ägt rum, innebär utan tvivel risker för att en klyfta kan uppstå mellan ledningen och medlemsmassorna. Den enda möjligheten att möta dessa risker är att ständigt hålla medlemmarna underrättade om fakta i de aktuella frågorna och samhällsutvecklingen i sin helhet.”⁷⁷

Mot bakgrund av vikten av inre sammanhållning och av att den fackliga politiken hade en god medlemsförankring, fick det ökade antalet kvinnliga medlemmar inom LO en särskild innebörd. Ett fåtal passiva kvinnor sågs inte som ett hot mot den fackliga enighetens trovärdighet. Men när deras antal 1946 närmade sig 200 000 och de utgjorde 17 procent av alla medlemmar, kom saken i ett annat ljus. De hade helt enkelt blivit så många att man måste ta hänsyn till dem. Det är dock viktigt att poängtera att det inte var den kvinnliga medlemsökningen isolerad som fick denna effekt – redan 1935 utgjorde dessa medlemmar cirka 15 procent av medlemskåren – utan det är sammantaget med centraliseringen av LO och organisationens ökade samhällsansvar som betydelsen av det ökande antalet kvinnliga medlemmar måste förstås. Tankegångarna bakom LOs kursändring sammanfattas väl i en av motionerna till 1946 års kongress:

”Det är givet att om kvinnorna icke intresseras för det praktiska fackföreningsarbetet och blir ett med sin organisation, så komma de till sist att

utgöra en tyngande eller opålitlig massa, då de istället borde vara en vaken och medveten kår.”⁷⁸

Den här delförklaringen har paralleller på den politiska arenan. Som Kjell Östberg påpekat sammanföll de politiska partiernas acceptering av sina kvinnoförbund med genomförandet av den kvinnliga rösträtten. Det som gjorde att partierna nu ställde sig positiva var, förutom att man betraktade dessa förbund som viktiga röstvärvare, att man såg dem som fora där de kvinnliga partimedlemmarna kunde fostras till det rätta politiska tänkandet.⁷⁹ Först när man såg en nyttoaspekt för *hela* rörelsen fick den kvinnliga särorganiseringen legitimitet. När den endast motiverades utifrån ett rättvisekrav för kvinnors räkning betraktades den aldrig som fullt ut berättigad. Det här sättet att se på kvinnlig särorganiseringen var förmodligen också närvarande när LO beslöt tillsätta ett kvinnoråd.

Kvinnorådets tillkomst måste även ses mot bakgrund av ett större politiskt sammanhang. I det avseendet blir Arbetarrörelsens efterkrigsprogram från 1944 ett viktigt dokument. Där formuleras, trots en uppenbar ambivalens som skyftar då olika delar av detta program ställs mot varandra, en ny syn på kvinnors roll i samhället och på kvinnors lönearbete.⁸⁰ Som Gunnar Qvist och Ann-Charlotte Callerstig visat finns det en tydlig koppling mellan efterkrigsprogrammet och tillsättandet av LOs kvinnoråd.⁸¹ Det är dock inte en direkt koppling, utan en koppling som går via lönepolitiken. I efterkrigsprogrammet förordades en ekonomisk politik som syftade till full sysselsättning. I den fulla sysselsättningens samhälle förväntades även kvinnor ha en viktig roll att fylla på arbetsmarknaden:

”Vi har icke råd med några konstlade hinder för utnyttjandet av kvinnlig arbetskraft, om vår produktion skall kunna nå det omfång, som erfordras för att bristerna i levnadsstandarden skall kunna utplånas.”⁸²

Kvinnors förmodade ökade deltagande på arbetsmarknaden förde av två skäl in på likalönen. För det första sågs en sådan som en förutsättning för att kvinnor skulle lockas ut på arbetsmarknaden, för det andra sågs den som en garanti för att de inte skulle tränga ut de manliga arbetarna genom underbudskonkurrens.⁸³ Återigen dominerade det för alla gemensamma nyttoperspektivet en fråga som så uppenbart handlade om kvinnors rättigheter.

Efterkrigsprogrammet hade utarbetats gemensamt av det socialdemokratiska partiet, partiets ungdomsförbund, partiets kvinnoförbund och LO. För LOs del fick det därför en förpliktigande tyngd. Likalönefrågan aktualiserades också genom att LO 1943 tillsatte en kvinnolönekommitté – en kommitté som i sitt arbete givetvis inte förblev opåverkad av skrivningarna i Efterkrigsprogrammet. I kommitténs betänkande från 1946 förordas likalön oavsett kön, dock med en rad förbehåll som jag återkommer till i kapitel 6.⁸⁴ I betänkandet ges kvinnorna själva en viss skuld för de lägre kvinnolönerna. Det man syftade på var deras

ovilja att engagera sig fackligt. Så här formulerade LOs dåvarande ordförande August Lindberg det på representantskapets möte i april 1946:

”Representantskapet understryker slutligen, att den åsyftade likställigheten ej kan uppnås utan ökade organisationsmässiga och andra ansträngningar från kvinnornas egen sida.”⁸⁵

Det är här som tillsättandet av kvinnorrådet kommer in i bilden. Också i debatten på 1946 års kongress hänvisades i motioner och kongressinlägg till likalönefrågans nära koppling till kvinnors bristande fackliga aktivitet.⁸⁶ Den kommitté som fick i uppdrag att utreda ett eventuellt kvinnorråd förelades av landssekreterariatet att utgå från både Arbetarrörelsens efterkrigsprogram och LOs kvinnolönekommittés betänkande från 1946.⁸⁷

LOs omsvängning beträffande kvinnliga säråtgärder kan således förklaras med att ett antal skilda intressen nu sammanföll. Här framgår tydligt att de konsekvenser ett benämning får i hög grad är beroende av både de tids- och de rums- mässiga sammanhangen. Av egen kraft förmår det visserligen synliggöra köns- maktordningen och därmed också latenta konflikthärdar, men för att en förändring av den rådande köns- maktordningen skall komma till stånd krävs att andra faktorer verkar i en stödjande riktning.

Att frånga ideologin för att rädda ideologin

Hur förklarade då LO-ledningen sitt principiella lappkast när det gällde inställningen till kvinnliga säråtgärder? Vilka skäl angavs för att motivera att man gav avkall på de principer man tidigare försvarat så ståndaktigt?

Till att börja med kan konstateras att den dåvarande LO-ledningen förmodligen skulle ha protesterat mot det sätt jag formulerat mina frågor på. Enligt deras sätt att se på saken hade man alls inte övergivit några grundläggande principer. Tvärtom. Beslutet om att tillsätta ett kvinnorråd togs inte i namn av speciella kvinnointressen, utan i namn av hela klassens intresse.⁸⁸ Att LO gått med på att tillsätta ett kvinnorråd innebar definitivt inte att man övergivit sin tidigare syn på den inbördes rangordningen mellan klass och kön. I landssekreterariatets yttrande över motionerna till 1946 års kongress hade detta särskilt understrukits:

”Landssekreterariatet vill principiellt starkt betona vikten av att den enhetliga arbetsform, som präglar svensk fackföreningsrörelse, icke rubbas. En uppdelning av arbetet efter kön eller andra grunder skulle innebära en försvagning.”⁸⁹

Att tillsättandet av ett kvinnorråd inte syftade till att rubba den grundläggande fackliga ordningen poängterades också med jämna mellanrum i den utredning som tillsatts för att utreda vilka arbetsformer som skulle gälla för detta råd:

”Någon anledning att överhuvud ändra LOs konstitution för inrättandet av speciella organ för behandling av och avgörande beslut i frågor, berörande kvinnornas arbetsmarknadsproblem, förefinnes inte. Dessa frågor måste i vanlig ordning inordnas i den arbetsform, som konstitutionellt och praktiskt vunnit burskap inom rörelsen.”⁹⁰

Trots det tvingades utredarna konstatera att två skäl ändå motiverade ett särskilt kvinnoråd: kvinnors arbetsmarknadsproblem och kvinnors bristande fackliga aktivitet. Därefter underströk man återigen:

”... att under inga omständigheter får könet i och för sig utgöra skäl för någon särbehandling.”⁹¹

Det innebar ändå ett visst dilemma för LO att tillsätta ett kvinnoråd och samtidigt hålla fast vid principen om att det inte existerade några särskilda kvinnofrågor inom fackföreningsrörelsen. Men det var ett dilemma som gick att lösa. Den lösning man valde var att beskriva kvinnorådet som en temporär åtgärd – en åtgärd som bara var nödvändig tills dess att den rätta ordningen var återställd. Det kortsiktiga syftet med rådet var visserligen att utskilja kvinnor som grupp och att vända sig till dem i särskilda kvinnliga sammanhang. Det långsiktiga målet var dock inte segregering. Det var integrering. Avsikten var att detta råd skulle bli så effektivt i sin integreringsgärning att det till slut inte skulle behövas. Med LOs sätt att se på saken påverkade därför inte detta tillfälliga avsteg från principerna organisationens övergripande ideologi. Statsvetaren Jonas Hinnfors har, beträffande de politiska partiernas agerande, karakteriserat denna strategi som att man uppnår ”stability through change”.⁹²

Uppdraget

I praktiken blev kvinnorådet en skapelse av den utredning som tillsattes för att utreda formerna för ett sådant råd och av landssekreteriatet som med vissa smärre men viktiga modifieringar godtog utredarnas resultat. Därmed fick detta institutionella benämning – kvinnorådet – delvis en annan funktion än vad som varit avsikten hos de motionärer som drivit detta krav. Deras vision av ett kvinnoråd hade varit ett råd med närvaro- och förslagsrätt i Landssekreteriatet.⁹³ I deras tanke ingick således, trots att dessa rättigheter inte överskred de typiskt rådgivande, att rådet skulle representera de kvinnliga medlemmarna inför LO. Kvinnorådet medgavs dock ingen av dessa rättigheter. Det var LOs talan som skulle föras visavi de kvinnliga medlemmarna och inte tvärtom. I de föreskrifter som utarbetades för rådets verksamhet utsades klart att det på intet vis fick uppfattas som en självständig kvinnlig särorganisation.

Kvinnorådet gavs i huvudsak tre uppdrag. Det primära var att genom agitation och upplysning skola och aktivera de kvinnliga medlemmarna. Men rådet skulle också avge yttranden och väcka förslag i frågor som berörde kvinnors ställning

på arbetsmarknaden. Det här kan synas som en öppning för en tvåvägskommunikation, att rådet här tilläts föra fram de kvinnliga medlemmarnas och sina egna åsikter inför LO. Men reglerna för denna kommunikation begränsade likväl denna möjlighet. Förslagen skulle avgas ”i den utsträckning landssekreteriatet så påfordrade” och måste hålla sig inom ”ramen för de av representantskapet antagna riktlinjerna för fackföreningsrörelsens åtgärder i syfte att skapa likställighet mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden”. Kvinnorådet fick i vissa sammanhang också ersätta LO som remissinstans. Men det fick inte handla helt på eget bevåg. I regel måste dess remissvar godkännas av landssekreteriatet. Det var dessutom LO som bestämde *när* rådet fick delta i det politiska tyckandet och *vad* det fick tycka till om. De sakfrågor man ansåg hörde till rådets ansvarsområde var de som berörde kvinnor, barn, hem, hushåll och konsumtion.⁹⁴

Kvinnorådet hade inte en autonom ekonomi. Vid varje enskilt tillfälle man behövde kontanta medel måste man vända sig till landssekreteriatet. Detta fick därigenom ett effektivt styrmedel över rådets verksamhet. Rådet gavs över huvud taget inga formella maktbefogenheter:

”Rådet äger icke att utom ramen för landssekreteriatets medgivande, självständigt fatta beslut i frågor av principiell och ekonomisk karaktär.”⁹⁵

Genom att tillsätta ett kvinnoråd och samtidigt göra det formellt maktlöst undkom LO ett ideologiskt dilemma. Kvinnorådets brist på självständigt handlingsutrymme och det faktum att det varken gavs närvaro-, förslags- eller beslutanderätt i LOs maktägande organ, stöder tanken på att beslutet om att tillsätta detta råd till en del motiverades utifrån behovet av facklig kontroll. LOs agerande kan ses som ett försök att fånga upp en besvärande latent intressekonflikt innan den blivit allt för manifest. Genom rådets brist på formella maktresurser avväpnades denna konflikt sin ifrågasättande potential. I och med att dess ledamöter försvurit sig att följa den av LO utstakade politiken, hade de också av sagt sig sin möjlighet till opposition. Samtidigt är det att göra historien för ensidigt svart och vitt att enbart beskriva den på det här sättet. Genom en jämförelse med det socialdemokratiska partiets inställning till sitt kvinnoförbund framstår LO som mindre manipulativt och mer lyhört i förhållande till de kvinnliga medlemmarna. SAP visade, som Gunnel Karlsson lyft fram, inget större intresse för att kvinnoförbundet skulle skapa aktiva medlemmar. Det var nöjt med kvinnors roll som röstande ”pappersmedlemmar”.⁹⁶ Om LO haft motsvarande inställning, dvs att man bara önskade se de kvinnliga medlemmarna som anslutna och inte som aktiva medlemmar, skulle det räckt med att man satsade på agitationen till de oorganiserade kvinnorna istället för att satsa på ett kvinnoråd. Likaså bör framhållas att det fanns ledande manliga funktionärer och ombudsmän som såg tillkomsten av ett kvinnoråd som viktig ur ett rättviseperspektiv och som uppriktigt önskade att de kvinnliga medlemmarna skulle bli mer delaktiga i den fackliga politiken. Vid det sista möte som den tillfälliga kommittén för aktivering av de

kvinnliga medlemmarna höll 1946, riktade till exempel Sigrid Ekendahl ett speciellt tack till ombudsman Nils Goude:

”Kommitténs ledamöter visste mycket väl, att det var Goudes förtjänst att ledamöterna fått arbeta i denna kommitté, trots att den varit av informell karaktär. Ledamöterna visste också, att tack vare Goude sekretariatets utlåtande över motionerna om kvinnoråd mm – vilket enhälligt godkändes av kongressen – hade fått ett så positivt innehåll.”⁹⁷

Men bara detta att det krävdes en manlig murbräcka avslöjar karaktären på den rådande maktrelationen mellan könen inom LO.

*

När LO så till sist beslöt tillsätta ett *kvinnoråd* var det ett både tydligt och typiskt benämning som gjordes. Därmed hade benämning av de kvinnliga medlemmarna givits en institutionaliserad form. Jag ansluter mig här till Maud Eduards tankar om att ett benämning också kan ske genom olika praktiker. Enligt Eduards ligger benämningens betydelse inte endast i de krav kvinnor framför utan också i själva handlingen att kvinnor agerar som kvinnor.⁹⁸ I så motto ser jag tillsättandet av kvinnorådet som ett benämning på praktisk nivå. Namnet *kvinnorådet* gör det befogat att tala om detta råd som ett institutionellt benämning och som en ny praktik med en förväntad handlings- och förändringspotential. Genom kvinnorådets begränsade handlingsutrymme, avhändes det här benämning dock mycket av den ifrågasättande kraft som ett benämning hypotetiskt förväntas få.

Kvinnorådets ledamöter kom att verka i en ständig paradox. Att vara ett kvinnoråd inom en organisation som i princip inte erkände förekomsten av några speciella kvinnofrågor innebar en minst sagt besvärlig situation. En stor del av rådets verksamhet kom helt följdriktigt att utspinna sig kring frågan vad benämning skulle ges för betydelse. Vad skulle prefixet *kvinn-* i kvinnorådet egentligen stå för? Kring denna fråga kom det att utkämpas åtskilliga tolkningsstrider mellan å ena sida kvinnorådet och å andra sidan det centrala LO samt vissa av LOs manliga och kvinnliga medlemmar.

På ett sätt kom tillsättandet av kvinnorådet att innebära ett dilemma även för LO. Trots att den främsta avsikten med detta råd var de kvinnliga medlemmarnas integrering i de *allmänna* fackliga sammanhangen, dvs att göra ”medlemmar” av de ”kvinnliga medlemmarna”, blev effekten delvis den motsatta. Skapandet av kvinnorådet kom att lägga grunden för en helt ny tradition av *retoriska* benämning inom LO. Att man tillsatt ett kvinnoråd fick till följd – och här kan man verkligen tala om betydelsen av att beslut ibland får icke avsedda konsekvenser – att man inom organisationen på ett helt annat sätt än tidigare kom att tala i termer av manliga och kvinnliga medlemmar. Om de ”kvinnliga medlemmarna” tidigare varit ett begrepp som endast förekom sporadiskt, blev det från och med nu ett

vanligt förekommande inslag i det fackliga samtalet. Tolkat så kan historien skrivas som att benämmandet av kvinnor på den retoriska nivån resulterade i, med god draghjälp av en rad andra faktorer, ett institutionellt benämning – kvinno- rådet – vilket i sin tur gav upphov till en ny form av retoriska benämningen. De följande kapitlen ägnas konsekvenserna av denna effekt.

Kapitel 3

Kvinnorådet och den manliga normen

I och med att LO 1947 valde att tillsätta ett kvinnoråd hade benämningen av de kvinnliga medlemmarna givits en fast form, det hade institutionaliserats. Därmed utskildes dessa medlemmar också i formell mening som ett från de manliga separat kollektiv. I den vetenskapliga diskussion jag utgår från har denna form av benämning tillskrivits en förmåga att synliggöra maktrelationen mellan könen. Så blev fallet också inom LO.

Motstånd

Så här uttryckte sig kvinnorådet 1962:

”... ibland tycker vi oss märka, att det finns ett dolt motstånd mot de kvinnliga kamraterna från männens sida.”¹

Ordvalet är viktigt. Det manliga motståndet omtalas som dolt. Det kvinnorådet måste ha syftat på är att det var dolt i den betydelsen att det inte diskuterades som en prioriterad facklig fråga. Ty det var sannerligen inte dolt på så sätt att det inte kom till uttryck eller att rådets ledamöter inte fick känna på det. Det manliga motstånd kvinnoråd och kvinnokommittéer mötte var tvärtom ganska hårt, åtminstone till en början. Kvinnorådets ordförande Sigrid Ekendahl har i en intervju sammanfattat de manliga medlemmarnas inställning till kvinnliga medlemmar och kvinnofrågor med följande ord:

”Och nog var den inställningen ganska förhärskande att kvinnornas plats egentligen var i hemmet, och att de kvinnor som likväl gav sig ut på arbetsmarknaden fick väl klara sina problem bäst de kunde.”²

Samtidigt med beslutet om att inrätta ett kvinnoråd fattades ett beslut om att tillsätta lokala kvinnokommittéer. Kommittéernas uppgift var att sköta det lokala kvinnliga agitations- och upplysningsarbetet genom att anordna föredrag, kurser och studiecirkelverksamhet. I det arbetet hade de att följa de ”intentioner” som utarbetats av kvinnorådet. Rådet bidrog dessutom med föredragshållare och förslag på lämpliga diskussionsämnen. Men i formellt hänseende var kvinnokommittéerna organiserade under de lokala fackliga centralorganisationerna – FCO.³ Här kom ett tydligt manligt motstånd till uttryck. Många FCO ställde sig, oavsett direktiven från centralt håll, klart kritiska till den form av särbehandling av kvinnor som tillsättandet av kvinnokommittéerna innebar.⁴

Vissa FCO uppförde sig som om kvinnokommittéerna inte fanns. Till exempel kunde det hända att dess ledamöter inte kallades till de fackliga sammankomster

de hade rätt att närvara vid. Och vid de tillfällen de väl kallades, var det inte ovanligt att de möttes av en kompakt likgiltighet när de försökte sig på att ta upp frågor av särskilt intresse för de kvinnliga medlemmarna. Likgiltigheten kunde också övergå till något som mest av allt liknade ren mobbning. Till exempel rapporterade Malmö kvinnokommitté att ”männen försöker överallt peta bort oss” och att stämningen var ”så olustig” att den nyvalda ordföranden nästan genast hade avgått.⁵ Från Kalmar kvinnokommitté kom rapporter om att kvinnorna ”blev utskrattade” om de tog till orda på fackföreningsmötena. Därför vågade de heller inte yttra sig.⁶ Också på förbunds nivå förekom den här typen av beteende. Så här beskrev Textilindustriarbetareförbundets Anna Ericsson stämningen inom sitt förbund:

”Vågar vi oss upp någon gång, så tycker männen att vi äro dumma. Vi får ett dräpande svar, så försvinner vi från allt samhällsarbete.”⁷

Vissa FCO ansåg att både kvinnoråd och kvinnokommittéer höll på med ”onödiga saker”. Det fanns också en utbredd misstro mot deras försök att göra kvinnors hemarbete och barnomsorgsfrågan till fackliga angelägenheter. Ett annat sätt att markera ointresse på var att ställa kommittéerna utan nödvändiga ekonomiska medel. Dessa var för sin verksamhet ekonomiskt beroende av FCO. Det var betydligt fler kommittéer än den i Arboga som klagade över att: ”FCO gör först upp sitt program, sedan räcker inte pengarna till någon verksamhet för kvinnokommittén”.⁸

Också kvinnorådets ledamöter fick känna av de manliga FCO-ombudsmännens negativa inställning. Att ”fruntimmer” skulle tala och föreläsa ansågs löjligt. Vissa FCO vägrade till en början helt sonika att anlita rådets ledamöter som talare. Att det skulle finnas kompetenta kvinnliga talare avvisades som en orimlighet.⁹ Den inställningen kunde också framföras mer indirekt. Rådets ordförande Sigrid Ekendahl har nämnt ett. När hon skulle tala inför kvinnokommittén inom Göteborgs FCO hälsade den manlige ordföranden henne välkommen med orden: ”Ja, hur var nu namnet igen?”¹⁰ Det fanns dock betydligt mer direkta sätt att visa sitt missnöje på. När turen var kommen till kvinnorådets representant att ta till orda på FCO-sammankomsterna hände det att de manliga medlemmarna reste sig och lämnade rummet. De som väl satt kvar kunde istället sitta och prassla med sina tidningar.¹¹

Det manliga motståndet hade alltså i huvudsak två måltavlor. För det första ifrågasattes över huvud taget det nödvändiga med kvinnlig särorganisering i form av kvinnoråd och kvinnokommittéer. Denna kritik kom i viss mån också att gälla rådets egna kvinnokurser.¹² För det andra ifrågasattes den verksamhet som dessa kvinnliga fora bedrev. I det första fallet var det en kritik riktad mot benämningarna som form, i det andra mot det som innehåll. Det handlade således om en reaktion mot både att kvinnor utskildes för vad de *var* och mot vad de *gjorde* när de väl var.

Integration och synlighet

Tillkomsten av kvinnorrådet och kvinnokommittéerna fick således delvis de av Eduards förutsatta konsekvenserna – det manliga motståndet blev synligt på ett helt annat sätt än tidigare och tvingades upp till ytan. Ytterligare en orsak till att så blev fallet var att förekomsten av kvinnokommittéer bidrog till att de kvinnliga medlemmarna i ökad utsträckning kom att integreras i de fackliga centralorganisationernas verksamhet.¹³

De kvinnliga medlemmarna i FCOs styrelser var länge ytterst få. Genom beslutet om att tillsätta kvinnokommittéer ökade de dock i antal. År 1947, dvs innan verksamheten med kommittéerna riktigt kommit i gång, utgjordes den sammantagna kvinnliga styrelserepresentationen av två kvinnor. År 1953 hade antalet kvinnliga styrelseledamöter ökat till 92 och år 1957 var de 123. Ökningen av antalet kvinnor följer ett tydligt mönster: där kvinnokommittéer fanns var den kvinnliga styrelserepresentationen betydligt högre än där sådana inte fanns.¹⁴ En liknande utveckling kan spåras beträffande den kvinnliga representationen på FCOs distriktskonferenser. Också där var de kvinnliga medlemmarna länge markant underrepresenterade. Men 1952 kom direktiv från landsekretariatet om att en representant från varje kvinnokommitté fick rätt att delta på LOs bekostnad. Den kvinnliga representationen förbättrades redan samma år. År 1946 hade en kvinna deltagit. 1952 var antalet kvinnor 133 och antalet män 712. Motsvarande siffror 1966 var 283 kvinnor av totalt 995 deltagare. För att vara LO-sammanhang var detta en icke föraktlig kvinnorepresentation. Från och med 1958 fick också kvinnorrådets ledamöter, efter egen begäran, rätt att delta.¹⁵

Å ena sidan

Här fungerade LOs intention med att tillsätta kvinnorråd och kvinnokommittéer – kvinnlig särorganiseringen ledde uppenbart till en ökad integrering. Men, vilket inte hade varit LOs avsikt, den fick också till följd att motsättningarna mellan de manliga och de kvinnliga medlemmarna blev tydligt synliga. Den främsta orsaken var den förändring av den fackliga dagordningen som de kvinnliga medlemmarnas delvisa integrering i FCO-sammanhangen innebar. De så kallade kvinnofrågorna togs därigenom upp till diskussion på ett helt annat sätt än tidigare. Många manliga medlemmar tvingades att diskutera frågor de tidigare visat ett närmast demonstrativt ointresse. Och även om de fortfarande avfärdade dessa måste avfärdandet nu kläs i ord.¹⁶ Därmed tydliggjordes motståndet – ett motstånd vilket kvinnorrådets ledamöter åtskilliga gånger fick anledning att beklaga, till exempel 1966 då rådets representant rapporterade från FCO-konferensen i Örebro:

”Ett par män hade ’dumma’ inlägg i kvinnoaktiveringsfrågan. Ett av typen ’vi kan väl inte välja kvinnor som ombudsmän. De får ju barn och blir

borta. Vi kan inte komma ifrån kvinnornas biologiska funktion.' Usch! Vi har långt kvar innan fackföreningsrörelsens män kan och förstår problematiken.'¹⁷

I vissa fall integrerades kvinnokommittéerna helt i FCOs verksamhet¹⁸ Detta var definitivt inte alltid synonymt med att kommittéernas ledamöter uppfattades som likvärdiga de manliga medlemmarna. Integreringen hade en tydlig baksida. I en självständig kvinnokommitté kunde kvinnorna själva bestämma dagordningen, men när de integrerades i de manliga sammanhangen fick de ibland svårt att påverka vilka frågor denna skulle inrymma. Det här var, som Kjell Östberg visar i sin undersökning om mellankrigstidens kvinnliga organisering, ett generellt mönster när kvinnliga särorganisationer inleddades i tvåkönade organisationer.¹⁹

Den fackliga rollfördelningen inom FCO var ibland mycket tydlig. I vissa FCO reducerades de kvinnliga medlemmarna till en sorts hjälpredor vars främsta uppgift med deras egna ord var att på allehanda vis "bidra till trevnaden".²⁰ 1965 konstaterade kvinnorrådet irriterat:

"En och annan gång träffar man på en ort där flertalet kvinnor i FCOs representantskap, absorberas av att koka kaffe till mötesdeltagarna. /.../ Den aktiviteten är inte ny för kvinnorna och behöver därför inte stimuleras i den fackliga rörelsen. Det har de nog av på hemmaplan."²¹

Kaffekokandet och det allmänna bidragandet till trevnaden var som fenomen ingalunda begränsat till LO. Gunnel Karlsson har visat att de socialdemokratiska kvinnoklubbarna ofta utnyttjades som "kaffekokartrossar", vilket var en ständig källa till irritation för de politiskt aktiva partikvinnorna.²² Idéhistorikern Karin Nordberg konstaterar i sin tur, i en studie av brukssamhället Holmsund, att "kvinnornas roll var att vara lojala hjälpredor till de politiskt aktiva männen". Enligt henne är det definitivt befogat att ställa frågan om hur mycket "skuggarbete" från kvinnornas sida som männens arbete kostat.²³ Eva Blomberg, som analyserat de reformistiska och de syndikalistiska gruvarbetarnas fackföreningar, konstaterar att kvinnors roll blev att koka kaffe och att på andra sätt stödja männens verksamhet. Kvinnornas roll karaktäriserar hon som "biståndsarbetare".²⁴

Trots det motstånd integreringen av de kvinnliga medlemmarna mötte på vissa håll fick den en viktig betydelse. Det ligger en påtaglig skillnad i att vissa frågor tigs ihjäl jämfört med att de tas upp till öppen diskussion. När motståndet måste formuleras blir det ju möjligt att bemöta på ett annat sätt än tidigare.

Att kvinnors integrering resulterade i att motsättningarna mellan de manliga och de kvinnliga medlemmarna förstärktes, är utifrån ett teoretiskt perspektiv inte att förundra sig över. Sociologen Gerd Lindgren har uttryckt det som att det krävs en "rumslig" närhet mellan könen för att könsmaktperspektivet skall akti-

veras.²⁵ Formulerat med Yvonne Hirdmans genusteoretiska termer kan denna slutsats uttryckas som att ju mer markerat isärhållandet av könen är, desto mindre ifrågasätts den manliga normen och, omvänt, när isärhållandet utmanas ökar ifrågasättandet av denna norm.²⁶

Det är dock lätt att gripas av en känsla av svindel när det genusteoretiska perspektivet läggs som ett raster på den fackliga historien. Det ovan beskrivna skeendet skulle med en viss förenkling kunna framställas enligt följande. Tiden före kvinnorrådets tillkomst avspeglade relationen mellan de manliga och de kvinnliga medlemmarna tydligt genussystemets två bärande logiker – den manliga normen och isärhållandet. Syftet med att tillsätta kvinnorråd och kvinnokommittéer var att upphäva åtminstone den ena av dessa logiker, isärhållandets logik. För att komma ifrån isärhållandet mellan män och kvinnor inom facket förstärkte man detta isärhållande och gav det en institutionell form – kvinnorråd och kvinnokommittéer. I de fall då dessa fora innebar en ökad kvinnlig integrering i FCO förstärktes dock i regel försvaret av både den manliga normens och isärhållandets logiker. Försöket att bryta upp isärhållandet mellan könen i de fackliga sammanhangen rönste ett tydligt motstånd. Trots tillsättandet av kvinnorråd och kvinnokommittéer förblev mycket vid status quo – med det undantaget att konflikten mellan de manliga och de kvinnliga medlemmarna skruvats upp ytterligare ett varv.

... å andra sidan

När det gäller frågan om integreringens betydelse ger emellertid den här historien inga entydiga svar. Medan det på vissa orter blev så att benämmandet i form av kvinnorråd, kvinnokommittéer och kvinnofrågor snarast cementerade uppfattningen om att kvinnor och män hade olika fackliga uppgifter, fick det på andra orter en reellt förändrande effekt med ett ökat kvinnligt fackligt inflytande som resultat. Det är viktigt att hålla i minnet att vissa av de kvinnokommittéer som integrerats i FCOs verksamhet rapporterade om ett mycket gott samarbete mellan fackföreningsrörelsens män och kvinnor.²⁷ Kvinnorrådet kunde då i sina rapporter notera: ”Mycket positiva män!”²⁸ Men att man fann sig föranlåten att notera de gånger motståndet uteblev säger något om hur vanligt det var. Alldeles oavsett detta kvarstår att vissa kvinnokommittéer uppfattade integreringen i FCO som positiv. I de fallen är det uppenbart att de teoretiska orden om att ett minskat isärhållande förstärker konflikten mellan könen inte håller. Här verkar detta förhållande snarast ha fått rakt motsatt effekt.

De manliga reaktionerna på att LO tillsatt kvinnorråd och kvinnokommittéer var således inte entydiga. Den mest korrekta tolkningen är förmodligen att förekomsten av kvinnorrådet och kvinnokommittéerna i sig inte förändrade de manliga medlemmarnas inställning till kvinnliga medlemmar och kvinnofrågor. Däremot kom dessa kvinnliga fora att synliggöra de manliga medlemmarnas

inställning på ett helt annat sätt än tidigare. Kvinnoråd och kvinnokommittéer kom att fungera som en seismograf när det gällde den manliga opinionen. Där det tiden före tillkomsten av dessa funnits en välvillig inställning till kvinnliga medlemmar och de frågor dessa fann angelägna, där sågs antagligen integreringen som något positivt och där motståndet redan innan var stort spädde integreringen ytterligare på detta motstånd.

Bundsförvanter eller bromsklossar

Det ovanstående för in på ytterligare en aspekt av benämningens synliggörande betydelse. Det bidrar inte bara till att synliggöra maktrelationen mellan män och kvinnor, utan synliggör också inbördes skillnader män emellan. Genom tillkomsten av kvinnoråd och kvinnokommittéer framgick tydligare än tidigare vilka män som kvinnor i sin kamp för en integrering kunde räkna med som allierade och vilka som var att betrakta som motståndare. Kvinnorådets ledamöter var väl förtrogna med vilka ledande män inom LO som var att betrakta som bundsförvanter respektive bromsklossar. Till de förstnämnda hörde bland andra Nils Goude, Torvald Karlbom, Rudolf Meidner och Per Holmberg. I speciellt viktiga frågor lät man dessa manliga allierade gå före och bereda väg för de krav man önskade framställa.²⁹ Kvinnorådet förmodade att kraven skulle få ett varmare mottagande om de framfördes av en man. Den manliga inställningen var delvis också en generationsfråga. Sigrid Ekendahl menade att ”de yngre” männen, särskilt studiesekreterarna, ofta ställde sig positiva till kvinnorådet och dess verksamhet.³⁰

Frågan om *vilka* män som var positivt respektive negativt inställda till en kvinnlig integration får jag i övrigt lämna därhän. För att besvara den krävs en undersökning på en helt annan empirisk nivå. De manliga medlemmar jag relaterar till återfinns främst i FCO-sammanhangen. Men dessa män var ju samtidigt hemmahörande inom olika förbund, vilket ger anledning att anta att deras inställning var ganska representativ för den allmänna medlemsopinionen. Enligt en av den tidens ledande fackliga aktörer, Rudolf Meidner, karaktäriserades dock inställningen hos de ledande männen inom förbunden och det centrala LO i första rummet av ett tydligt ointresse. Men han påpekar samtidigt att det manliga motståndet inom LO-borgen kunde vara nog så aktivt. Det sätt som Sigrid Ekendahl behandlades på där kallar han för ren mobbning.³¹

Det står ändå klart att det manliga motståndet minskade med tiden. 1954 konstaterade kvinnorådet:

”Överhuvudtaget har många FCO börjat intaga en förändrad och mycket vänligare inställning till kvinnokommittéernas arbete.”³²

Motståndet upphörde dock aldrig helt. Det dominerande intrycket blir att många av LOs manliga medlemmar inte välkomnade den integrering av de kvinnliga

medlemmarna som kvinnorrådets och kvinnokommittéernas verksamhet syftade till. Detta kommer också tydligt till uttryck i den fackliga statistiken. När kvinnorrådet lades ner 1967 hade den kvinnliga representationen i LOs maktägande organ endast förbättrats marginellt (den hade visserligen ökat i FCO-sammanhangen. Men FCO hade ingen formell beslutandemakt).³³ Så här beskrev Sigrid Ekendahl i ”Morgonbris” 1964 det hon fann vara den grundläggande orsaken till att de kvinnliga medlemmarnas integration uteblev:

”När LO satte igång med den här speciella verksamheten bland kvinnorna, så var jag optimistisk nog att tro, att det här skulle vara snart gjort. Jag vill i detta sammanhang säga, att arbetet med att aktivera kvinnorna har gått ungefär som jag trodde, dvs att få kvinnorna aktiva har inte varit svårt, men svårigheterna har varit att i våra organisationer få utrymme för våra kvinnors aktivitet, att få de manliga kamraterna att ge dessa kvinnor chansen att vara med och ta ansvar i styrelser och kommittéer. Det finns på nästan alla områden i vårt samhälle så djupt rotade fördomar och traditioner, att de många gånger verkar nästan ogenomträngliga.”³⁴

Kvinnorrådet och normen för facklig verksamhet

När det gäller det manliga motståndet är det lätt att anknyta till Maud Eduards sätt att tänka. Det benämmande som tillkomsten av kvinnorråd och kvinnokommittéer innebar, liksom att dessa fora pekade på att det fanns vissa frågor av speciellt intresse för de kvinnliga medlemmarna, fick till följd att också de manliga medlemmarna framstod som en särskild grupp. Istället för att vara könsneutrala fackliga medlemmar blev de till medlemmar med en tydlig könstillhörighet. Den manliga normen synliggjordes och därmed ifrågasattes, om än indirekt, dess universalitet. Detta är menar jag en – av flera – viktiga förklaringar till det manliga motståndet. Denna förklaring hänger i sin tur samman med att tillsättandet av kvinnorråd och kvinnokommittéer, liksom de speciella kvinnofrågor som dessa drev, utmanade den inom LO tidigare allmänt accepterade normen för relationen mellan könen. Eduards har sammanfattat de normer i det politiska systemet som använts som argument mot kvinnors kollektiva handlande i ett antal punkter. I lätt modifierad form är vissa av dem applicerbara också på det normsystem som var rådande inom LO. Här sammanfaller den första och den andra av de av Eduards framtagna punkterna:

”The first rule pertains to the prevalent public definition of the relationship between the sexes as non-conflictual. /.../ Second, as, according to current political discourse, there is no conflict between the sexes, women and men should organise together.”³⁵

I detta antagande, som väl överensstämmer med LOs tal om de för bägge könen gemensamma klassbestämda intressena, ligger också tanken att då intressena per

definition är gemensamma, är det egalitärt vem som företräder vem. Det var utifrån tanken på de gemensamma klassintressena som den svenska arbetarrörelsen hämtade det främsta argumentet för att arbetarklassens män och kvinnor skulle organisera sig tillsammans. Bara detta att tillsätta kvinnoråd och kvinnokommittéer kunde således uppfattas som en utmaning mot den rådande normen.

Därefter är det den fjärde av Eduards punkter som blir relevant för förståelsen av det som skedde inom LO:

”The fourth rule has to do with the official distinction between private and public.”³⁶

Också denna regel överensstämmer väl med normsystemet inom LO, åtminstone som det såg ut vid tiden för kvinnorådets tillkomst och under detta råds första år. Det uppfattades ibland som både obegripligt och provocerande när de kvinnliga medlemmarna ville ta upp frågor om hemarbete och barnomsorg i de fackliga sammanhangen.

Det är ur det här perspektivet troligt att en del av den ilska som riktades mot kvinnorna i kvinnoråd och kvinnokommittéer egentligen var en ilska mot LO som genom tillsättande av dessa fora ”sålt ut” de tidigare grundläggande normerna för facklig verksamhet.

Genom den ovanstående jämförelsen med det politiska systemet vill jag samtidigt peka på att det manliga motståndet inom LO inte var något specifikt just för denna organisation. Med den digra forskning som i dag finns beträffande vad som sker när kvinnor kommer in i och vill utöka sitt inflytande i tidigare manligt dominerande organisationer, är det lätt att konstatera att detta motstånd bekräftar ett allmänt mönster när det gäller att stänga kvinnor ute – ett mönster där till exempel osynliggörande, förlöjligande och problematisering av kvinnor ingår som viktiga moment.³⁷

Gerd Lindgren har pekat på en sådan generell förklaring. Enligt henne är det inte förekomsten av kvinnor i sig som provocerar. Det är först när de börjar formulera och framhäva speciella kollektiva kvinnliga intressen som deras närvaro uppfattas som besvärande. När kvinnor formulerar sådana intressen uppfattas det som en utmaning av den rådande ordningen – en ordning som många män uppfattar som en garant för de rådande manliga privilegierna. Mäns motvilja mot kvinnors integrering bör enligt hennes tolkas som en manlig taktik i en ”intressekamp”.³⁸ Utifrån det här synsättet kan man tolka de manliga LO-medlemmarnas motstånd som ett försvar av vissa manliga privilegier, till exempel den i stort sett manliga ensamrätten på att få besluta vad den fackliga politiken skulle handla om.

Förklaringen till det manliga motståndet var dock, menar jag, förmodligen inte uteslutande krasst materiell. Historikern Eva Blombergs ord om den fackliga verksamheten som ett drama om identitet är med all säkerhet en viktig utgångspunkt för att förstå delar av det manliga motståndet.³⁹ Enligt henne spelade de

fackliga organisationerna en viktig roll i skapandet av en manlig identitet. Sedd ur det perspektivet blev kvinnors krav på fackligt deltagande inte bara hotfullt för det hotade mäns självklara rätt till de fackliga förtroendeposterna, utan också för att kvinnors närvaro kunde uppfattas som ett hot mot den manliga identiteten. Som jag kommer att ta upp mer i det följande kapitlet måste den manliga fackliga identiteten förstås utifrån ett större samhällsligt perspektiv. Den svenska arbetarklassen hade fört en lång kamp för att uppnå legitimitet som en respekterad deltagare och samarbetspartner i samhällsbygget. Den nya samhällsliga status man uppnått spillde också över på den egna personen. Det var en status vars viktigaste ingredienser var att vara män med inflytande och viss makt. Om denna manliga maktbas feminiserades genom ett ökat deltagande av de lägre statusmässigt ”kodade” kvinnorna, hotades den manliga självbilden att feminiseras och urholkas. Detta antagande får dock lämnas på den spekulativa nivån, då jag inte har tillräckliga belägg för att ge mig djupare in i denna identitetsdiskussion.

”Dear Friend”

Det finns dock tillfällen då jag finner det mer relevant att tala om de manliga medlemmarnas reaktioner som en form av nymornad förvirring inför den av centrala LO och kvinnorrådet aviserade förändringen av kvinnors roll inom facket – en förändring som man på den lokala nivån förmodligen var ganska oförberedd på. Ett exempel. Det var inte bara tillsättandet av ett kvinnorråd som störde den rådande fackliga ”könsneutrala” ordningen. Detta med ordval – med benämningen – har många sidor. Också beslutet om att tillsätta en kvinnlig ombudsman fick konsekvenser. Sigrid Ekendahl var som kvinnlig ombudsman (ytterligare ett språkligt exempel – ombudsmän och kvinnliga ombudsmän) länge ett fackligt undantag – ett undantag som ställde de fackliga medlemmarna inför ett benämningens bryderi. Så här skrev en manlig ombudsman från Bokbinderiarbetareförbundet 1963 till Ekendahl:

”Det är enkelt att börja med Broder till en manlig på LO, men vad skriver man till en kvinnlig? Syster går inte riktigt bra, ej heller partivän, så jag tror jag går över på utländskan och skriver Dear Friend!”⁴⁰

Det här uttalandet exemplifierar väl kvinnorrådets Helga Johanssons förklaring till det manliga motståndet – ”männen äro vana att tänka i män”.⁴¹ Liknande svårigheter att förhålla sig till aktiva fackliga kvinnor framträder i det lilla häftet ”Ombudsmannaporträtt” av LOs Tore Karlsson från 1961. Återigen kommer det till synes hur svårt det var att sammansmälta det fackliga medlemskapets karaktäristika med kvinnor. När Karlsson ska beskriva de av kvinnorrådets ledamöter som var ledamöter i olika FCO-styrelser – Märta Karlson, ledamot av FCO-styrelsen i Karlskoga, Elin Svensson, ledamot av FCO-styrelsen i Göteborg, Elin Mossberg, ledamot av FCO-styrelsen i Stockholm samt Eva Olsson, LOs andra

kvinnliga ombudsman – utgår han från en helt annan mall än beträffande de manliga ombudsmännen. Efter att ha beskrivit Märta Karlsson fackliga karriär och farliga yrke som avsynerska på Bofors industrier skyndar han sig att tillägga, som för att ställa den tillfälligt rubbade ordningen tillrätta:

”Märta är typiskt pysslig och huslig trots arbetet i Svedalas krigiska vapensmedja. /.../ Enligt goda informationer och erfarenheter kan intygas att Märta bakar förnämliga kakor, som hugade kaffegäster brukar bli förplägade med.”⁴²

Trots sitt yrke och trots sin fackliga karriär var Märta ändå en riktig kvinna. Det är så jag tolkar Tore Karlssons beskrivning av henne.⁴³ Beträffande Elin Svensson säkras hennes kvinnlighet med orden att hon alltid var ”glad och vid gott humör.” Elin Mossberg beredde honom dock något större besvär:

”Späd ser hon ut och därtill snäll och rar. /.../ Men blir hon retad får nog vederbörande se upp. Då är hon ingen svensk tiger – hon slåss bra – är ingen kvinnosakskvinna – utan en bra FCO-ombudsman ...”⁴⁴

Om Eva Olsson får vi veta att hon skapar trygghet och trivsamt omringning sig. Trots det kommer hon och Karlsson inte helt överens. Den fråga de inte kan enas om svaret på, är den om vad ”den verkliga likställigheten oavsett kön” egentligen skall betyda.⁴⁵

Att tala om den lokala reaktionen på centrala LO-direktiv i termer av ”förvirring” är inte helt rättvisande. Kanske förvirring i kombination med irritation är en karakteristik som bättre överensstämmer med verkligheten. En faktor som förmodligen bidrog till kvinnorrådets ibland ansträngda relation till vissa manliga medlemmar var den traditionella irritationen mellan den lokala och den centrala nivån. På lokal facklig nivå fanns ofta en djupt liggande misstänksamhet mot allt som förde tankarna till ombudsmannavälde. Konflikter om på vilken nivå den fackliga politiken skulle fastställas har löpt som en röd tråd genom hela LOs historia. Ofta hade den lokala irritationen varit stor när man från centralt håll försökt introducera nya fackliga tankegångar. Det finns ingen anledning att tro att den irritationen skulle bli mindre när de nya tankarna berörde kvinnors roll och plats. Förutom att de manliga medlemmarna kunde känna sig hotade över att den fackliga värld de betraktade som sin nu skulle delas med kvinnor, var det här tankar som förde in på privatlivets organisering. Hur skulle det bli hemmavid med en fackligt aktiv fru? Enligt kvinnorrådets ordförande Sigrid Ekendahl var medlemmarnas privata relation en viktig ingrediens i det manliga motståndet. Män ville ha sina kvinnor hemma, för sig själva:

”Karlarna kan vara svårt bortskämda, av sin mamma, av hustrun och andra på att de vill ha det så livet ut om det går.”⁴⁶

Enligt Ekendahl hade således kvinnor både som mammor och hustrur indirekt bidragit till det manliga motståndet.

Arten av och orsakerna till det manliga motståndet är emellertid inte min egentliga forskningsfråga. Det motstånd jag här beskrivit bör snarast ses som ett svar på min primära frågeställning – den om benämningens betydelse. Den besvaras i sig av konstaterandet *att* benämningens av kvinnor i form av kvinnoråd, kvinnokommittéer och talet om speciella kvinnofrågor kom att synliggöra den fackliga könsordningen. *Hur* motståndet kom till uttryck är en annan fråga. Däremot är jag i hög grad intresserad av det manliga motståndet i relation till kvinnorrådets agerande.

Strategival

Det manliga motståndet mot kvinnorråd, kvinnokommittéer och kvinnofrågor belägger följaktligen hypotesen om benämningens förmåga att synliggöra makrelationen mellan könen. Enligt teorin skulle detta också underlätta ett ifrågasättande av könsordningen. För att detta ifrågasättande ska få så stor förändrande effekt som möjligt krävs, enligt Eduards, att kvinnor går från att peka ut sig själva som grupp till att peka ut män som grupp. Det steget tog i stort sett aldrig kvinnorrådet, likalönefrågan undantagen (vilken jag återkommer till i kapitel 6).

När det gällde den manliga kritiken mot den kvinnliga särorganiseringen som form hade kvinnorrådet ett standardsvar. Gång på gång upprepade man, likt ett magiskt mantra, att syftet med kvinnorrådet och kvinnokommittéerna endast var kvinnors integrering i de allmänna fackliga sammanhangen.⁴⁷ Men när det gällde det manliga motståndet mot de kvinnliga medlemmarna i person och mot de frågor dessa drev, var det påfallande tyst från rådets sida. Sinsemellan och i olika kvinnofackliga sammanhang beklagade sig visserligen ledamöterna över det motstånd de mötte från sina manliga kamrater. Däremot var det ytterst sällsynt att man förde ut denna kritik utanför de rent kvinnliga fackliga sammanhangen. Detta trots att många kvinnokommittéer angav de manliga medlemmarnas motstånd eller ointresse som ett av de främsta hindren för kvinnor att komma fram inom fackföreningsrörelsen. Men för rådet fick inte det manliga motståndet till följd att makrelationen mellan könen ifrågasattes. Istället fick det dess ledamöter att backa.

Inom LO florerade ett uttryck som gick under beteckningen ”en typisk ekendahlare”. Uttrycket syftade på Sigrid Ekendahls förmåga att få sagt det hon ville, utan att för den skull stöta sig med sina motståndare – att linda in själva saken i ett hölje av mjukt lugnande ord.⁴⁸ Denna metod beskriver i stort sett också hela rådets strategival. Dess ledamöter var dock inte helt eniga om att lågmäldhetens linje var den rätta. Elin Mossberg ställde i en diskussion med de övriga ledamöterna 1959 frågan på sin spets:

”Skall vi i fortsättningen bara smickra karlarna att det är de som bestämmer för att därmed vinna gehör för våra krav, egna eller hela kvinnokönets? Vinner vi i längden på detta? Skaffar vi oss respekt?”⁴⁹

Enligt henne hade denna metod givit ett klen resultat: ”Trots visad smidighet så motarbetar männen oss”. Frågan var, menade Mossberg, om det inte vore en bättre strategi att ställa ”välmotiverade krav och ta stryk på dem istället?”⁵⁰ Dessa ord var emellertid mer undantag än regel i kvinnorådssammanhang.

Jag ser tre övergripande skäl till kvinnorådets försiktiga hållning. Det första är att dess ledamöter bitvis delade de manliga kamraternas irritation gentemot vissa kvinnliga medlemmars fackliga uppförande. Ur det perspektivet fann man det mer angeläget att ta i tu med denna kategori medlemmar än med det manliga motståndet.

Det andra skälet hänger samman med bristen på kvinnor i LOs beslutsfattande organ. Kjell Östberg har pekat på en viktig aspekt beträffande kvinnors integrering i tidigare manligt dominerande sammanhang – talet om ”att så måste vi ha med en kvinna också”. Detta skulle kunna tolkas som ett tecken på ett minskat manligt motstånd, men som Östberg visat kom uttrycket ”minst en kvinna” i regel att tolkas som ”högst en kvinna”. Denna enda kvinna utsattes ofta för stor press när hon skulle driva så kallade kvinnokrav i dessa i övrigt helt manliga församlingar.⁵¹ Så var fallet ofta även för kvinnorådets ledamöter. Också detta måste tas i beaktande när det gäller att förstå rådets val av strategi.

Det tredje skälet, vilket jag ser som det främsta, har att göra med kvinnorådets begränsade handlingsutrymme. Det är viktigt att komma ihåg att rådet stod utan formella maktmedel. Dess ledamöter var väl medvetna om att de inte hade någon reell makt att sätta bakom orden. Skulle de manliga kamraterna vinnas över på den ”rätta” sidan, måste de strykas medhårs. För att få igenom sina önskemål måste man ha männen med sig. Kände de sig illa behandlade eller hotade kom man inte långt. Det var därför en mycket medveten strategi som inrymdes i följande ord från rådets ordförande:

”... att man inte vinner genom att storma och skälla ut karlarna över en bank, man måste förhandla, övertala och övertyga”.⁵²

Kvinnorådets sätt att bemöta det manliga motståndet på var till stora delar ett val som baserades på bristen av formella maktmedel. Statsvetaren John Gaventa har pekat på att en utebliven konflikt inte behöver tolkas som att den svagare parten inte var medveten eller upprörd över den ojämlika situationen. Att rådande maktförhållanden inte utmanas direkt kan enligt honom lika gärna bero på att maktrelationen upplevs som så ojämn att den verkar lönlös att utmana.⁵³ Kvinnorådets ledamöter insåg förmodligen tidigt att de inte klarade att förändra de grundläggande fackliga strukturerna. Likaså insåg de det lönlösa i en öppen konflikt med de manliga medlemmarna. Ur deras synvinkel skulle en sådan endast

innebära att det manliga motståndet hårdnade. Det är mot den bakgrunden som rådets försiktiga linje och milda ord måste förstås. Litteratursociologen Brigitte Mral har i sin forskning om kvinnors retorik pekat på att kvinnors val av ”verbala strategier” ofta bestäms utifrån den rådande maktordningen. Detta stämmer väl in på kvinnorrådet. Med utgångspunkten tagen i Mrals forskningsresultat går det också att ge rådets agerande en än vidare tolkning. Detta var förmodligen inte endast en anpassningsstrategi i relation till LOs manliga medlemmar, utan en strategisk anpassning till det rådande genussystemets syn på hur kvinnor borde uppföra sig. Det gällde enligt Mral att:

”... välja en mask som kunde accepteras av den publik som var präglad av respektive tids norm för hur kvinnor skulle uppträda”⁵⁴

Att detta var så viktigt för de aktörer hon studerat berodde på att deras situation karaktäriserades av att de ”befunnit sig i undantagssituationer där de dessutom inte var självklart välkomna”. Detta gällde ofta också för kvinnorrådets ledamöter. Därför finner jag även följande ord av Mral väl beskriva deras belägenhet:

”För att kunna ge orden genomslag i en situation av maktlöshet måste kvinnor välja roller, identiteter och attityder som är acceptabla för kvinnor, eller åtminstone begripliga för respektive publik.”⁵⁵

*

Tillkomsten av kvinnorråd och kvinnokommittéer liksom det faktum att deras verksamhet var riktad direkt till de kvinnliga medlemmarna och att de talade i termer av speciella kvinnliga intressefrågor, fick således till följd att den fackliga könsmaktordningen synliggjordes på ett nytt sätt. Samtidigt framgår tydligt att den här formen av benämning, dvs ett benämning som avskurits från alla formella maktmedel, inte förmådde följa upp detta synliggörande med ett direkt ifrågasättande av den rådande maktordningen. Att kvinnorrådets ledamöter undvek en direkt konfrontation med de manliga medlemmarna, innebar dock inte att de gav upp hoppet om att kunna förändra den rådande maktrelationen mellan de manliga och de kvinnliga medlemmarna. Det innebar bara att de fick söka andra vägar till förändring. Om dessa vägval handlar de följande kapitlen.

Kapitel 4

Kvinnligheten, det fackliga medlemskapet och den fackliga politiken

I det föregående kapitlet bekräftades Maud Eduards tankar om benämningens synliggörande effekt på den fackliga könsmaktordningen. Men benämning av kvinnor – i form av kvinnoråd, kvinnokommittéer och kvinnofrågor – fick inte endast till följd att den manliga normen synliggjordes, utan blottade även kvinnors mångtydiga och ibland motsägelsefyllda relationer till varandra.

Att bli en riktig facklig medlem

Kvinnorådets ledamöter var väl medvetna om den negativa syn som länge funnits inom LO när det gällde de kvinnliga medlemmarna. Att den bestod vid tiden för rådets tillkomst behövde de inte betvivla. Rådet hade dessutom 1947 tagit del av svaren från en undersökning angående de kvinnliga medlemmarnas fackliga aktivitet.¹ Av den framgick med (o)önskvärd tydlighet att kvinnor ofta betraktades som en sämre och mindre allvarligt lagd sorts medlemmar som måste trugas för att alls komma till de fackliga mötena. Många avdelningar rapporterade att de vidtagit en rad åtgärder för att locka de kvinnliga medlemmarna att delta. Vissa hade medvetet valt litet ”lättare” ämnen, andra hade försökt att hålla de fackliga sammankomsterna i mer ”populär stil” med underhållning, filmvisning och olika former av samkväm, med eller utan dans. Bokbindareförbundets avdelning i Karlshamn uttryckte det så här:

”Med tanke på de kvinnliga medlemmarna brukar avd. bjuda på förfriskningar, såsom kaffe eller lemonad med bakelser o. d. vid avd. mötena.”²

En annan avdelning hade ”gjort försök med att låta de kvinnliga kamraterna underhålla vid en del festliga tillfällen”. Ytterligare en framhöll att kvinnorna erbjudits flera fackliga uppdrag, men att de inte velat ha dem: ”Däremot har vi fått en kvinnlig medlem att delta i en underhållningskommitté”.³

Möten med samkväm och underhållning var dock vanliga också i uteslutande manliga fackliga sammanhang.⁴ Men i avdelningarnas rapporter sades dessa åtgärder vara riktade till just de kvinnliga medlemmarna. Därigenom framkom att dessa som kollektiv betraktades som en annorlunda och besvärlig medlemsskara. Det här var dessutom ett vanligt sätt att förklara de kvinnliga medlemmarnas fackliga utanförskap på. Det var kvinnorna som felade, inte den fackliga organisationen. Sättet att tala om de kvinnliga medlemmarna har stora likheter med mellankrigstidens politiska manliga agerande, det som Kjell Östberg kallat

för konstruktionen av kvinnan som icke-politisk varelse.⁵ Enligt Östberg hade de manliga politikernas agerande ett bestämt syfte:

”Denna bild av den politiskt odugliga kvinnan blir i själva verket den viktigaste försvarslinjen i mäns strävan att behålla sitt monopol över de centrala maktstrukturerna. I ett system uppbyggt och kontrollerat av män och genomsyrat av manliga värderingar av vad som är politik och vem som är en fullvärdig politisk medborgare finns ingen plats för kvinnor.”⁶

Även inom LO användes bilden av den ”odugliga” kvinnan som förklaring till varför den fackliga världen i stort sett var enkönat manligt. Detta fick stor betydelse för kvinnorrådets val av strategi. Att förändra den negativa bilden av de kvinnliga medlemmarna såg rådet som en ytterst angelägen uppgift. Till detta bidrog också att rådets ledamöter ansåg att den manliga kritiken hade viss fog för sig. Men valet av strategi bestämdes också utifrån en djup övertygelse om att en plats i de maktägande organen krävde ett äkta engagemang. Om de kvinnliga medlemmarna önskade ta plats i de fackliga sammanhangen, måste de vara beredda att underkasta sig samma villkor som de manliga. Oavsett sakfråga var kvinnorrådets paroll att lika rättigheter krävde lika skyldigheter:

”Man skall inte begära särbestämmelser för kvinnorna på ett område, när man på andra områden kämpar för likställighet med männen...”⁷

Kvinnorrådet gav därför sitt inomfackliga uppdrag en vidare betydelse än att bara aktivera de kvinnliga medlemmarna. För rådet framstod det som minst lika viktigt att uppfostra dem till ”riktiga” medlemmar – att göra ”medlemmar” av de ”kvinnliga medlemmarna”. Detta arbete skulle ske genom utbildning och upplysning i särskilda kvinnliga sammanhang. De lokala kvinnokommittéerna, som flest 175 stycken, betraktades som den viktigaste kontaktlänken mellan rådet och de kvinnliga medlemmarna. Men rådet arrangerade också särskilda kvinnokonferenser samt anordnade kvinnokurser två till tre gånger om året.⁸

De kvinnliga medlemmarna och det fackliga medlemskapet

De kvinnliga medlemmarna måste, enligt kvinnorrådet, förändra sitt beteende så att de bättre passade in i – och därmed också accepterades i – de redan befintliga fackliga strukturerna. De måste lära sig att ta det fackliga arbetet på allvar och ägna det både tid och ork. Dessutom måste de skaffa sig ordentliga fackliga kunskaper. Men det var inte endast facklig sakkunskap som rådet önskade förmedla. Lika angeläget var att de kvinnliga medlemmarna lärde sig ett korrekt fackligt beteende. De fick därför en handfast utbildning i den fackliga möteskulturen, till exempel fick de lära sig votera, skriva protokoll, hålla anföranden och sätta upp stolpar.⁹

Kvinnorrådets uppfattning delades dock inte av alla kvinnliga medlemmar. När det gällde de lika rättigheterna var de visserligen överens med rådet, men när det

kom till de lika skyldigheterna var vissa av dem av en annan uppfattning. Det fanns en djupgående åsiktsskillnad kring vad sammankopplingen av orden ”kvinnlig” och ”facklig medlem” egentligen borde innebära. Denna skillnad kom bland annat till synes i hur man valde att tolka LOs beslut om att tillsätta kvinnokommittéer. För rådet var kommittéerna i första hand fackliga plantskolor där de kvinnliga medlemmarna skulle lära sig det rätta fackliga beteendet och den rätta fackliga kunskapen. När detta väl var gjort skulle de infogas i den allmänna fackliga verksamheten.¹⁰ Vissa kvinnliga medlemmarna uppfattade däremot kvinnokommittéerna som fackliga oaser där de undslapp den stränga formella manliga ordningen. De tolkade tillkomsten av dessa kommittéer som ett erkännande av att de kvinnliga och de manliga medlemmarna hade skilda fackliga behov och intressen. Deras agerande bör dock inte tolkas som ett uttryck för en medveten kvinnlig motkultur. Det avvikande och konfliktfyllda draget framkommer främst genom kvinnorrådets och vissa kvinnokommittéers sätt att reagera på deras beteende.

Kvinnorrådet fann en rad orsaker till missnöje med de kvinnliga medlemmarna. Till exempel klagade vissa kvinnokommittéer på att det föreslagna studiematerialet innehöll för tunga ekonomiska och fackliga ämnen, vilka sades skrämja bort de kvinnliga medlemmarna från de fackliga mötena.¹¹ Rådets svar på dessa framställningar var ständigt ett och detsamma:

”Vad beträffar ämnesvalen, så måste det bli en viss begränsning, när man skall röra sig med fackliga frågor, men kvinnorna måste tvingas till att förstå dessa problem och då även ekonomiska frågor.”¹²

Kvinnorrådet fann under sina återkommande agitationsturnéer till kvinnokommittéerna dessutom åtskilligt som brast i det kvinnliga fackliga uppförandet, bland annat:

”... att kvinnorna icke togo lika allvarligt som männen på sådana detaljer som exempelvis ordningen vid möten och dylikt.”¹³

Det var emellertid inte bara i förhållande till den formella fackliga ordningen som vissa kvinnliga medlemmar utmärkte sig negativt. Också den fackliga flirten oroade:

”Motarbetar kvinnorna sig själva och hela könet genom att de beviljar männen sin gunst, dvs på kurser m m flirtar villigt med männen, läs ombudsmännen?”¹⁴

Många kvinnokommittéer ägnade över huvud taget mycket av sin tid till annat än fackliga studier, exempelvis hjortronplockning, parkleksverksamhet, julgransplundringar och modevisningar; i Storvik tillsammans med kvinnoklubben och ortens affärsmän. Kommittéerna fyllde också en social funktion, som till exempel den i Sandviken som rapporterade att man inlett verksamhetsåret ”med en sill-

sexa ute i en sommarstuga”.¹⁵ Det var dock inte så att kvinnorådet hade någon principiell invändning mot att de fackliga sammankomsterna gavs en trevlig inramning. Detta var en vedertagen facklig tradition. Det man oroade sig för var att det fackliga budskapet skulle sättas på undantag. För rådet var det självklart att huvudpunkten på ett möte alltid måste utgöras av ett seriöst fackligt ämne:

”Kvinnokommittéernas huvuduppgift är dock att söka få de fackliga kvinnorna intresserade av de fackliga frågorna.”¹⁶

Kvinnors vana att ta med sig handarbetet var också ett irritationsmoment för kvinnorådets ledamöter. Med deras sätt att se på saken innebar denna kvinnliga (o)vana att bilden av kvinnor som fackligt ointresserade befastes. Att sy och sticka ingick inte i den norm för facklig verksamhet som man försökte få de kvinnliga medlemmarna att anpassa sig till.¹⁷

Kvinnorådet har på ett oavsiktligt sätt tydligt angivet vad de ansåg vara normen för det kvinnliga fackliga medlemskapet. På kvinnokurserna 1965 och 1966 hade rådet bredvid deltagarnas namn på deltagarlistan skrivit kortfattade omdömen om var och en av dem. Av dessa framgår vad rådet ansåg utmärkte den rätta sortens kvinnliga medlem och vad som karaktäriserade en dålig kvinnlig medlem. Som positiva egenskaper för en fackföreningskvinna nämndes bland annat: Lugn, Erfaren, Saklig, Bestämd, Vet väl reda på sig, Vet mycket, Självmedveten, Oförskräckt, Lätt att uttrycka sig, Hemmafru som bytt yrke, Livlig. För de kvinnor som fick de här epiteterna lade man ofta till ett ”Mycket bra! Bör absolut få hjälp framåt.”¹⁸ Alla kursdeltagare sågs dock inte som framtida fackliga hopp. De som omnämndes på följande sätt fick slutomdömet ”Inget att bygga på”: Tyst, Pratmakare, Flamsig med män, Omständig, ”Bondmora. Hu!”, Svårt att följa med, Mest intresse för pojkar, Gåpåare, Manhaftig, Kvinnoosäker, Kvinna, Nervös.¹⁹

Spelets regler

De kvinnliga medlemmarnas agerande kan infogas i en kvinnoorganisatorisk tradition. Till exempel framförde de socialdemokratiska kvinnoklubbar ofta önskemål om att kvinnoförbundets tidning ”Morgonbris” borde innehålla mer lättsamma artiklar och mer av stickmönster, matrecept och dyligt.²⁰ Att förena social samvaro, handarbete och diskussion av verksamhetsfrågor var också något som förekom i andra kvinnliga sammanhang.²¹ Ronny Ambjörnsson har beskrivit verksamheten hos den socialdemokratiska kvinnoklubben i Holmsund:

”Kvinnorna integrerar från första början diskussion, trivsamt samvaro och husligt arbete. Mötena blir en kombination av kafferep, symöte och diskussionsklubb.”²²

Karin Nordberg poängterar dock, även hon med utgångspunkten tagen i Holmsund, att den här kvinnliga organisationskulturen delvis var ett resultat av att

kvinnorna inte var välkomna i de manliga organisationerna. Kvinnorna å sin sida kände sig inte hemma i de formella mötessammanhangen:

”Allt mer utestängda från de manliga församlingarna, frivilligt eller ofrivilligt, skapade sig kvinnorna en egen offentlighet, där de med sina kvinnokunskaper som bas gjorde sin politiska insats.”²³

Kvinnorådet hade en stor förståelse för de svårigheter kvinnokommittéerna mötte i sitt aktiveringsarbete. De kvinnliga medlemmar som tog på sig uppgiften att leda kommittéernas arbete ansågs ofta mycket dugliga. Det var i regel heller inte de som fallerade när det gällde att ta det fackliga arbetet på allvar, utan de kvinnliga medlemmar de sökte engagera. Rådet fick ta emot en rad uppgivna rapporter från kvinnokommittéerna om de kvinnliga medlemmarnas ointresse för det fackliga arbetet.²⁴ Ett exempel utgjorde ordföranden i Klippans Kvinnokommitté som upplevde arbetet med kommittén som ”det svåraste i sitt liv”.²⁵ I Södertälje avgick hela kommittén då de ansåg ”arbetet så svårt och lönlöst att resultatet ej motsvarade insatserna”.²⁶ Det här var en åsikt som delades av kvinnokommittén i Åtvidaberg: ”Vi tycker det är hopplöst, vad skall vi göra?”²⁷

Även kvinnorådets och vissa kvinnokommittéers oro och irritation över de kvinnliga medlemmarnas oförmåga att rätta sig efter gällande regler kan placeras i ett större sammanhang. Också för de ledande aktiva kvinnorna inom partiernas kvinnoförbund var de kvinnliga medlemmarnas oseriösa beteende en källa till oro.²⁸ Gunnel Karlsson har utifrån det Socialdemokratiska kvinnoförbundet diskuterat kvinnors förhållningssätt till de rådande spelreglerna. Hon beskriver där en dubbel process. Samtidigt som de ledande kvinnorna inom förbundet irriterade sig på de lokala kvinnoklubbisternas oförmåga till anpassning efter de rådande reglerna, blev mötet med den manliga politiska världen en kulturkrock också för dem själva:

”Kvinnornas förväntan om att spelreglerna skulle anpassas efter deras behov kolliderade med männens förväntan om att kvinnorna skulle anpassa sig till det redan gällande regelverket i partiet.”²⁹

För kvinnorådet var det dock självklart vilken part det var som borde stå för anpassningen. Det åsiktsskillnaden mellan kvinnorådet och vissa av de kvinnliga medlemmarna egentligen handlade om var huruvida man accepterade eller utmanade den rådande normen för hur facklig verksamhet borde bedrivas och för hur en facklig medlem borde uppföra sig. Med en viss förenkling kan man säga att vissa kvinnor ansåg att den fackliga verksamheten borde ta hänsyn till det faktum att kvinnors liv var annorlunda männens. De ville inte förändra definitionen av kvinnligheten, utan definitionen av det fackliga medlemskapet. Lika förenklat kan man säga att rådets inställning var, att de kvinnliga medlemmarna måste gå med på att omdefiniera sin inställning till vad det innebar

att vara kvinna. De måste göra sin kvinnlighet mer kompatibel med det fackliga medlemskapets krav.

Respekt och legitimitet

Om någonting uppfattas som ett felaktigt uppförande, beror det på att det jämförs med något som uppfattas som det rätta uppförandet. Den norm som de kvinnliga medlemmarnas uppförande avvek från var den etablerade normen för facklig verksamhet. Men de kvinnliga medlemmarna var ofta inte, vilket framgick av det föregående kapitlet, välkomna i de manliga sammanhangen hur välanpassade till denna norm de än blivit. Det här ger anledning till viss eftertanke. Frågan är om inte den fackliga normen främst bestod i att det var män som deltog i och som var de aktiva i de fackliga sammanhangen. Men detta kunde man inte säga rakt ut, åtminstone inte i de sammanhang som protokollfördes. Det är svårt att föreställa sig ett manligt motstånd mot kvinnor som skulle ha formulerats som: vi *vill* inte ha er med för att ni är kvinnor! Då var det betydligt lättare att säga: ni *kan* inte vara med ty ni behärskar inte det fackliga spelets regler. Det här är dock endast en tentativ tolkning. Oavsett hur det var med den saken tog kvinnorrådet fasta på det som många manliga medlemmar *sade* vara det egentliga skälet till kvinnors fackliga utanförskap – att de avvek både beträffande uppförande och kunskap. Dessutom var ju detta ett synsätt som rådet delvis instämde i.

Kvinnorrådet upphörde aldrig med att inskräpa hur viktigt det var att de kvinnliga medlemmarna tog det fackliga arbetet på allvar. Som rådet såg det var det deras främsta inträdesbiljett till den fackliga världen. Rådets uppfostringsnit beträffande de kvinnliga medlemmarna bör också förstås mot bakgrund av det manliga motståndet. Som nämnades i det föregående kapitlet innebar rådets brist på formell makt att de inte tog upp kampen mot detta motstånd. Istället satsade man på en mer långsiktig förändringsstrategi. I denna blev de kvinnliga medlemmarna den främsta maktresursen. Fick man dem att bli aktiva medlemmar och att omfatta de åsikter rådet fann vara de riktiga skulle mycket vunnit. Genom en ökad kvinnlig integrering hoppades man kunna förändra den fackliga verksamheten så att säga inifrån och ut.³⁰

Det finns en viss likhet, dock med en förskjutning framåt i tiden, mellan kvinnorrådets förhållningssätt till de kvinnliga medlemmarna och den tidiga reformistiska arbetarrörelsens strävan att upplysa och skola arbetarklassen. Rådets upplysningsarbete kan ses som en upprepning av denna process i miniaturen. När de manliga medlemmarna väl skolats till att bli den ”rätta” sortens medlemmar, då var det de kvinnliga medlemmarnas tur.

Det råder dock ingen vetenskaplig konsensus om hur arbetarrörelsens bildningsprojekt bör tolkas. Marion Leffler har urskiljat två dominerande forskningsansatser – ”harmoniperspektivet” och konfliktperspektivet”. De som omfattar det förstnämnda perspektivet tolkar det ökade bildningsbehovet inom arbetarrörelsen

som ett svar på samhällets modernisering och demokratisering. Arbetarklassens deltagande i samhällsangelägenheterna krävde en högre bildningsnivå. Det konfliktorienterade perspektivet betonar däremot att den tidiga socialistiska rörelsen såg bildningen som ett led i klasskampen. I och med det socialdemokratiska partiets reformistiska utveckling kom den dock att ses som ett medel för arbetarklassens integrering i samhället. Det som enligt Leffler ändå förenar de två perspektiven är att de ser arbetarbildningen som en bidragande faktor till arbetarklassens integrering i det kapitalistiska samhället.³¹ Också det perspektivet är här intressant. Under den tidsperiod som min avhandling berör hade bildnings- och kunskapsbehovet fått en än mer framträdande roll inom LO. Organisationens roll som samhällspolitisk aktör hade nu blivit befäst.³² För att låna LO egna ord:

”En folkrörelse i ett demokratiskt samhälle är inte bara beroende av sina centrala och lokala förtroendemäns kunskaper och insikter utan även av sina medlemmars förmåga till orientering och rationella ståndpunktstaganden i de frågor som ligger inom rörelsens intressesfär. Utbildningsverksamheten måste därför samordnas med en effektiv och på bredden inriktad informations- och upplysningsverksamhet. Denna verksamhets uppgifter är sålunda avsedda att till den stora del av medlemmarna som står utanför studiearbetet förmedla och förklara skälen för rörelsens ståndpunktstaganden till de aktuella organisatoriska, samhällsekonomiska och lönepolitiska problemen, samt informera om den organisatoriska och samhällseliga reformverksamheten. Upplysningsverksamhetens uppgifter är att populärt och effektivt klargöra de stora orsakssammanhangen.”³³

Citatet är hämtat från den 1946 tillsatta utredningen angående en effektivisering av LOs propagandaverksamhet. LO hade 1941 tillsatt ett särskilt propagandaråd med uppgift att effektivisera och samordna den fackliga propagandan. Detta råd var den högsta instansen i det system för propagandans spridande som sedan avgrenade sig ”nedåt” i organisationen. De främsta lokala kontaktorganen för propagandarådet var de fackliga centralorganisationerna – FCO.³⁴ Det var ingen slump att man valde att göra ordet propaganda centralt. Det visar att det var en enkelriktad kommunikation som åsyftades. Syftet var i första rummet inte att inhämta medlemmarnas åsikter, utan att förankra LOs inställning i olika frågor hos medlemmarna. Det var heller ingen slump att det var FCO som gjordes till kvinnokommittéernas huvudmän. Om syftet med kvinnorådet var att det skulle utgöra LOs förlängda kvinnliga arm, kan man säga att syftet med kvinnokommittéerna var att de skulle utgöra FCOs förlängda kvinnliga armar. Kvinnorådet och kvinnokommittéerna kan mot den här bakgrunden ses som ett verktyg för att implementera LOs legitimitetsprojekt hos de kvinnliga medlemmarna. Rådet var dock inte ett ovilligt verktyg. Att lära de kvinnliga medlemmarna spela spelet efter spelets regler såg man som den mest effektiva taktiken för att öka deras fackliga inflytande.

Begreppet skötsamhet har fyllts med en rad olika betydelser. Ronny Ambjörnsson har med utgångspunkt från sin morfar skisserat en sådan betydelse. För denne bestod skötsamheten i att genom planering, utvecklingstro, självkontroll och kunskapsinhämtande bidra till att skapa en bättre värld. Andemeningen bestod i att ”inte sjunka ner i slapphet utan gripa varje ögonblick i flykten och göra något av sitt liv, inte bara rätt och slätt leva det”.³⁵ Det här är, menar jag, ett sätt att tänka som går igen hos kvinnorrådets ledamöter. Som de såg det var det de kvinnliga medlemmarnas plikt att själva bidra till att deras situation förändrades. Den inställningen var också drivkraften bakom ledamöternas eget fackliga engagemang.

Kvinnorrådets övergripande syfte med kvinnokommittéerna överensstämmer väl med Ronny Ambjörnssons beskrivning av syftet med de studiecirkelar som nykterhetslogen i Holmsund arrangerade:

”Ty cirkeln kan beskrivas som en etapp på väg mot en lokal offentlighet. I studiecirkeln prövas de offentlighetens former – språk, uppträdande, ’stil’ – som sedan kommer till uttryck inom logen och därefter inom kommunens politik och kulturliv.”³⁶

Att hålla ett anförande, att kunna föra protokoll och veta när och hur man voterade betraktades som en viktig inträdesbiljett till det offentliga politiska livet. Det är också ur detta perspektiv som kvinnorrådets iver att skola de kvinnliga medlemmarna i föreningskunskap bör förstås. Här var dock avsikten att denna kunskap skulle bli inträdet till verksamheten i den egna fackliga organisationen.

Med en viss förståelse

Kvinnorrådets ledamöter var dock medvetna om att de kvinnliga medlemmarnas vardag, framförallt om de var gifta och hade småbarn, såg annorlunda ut än de manliga medlemmarnas. Av kvinnokommittéernas rapporter framgick tydligt hur denna vardag lade praktiska hinder i vägen för ett aktivt fackligt medlemskap. Eller som Oxelösunds kvinnokommitté kort och koncist formulerade det: ”Vi har tvätt och städning”. Hemarbetets negativa betydelse för kvinnors fackliga aktivitet framgick också ytterst konkret på en av rådets agitationsturnéer. När rådets representant 1961 anlände till Mjölby, möttes hon av beskedet att kvinnokommitténs ordförande inte kunde komma till det planerade mötet då ”hon stått i tvättstugan”.³⁷ Denna bild förstärktes ytterligare av svaren i den tidigare nämnda aktivitetsundersökningen från 1947.³⁸ Kvinnors hemansvar var en ständigt återkommande förklaring till kvinnors låga fackliga aktivitet. Telegraf- och telefonmannaförbundets avdelning i Jönköping sammanfattade läget så här:

”Vi har försökt med personlig agitation men, de skyller på att de har mycket att göra på kvällarna, de mästa är gifta samt, att de inget begriper.”³⁹

Den kvinnliga vardagens bekymmer skildrades också 1956 i broschyren ”LO för oss” som vände sig speciellt till de kvinnliga medlemmarna:

”Ditt liv är fyllt av många ting: arbetet, fritiden med familj eller vänner, någon hobby har Du kanske och alldeles säkert hushållsarbete – antingen bara för dig själv, eller även för make, barn och föräldrar. Du är i selen från morgon till kväll, och att Du gör en fullvärdig insats som samhällsmedlem och att din insats i produktionen är mycket betydelsefull är kanske ringa tröst i de ögonblick då Du känner dig förbi av trötthet och bekymmer.”⁴⁰

Men – och det var här kvinnorrådets och vissa kvinnliga medlemmars åsikter gick i sär – kvinnors slit i vardagen gav dem inte rätt att strunta i det fackliga arbetet. De hade ett eget ansvar att se till att deras situation förändrades. I broschyren ställdes en rad uppfordrande frågor: Varför orkar du inte? Varför har du inte tid? Frågan var retorisk. Svaret följde på nästa rad:

”Jo just därför att Du inte tar vara på de möjligheter Du har till drägligare förhållanden i och utanför arbetet! Du kan vara säker på att de få kvinnor som redan är aktiva, har ungefär lika mycket att göra, förutom sitt föreningsjobb. /.../ Vi måste börja tänka om på det här området, måste släppa våra ambitioner att vara 'perfekta' husmödrar samtidigt som vi är heltidsarbetande husmödrar. När Du har ändrat på den inställningen, så kommer antagligen både tiden och lusten.”⁴¹

Det problem som fördes upp till ytan handlade således inte bara om det fackliga medlemskapets villkor, utan också om en sådan essentiell fråga som vad det innebar – eller snarare vad det *borde* innebära, att vara kvinna. Vilken kvinnlighet skulle de lönearbetande arbetarkvinnorna prioritera: den ”heltidsarbetande perfekta husmodern” eller den ”heltidsarbetande husmoder” som gjorde avkall på hemmets perfektion till förmån för det fackliga medlemskapets krav? Kvinnorrådet och vissa av de kvinnliga medlemmarna hade olika svar på den frågan. Denna skillnad i synsätt på kvinnorollen kom också till synes när det gällde den fackliga politikens innehåll – främst beträffande deltidfrågan.

Deltiden

I de flesta sammanhang där barnomsorgen diskuterades var man vid den här tiden överens om en sak: skulle kvinnor alls förvärvsarbeta medan barnen var små, då borde detta arbete utföras på deltid.⁴² Kvinnorrådets ledamöter var dock av en annan åsikt.⁴³ Att kräva deltid var för dem synonymt med att erkänna att kvinnor var en annorlunda arbetskraft, vilket i sin förlängning var detsamma som att dra undan mattan för den egna strategin i likalönefrågan, vilken jag återkommer till i kapitel 6. Rådet ansåg likaså att de erfarenheter man hitintills hade av deltidarbetet var klart negativa. Den fackliga ”irritationen” gentemot de deltidsanställda var ett väl känt faktum. Det fanns en rad orsaker till missnöjet.

En var att dessa ansåg att halvtidsarbete berättigade dem till halv facklig medlemsavgift. En annan var att de inte var lika benägna att organisera sig fackligt som de heltidsarbetande. De som väl organiserade sig visade sig dessutom ofta ointresserade av facklig verksamhet. Ytterligare en invändning mot deltidarna var att de inte såg seriöst på sitt yrkesarbete.

Det var som om den kortare arbetstiden gav kvinnor alibi att varken ta sitt fackliga arbete eller sitt lönearbete på allvar. Många av de heltidsanställda betraktade helt enkelt inte deltidarna som en ”riktig” arbetskraft”. Denna åsikt delades av flertalet av kvinnorrådets ledamöter, som till exempel Carola Backé som sade sig vara ”ljum när det gäller dessa deltidarbetare, som så att säga springer in och ut”.⁴⁴ Det största bekymret var enligt rådet dock att de deltidanställda ofta hamnade utanför kollektivavtalens reglerande nät. Likaså kunde deltidarbetet förvandlas till en kvinnofälla. Vid dåliga tider förväntades arbetsgivaren i första hand friställa denna kategori arbetare.

De deltidarbetande avvek med andra ord både från normen för det fackliga medlemskapet och från normen för en riktig arbetare. För kvinnorrådet, vars arbete syftade till att skapa en bild av den kvinnliga medlemmen som lika ansvarsfull och duglig som den manliga, var detta ett bekymmer. För rådet bestod lösningen återigen i att försöka anpassa de kvinnliga medlemmarna till rådande manliga norm, denna gång lönearbetets. I denna ingick inte deltidarbete. Visserligen fanns det manliga medlemmar som arbetade deltid. Men skälen till deras deltidarbete - till exempel studier eller att de av fysiska och/eller psykiska orsaker betraktades som partiellt arbetsföra – skilde sig betydligt från de kvinnliga medlemmarnas. Deras skäl var nästan alltid av familjesocial karaktär. Det var familjens behov – alldeles oavsett om den utgjordes av en man eller av barn och man – som styrde valet av kvinnors arbetstid.

När det gällde den manlige arbetaren betraktades halvtidsarbetet snarast som det undantag som bekräftade heltidsarbetet som norm. Den kvinnliga arbetaren, åtminstone om hon hade småbarn, kom däremot i kläm mellan två, till stora delar oförenliga, normsystem. Det ena utgick från den rådande genusordningens syn på kvinnors plats och uppgift i samhället och det andra från den traditionella socialistiska synen på arbetet, vilken i sin tur också var en produkt av denna genusordning. Enligt den förstnämnda tankefiguren borde kvinnans liv struktureras efter hemmets och familjens behov av och krav på hennes omsorg och hushållsarbete, enligt den andra separerades hennes roll som arbetare från reproduktionens konsekvenser.

De gifta kvinnorna och småbarnsmammornas deltidarbete betraktades dock som väl förenligt med det rådande genuskontraktet. Däremot ansågs heltidsarbetet som oförenligt med normen för vad en riktig kvinna borde göra. Ulla Wikander har formulerat det som att de gifta kvinnorna måste organisera sitt arbete så att ”det aldrig inkräktade på vad de som gifta kvinnor borde göra för sin familj i hemmet”.⁴⁵ De deltidarbetande kvinnliga arbetarna betraktades dock

som ”riktiga” kvinnor. Priset de fick betala var att de då inte betraktades som ”riktiga” arbetare. Kvinnor måste välja var de ville förlägga sin riktighet – att samtidigt vara en riktig kvinna och mor och en riktig arbetare var inte möjligt. Det här var dock en inställning som kvinnorrådet önskade förändra. Rådet ville vända på det rådande synsättet på kvinnors lönearbete: för dem var det heltidsarbetet som borde utgöra regeln och deltidsarbetet undantaget. Man gjorde en klar markering beträffande vilka som ansågs vara berättigade till deltid:

”Att framhålla att deltidsarbetet skulle ges åt alla kategorier utan fastställda skäl vore att nedvärdera kvinnorna som arbetskraft.”⁴⁶

Idealism och realism

Det var den heltidsarbetande kvinnan som utgjorde kvinnorrådets ideal. Samtidigt insåg man att alla LOs kvinnliga medlemmar inte gick att pressa in i denna norm. Visserligen ansåg man att samtliga kvinnor både borde ges möjlighet till och välja att heltidsarbeta. Men i praktiken var det endast en grupp kvinnor som utan problem kunde motsvara de förväntningarna – de ogifta yngre kvinnorna utan barn.

När det gällde den äldre kvinnliga arbetskraften kunde kvinnorrådet av två skäl tänka sig göra avkall från heltidsarbetets tvingande princip. Det första var att de genom sitt tidigare arbetsliv blivit så utslitna att de inte orkade med ett arbete på heltid. Så här uttryckte kvinnorrådets Elvira Wedberg-Larsson det på LOs informationskonferens 1962:

”... att om jag inte orkar göra 75 timmar men orkar göra 25, ska man inte ha möjlighet att göra det då?”⁴⁷.

Budskapet var klart. Arbetsmarknaden måste ta hänsyn till kvinnors ålder. Denna hänsyn borde inte bara gälla arbetets längd, utan också dess innehåll, vilket rådets Elin Svensson tog upp på samma konferens:

”Vi har ju ett tragiskt exempel från Göteborg: där hade man friställt en äldre kvinna, hon hade suttit på sin arbetsplats och gjort prover, alltså suttit rent och fint i ett rum och klippte de här bitarna som sedan gick ut till kunderna. Hon gick till arbetsförmedlingen och hon stod visserligen skriven som textilarbeterska, ja, vad gjorde man på arbetsförmedlingen, jo man skickade henne till en annan textilfabrik till en som vi kalla lumpfabrik, och som skilde sig väsentligt från den arbetsplats hon var van vid. Vad blev följderna, hon blev chockad när hon fick se arbetsplatsen, för det första, och så för det andra att hon kände sig tvingad att ta det här arbete för att försörja sig, med den påföljden att det blev en nervsjukdom för henne, så hon fick söka läkare och under viss tid vårdas på nervhem. Man bör ta litet hänsyn ...”⁴⁸

Det andra skälet var att de äldre kvinnorna tillhörde en generation där normen varit att kvinnor borde vara hemma när de gifte sig och/eller fick småbarn. Skulle dessa kvinnor lockas ut i förvärvsarbete måste deltidsarbetet erbjudas dem som alternativ.

Men det var inte de äldre kvinnorna, utan de gifta kvinnorna som främst pockade på kvinnorrådets uppmärksamhet.⁴⁹ Detta är inte att förundra sig över. Det var de som hade svårast att leva upp till rådets övergripande strategi – att kvinnor för att vinna lika rättigheter måste anpassa sig till lönearbetets manliga norm.

Kvinnorrådet gjorde dock en strategisk tudelning av de gifta kvinnorna som grupp – de som hade småbarn och de som inte hade det. De kvinnor som endast var gifta hade enligt rådet ingen anledning att undandra sig ett heltidsarbete. Maria Brandts ord från 1949 sammanfattar väl rådets inställning: ”Det bör vara samma skyldigheter om man är gift eller ogift”.⁵⁰ Här avvek rådet från stora delar av både den manliga och den kvinnliga opinionen vid denna tid. Att rådet trots det vidhöll sin ståndpunkt berodde inte bara på att man ville värna kvinnors rykte som arbetskraft, utan också på att man såg de gifta kvinnornas deltidsarbete som ett klassrelaterat problem. Det avslöjade en klassmotsättning mellan arbetarklassens kvinnor. I denna konflikt var det inte kvinnornas egen ställning i produktionen som var den utlösande faktorn. Istället handlade det om att vissa kvinnor hade råd att delvis låta sig försörjas av sina män, medan andra inte hade det.⁵¹ Att det här uppfattades som så problematiskt har en politisk och ekonomisk förklaring. Det handlade om allokeringen av samhällets ekonomiska resurser. Utifrån det perspektivet förvandlades de kvinnor som utan giltiga skäl ville arbeta deltid till kvinnliga motparter. De politiska och sociala lösningar de krävde, till exempel lekskolor och familjedaghem, drog undan samhällets ekonomiska resurser från de lösningar, främst daghem, som enligt kvinnorrådet bäst tillfredsställde de heltidsarbetande kvinnornas behov.

För den ensamstående modern var situationen speciell. För henne var heltidsarbetet ett ekonomiskt måste. När det gällde denna grupp av kvinnor kämpade kvinnorrådet hårt för deras rätt till daghem också på obekväma arbetstid – till exempel nattdaghem. Idealt sett, om samhällets service fungerat som den borde, ansåg dock rådet att även de *gifta* småbarnsmammorna borde arbeta heltid. Att rådet förordade just daghem var bland annat för att dessa förmodades underlätta ett heltidsarbete. Kvinnorrådets inställning växlade dock beroende på huruvida frågan diskuterades utifrån hur det var eller utifrån hur det borde vara. Att röra sig på två strategiska plan samtidigt var ett generellt drag i rådets agerande. Så länge samhällets ansvar för en god barnomsorg inte fungerade tillfredsställande hade rådet förståelse för de kvinnor med små barn som valde att arbeta deltid.⁵² Man betonade dock att det var kvinnors situation som mödrar – inte kvinnligheten i sig – som gjorde deltiden till ett nödvändigt ont:

”De behövde en kortare arbetstid, inte för att de var kvinnor, utan för att de hade två arbetsområden, hemmet och förvärvsarbetet.”⁵³

LOs inställning till deltiden satte också vissa ramar för kvinnorrådets agerande.⁵⁴ Småbarnsmammornas arbete var vid denna tid en känslig fråga. LO liksom det socialdemokratiska partiet och dess kvinnoförbund löste denna fråga genom att tala om kvinnors valfrihet – ansvaret lades hos kvinnorna själva:

”Landsorganisationen hävdar kvinnornas rätt att välja sin livsform efter eget avgörande och med hänsyn till vars och ens individuella önskemål och intressen.”⁵⁵

Det fanns dock inom den tidiga socialistiska rörelsen en ideologisk tradition när det gällde den emanciperande betydelsen av kvinnors lönearbete. Det teoretiska svaret på frågan om kvinnans ekonomiska oberoende var för många av de socialistiska teoretikerna, skriver Christina Carlsson, eget arbete och samhällslig barnomsorg.⁵⁶ Kvinnorrådets ledamöter relaterade dock i stort sett aldrig till den idétraditionen. Att heltidsarbetet borde vara normen vågade de inte påstå, även om de genom sitt praktiska arbete försökte verka i den riktningen.

Alla kvinnliga medlemmar delade dock inte kvinnorrådets tanke om det nödvändiga i kvinnors anpassning till arbetsmarknadens krav. Tvärtom sågs deltidssarbetet av många som en bra lösning på problemet om hur man skulle kunna förena hemarbete och förvärvsarbete.⁵⁷ Att många kvinnor arbetade deltid var dock inte ett belegg för att detta var den arbetsform de önskade. Många gånger var detta val, menade kvinnorrådet och hänvisade till sina egna undersökningar, framtvingat av bristen på barnomsorg. Men samtidigt stod det klart att en stor grupp kvinnor verkligen såg deltidssarbetet som det bästa alternativet. Rådet tvingades därför motvilligt att acceptera denna arbetsform. Om inte kvinnor gavs möjlighet att arbeta deltid skulle många av dem, resonerade man, över huvud taget inte komma ut på arbetsmarknaden. Anpassningen efter verkligheten sådan den var, kom att överrösta de ideologiska argumenten om hur den borde vara.

Kvinnorrådet vägrade dock agitera för en utökning av deltidssarbetet. Enligt rådet var och förblev denna arbetsform en nödlösning, inte ett ideal. Småbarnsmödrarna och de äldre kvinnorna undantagna var kvinnorrådets linje att kvinnor måste lära sig att anpassa sig till arbetsmarknadens krav:

”... förvärvsarbetet skall behandlas som en realitet. Vi bör givetvis försöka ställa oss arbetslivets rytm till förfogande.”⁵⁸

Att upplysa och att upplysas

Frågan om det fackliga medlemskapets villkor och deltidssfrågan utgjorde toppen av ett isberg. Det egentliga tvistefröet mellan kvinnorrådet och vissa av de kvinnliga medlemmarna var den grundläggande frågan om vilken kvinnlig plikt/upp-

gift som borde utgöra det nav kring vilket resten av livet skulle snurra: den som utgick från situationen i hemmet – från kvinnan som maka och mor – eller den som utgick från situationen på arbetsmarknaden – från kvinnan som arbetare. Det synliggjordes en konflikt rörande vilken av dessa kvinnliga verksamheter, och därmed vilka kvinnliga intressen, som borde läggas till grund för den fackliga politiken. Den avgörande fråga man besvarade olika, var den om vad det innebar att vara, eller snarare vad det *borde* innebära, att vara kvinna.

Tidigare i det här kapitlet diskuterade jag skötsamhetsbegreppet utifrån idéhistorikern Ronny Ambjörnssons morfar. Genom att fortsätta att relatera till Ambjörnssons släktträd kan man tolka kvinnorrådets och vissa kvinnliga medlemmarnas olika inställning till vad som var kvinnors främsta plikt som en konflikt mellan två olika sorts skötsamheter. För Ambjörnssons mamma bestod skötsamheten främst i att ”lappa, laga och hålla rent” – ett skötsamhetsprojekt som precis som det manliga syftade till att vinna omgivningens respekt.⁵⁹ Karin Nordberg har vidgat detta perspektiv och satt in det i en genusteoretisk tolkningsram. Kvinnors bidrag till skötsamhetsprojektet har enligt henne främst varit att som makar och mödrar se till att skötsamheten förmedlades till nästa generation.⁶⁰ Att detta arbete uppfattades som oerhört viktigt bekräftas av de intervjuer med kvinnor ur arbetarklassen som Rita Liljeström och Edmund Dahlström gjort; att hålla hemmet snyggt och barnen hela och rena var en hederssak.⁶¹ Den här synen på kvinnors plikt delade med all säkerhet många av LOs kvinnliga medlemmar.

I kvinnorrådets uppfattning av sig själv som de kvinnliga medlemmarnas företrädare ingick dock som ett viktigt tankeled, att det var rådet som satt inne med kunskapen om *vilka* de kvinnliga intressena egentligen var. Den här relationen mellan de tongivande inom en organisation och de ”vanliga” medlemmarna – ”att de bildade och begrundande ska styra de mindre bildade och eftertänksamma” – är enligt Ronny Ambjörnsson en tradition med rötter i upplysningstiden.⁶² Trots att denna formulering väl fångar kvinnorrådets inställning, menar jag att dess agerande ändå bäst förklaras utifrån en något mer materiell förklaringsansats. Genom att jämföra kvinnorrådets agerande med hur andra kvinnoorganisationer agerat kan rådets inställning tolkas som ett led i en mer övergripande strategi.

Historikern Gunnela Björk har behandlat kvinnors organisering i Örebro under 1900-talets första hälft. Ett viktigt första moment när kvinnor organiserade sig var enligt henne att skapa en kollektiv kvinnlig identitet. Trots de konflikter som i vissa frågor fanns mellan kvinnor fann man ett brett samförståndstänkande vara av nöden tvunget. Att denna konsensus sågs som så viktig berodde på det utbredda manliga motståndet mot att kvinnor agerade som kollektiv.⁶³ Jag menar att kvinnorrådets uppfostringsarbete av de kvinnliga medlemmarna kan tolkas ur det här perspektivet. Det handlade om att skapa kvinnlig konsensus. Utan en sådan kunde rådet inte göra anspråk på att föra kvinnors talan. Det manliga

motståndet gjorde denna enighet än viktigare. Rådet kunde inte kosta på sig att lämna några blottor. Dess ställning som kvinnlig särorganisation var skör nog som den var, utan att den kvinnliga oenigheten skulle användas som ytterligare ett argument mot denna form av organisering. Kvinnorådets önskan att definiera vilka de *egentliga* kvinnointressena borde vara, kan således förklaras utifrån behovet att skapa en hållbar grund för ett kvinnligt kollektivt handlande. Sådana gemensamma grunder kan dock skapas på olika sätt menar Björk, och utgår då från Jürgen Habermas tankar om kommunikativt respektive strategiskt handlande.⁶⁴

Det kommunikativa handlandet syftar till att finna ett samförstånd med en bred kollektiv förankring. Motsatsen till denna form av handlande är det strategiska handlandet. Här är avsikten att föra ut det egna budskapet och att få andra – genom att behandla dem som ”objekt för påverkan” – att omfatta detta. Syftet är inte att skapa samförstånd, utan att uppnå vissa mål.⁶⁵ Kvinnorådet använde sig, menar jag, i sin relation till de kvinnliga medlemmarna snarare av det strategiska än av det kommunikativa handlandet. Det var dock inte rådet som var den övergripande strategen – det var LO. Det mest korrekta är att beskriva kvinnorådet som ett både konsensusskapande och strategiskt verktyg för LOs strategiska handlande. Men rådet utgjorde definitivt inte ett ovilligt verktyg. Det är viktigt att komma ihåg att dess ledamöter såg en anpassning till de rådande fackliga normerna som det effektivaste sättet för de kvinnliga medlemmarna att öka sitt inflytande.⁶⁶

Kvinnorådet, de kvinnliga medlemmarna och genusordningen

Av det ovanstående framgår att benämmandet i form av kvinnoråd, kvinno-kommittéer och kvinnofrågor inte bara synliggjorde motsättningar mellan de manliga och de kvinnliga medlemmarna, utan att benämmandets konflikt-detektor också fann de motsättningar som existerade kvinnor emellan. I inledningskapitlet tog jag upp den av Kari Melby ställda frågan om huruvida skilda kvinnokollektiv förhåller sig olika i förhållande till samma genusordning. När det gäller kvinnorådet och vissa av de kvinnliga medlemmarna kan denna fråga besvaras med ja. Framförallt gäller detta angående det då rådande genuskontraktet – husmorskontraktet.

Ett genuskontrakt skall enligt Yvonne Hirdman, som är upphovskvinna till begreppet, förstås som att det för varje samhälle och tid finns någon form av osynliga kontrakt på den personliga, den organisatoriska och den samhälleliga nivån. Kontraktsbegreppet bör, menar hon, uppfattas:

”som ett enkelt begrepp för en komplicerad verklighet som kan användas för att renodla och analysera mellanrummet (dvs. beroendet) mellan män och kvinnor och de idéer och föreställningar, de informella och formella

regler och normer som genusfigurerna genererar/ade om mäns och kvinnors platser, sysslor och egenskaper i ett samhälle.”⁶⁷

Samtidigt betonar Hirdman begreppets dubbla syften:

”Således vill jag att ordet, begreppet, genuskontrakt, ska förstås både som en inhägnad, vilken innebär att därinne finns varierande förståelser men inom samma förståelsefamilj så att säga och /.../ som ett redskap som gör att man ser denna inhägnad, som tidigare var helt osynliggjord.”⁶⁸

Det genuskontrakt som Hirdman urskiljer som det dominerande för tidsperioden 1920 till cirka 1960-1965 har hon valt att kalla ”husmorskontraktet” alternativt ”hushållskontraktet”. Det grundläggande och utmärkande dragen i det tanke-mönster som styrde det här kontraktet var synen på mannen som ansvarig för det stora hushållet och kvinnan som ansvarig för det lilla. Men det var också ett kontrakt som utgick från olika faser i kvinnans liv. Det var :

”... ett särskildhetens kontrakt inpassat i de dubbla rollernas dramaturgi: alltså att kvinnors främsta uppgift i samhället var att gifta sig, skaffa barn, laga mat, sköta hem och hushåll utifrån ett rationellt, konsumentmedvetet sätt, och att samtidigt skaffa sig en yrkesutbildning, för att kunna återgå till förvärvsarbete när det var dags, när yngsta barnet klarade sig själv efter skolan medan mamma arbetade.”⁶⁹

Konkret resulterade de dominerande tankarna i det här kontraktet i en politik som utgick från mannen i hans roll som familjeförsörjare och kvinnan i hennes roll som moder och husmoder. Praktiskt kan detta kontrakt avläsas i till exempel lönepolitiken, sambeskattningen och bristen på daghemsplatser.⁷⁰

Ett genuskontrakt bör inte uppfattas som en järnhård beskrivning av verkligheten. Verkligheten uppvisar både rena undantag och oklara gråzoner i förhållande till den bild av denna som ett genuskontrakt förmedlar. Att man talar om ett dominerande kontrakt utesluter inte möjligheten av alternativa kontrakt. Jag menar att kvinnorådets agerande och konflikt med vissa av de kvinnliga medlemmarna kan ses som ett belägg både för den dominanta position husmorskontraktet intog i människors tänkande om hur livet borde vara (vissa kvinnliga medlemmar) och för att det existerade ett alternativt kontrakt som utmanade det gamla (kvinnorådet).

Frågan om kvinnorådet och det övergripande genussystemet kan emellertid inte ges ett lika entydigt svar. Ty trots att rådet önskade förändra normen för kvinnligheten, ifrågasatte det inte normen för manligheten. Denna blev istället det riktmärke efter vilket man önskade anpassa de kvinnliga medlemmarna. Däremot kan vissa kvinnliga medlemmars vägran att anpassa sig till normerna för det fackliga medlemskapet och lönearbetet ses som ett ifrågasättande av den rådande manliga normen.

Likställighet

I kvinnorrådets uppdrag ingick också att komma med förslag på åtgärder som skulle förbättra "likställigheten" på arbetsmarknaden för LOs kvinnliga medlemmar.⁷¹ Rådet måste också beträffande detta uppdrag hålla sig inom "ramen för de av representantskapet antagna riktlinjerna för fackföreningsrörelsens åtgärder i syfte att skapa likställighet mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden". Trots det kom rådets sätt att ta sig an detta uppdrag att bidra till att den manliga normen synliggjordes och utmanades på ett annat sätt än beträffande det fackliga aktivitetsuppdraget.

För kvinnorrådet gällde samma strategiska tänkande beträffande likställighetsuppdraget som beträffande det fackliga medlemskapet – lika rättigheter fordrade lika skyldigheter. Önskade kvinnor bli likställda på arbetsmarknaden, måste de delta på denna marknad på samma villkor som männen. Men för att kvinnor skulle ha en *reell* möjlighet till detta måste enligt rådet något göras åt deras hemsituation. Likställighetsarbetet kunde inte börja direkt på arbetsmarknaden, utan måste ta sin utgångspunkt i de kvinnliga medlemmarnas förutsättningar för att kunna delta på denna marknad. Man måste börja med roten till det onda – kvinnors dubbla arbetsbörda.

Som redan nämnts gavs kvinnorrådet genom sina kontakter med kvinnokommittéerna en god inblick i de kvinnliga medlemmarnas vardag. De var väl införstådda med att arbetet i hemmet och omsorgen om barnen försvårade dessa medlemmars möjligheter att delta på arbetsmarknaden på lika villkor som de manliga medlemmarna. Att få diskutera hur förvärvsarbetet skulle kunna förenas med hemarbetet var ett ständigt framfört önskemål från kvinnokommittéerna.⁷²

På LOs informationskonferens 1957 fick de kvinnliga medlemmarna tala med företrädare för Statens konsumentinstitut. Också av det samtalet framgår hur viktiga hemarbetsfrågorna var. På konferensen tog medlemmarna upp frågor såväl om skrynkliga kjolar och huruvida inte herrkalsonger kunde tillverkas trekvartslånga i stället för hellånga, som mer övergripande frågor om hur Konsumentinstitutets resultat bäst skulle kunna spridas. Likaså ägnades stor uppmärksamhet åt att diskutera arbetsbesparande redskap och metoder. Det här bör inte avfärdas som att man förlorade sig i småsaker utan bör, menar jag, tolkas som ett konkret uttryck för hur tungt och tidskrävande hemarbetet upplevdes. Det rådde ingen tvekan om att kvinnorna välkomnade alla förslag som bidrog till att underlätta detta arbete.⁷³

Kvinnors fackliga intressen

Det var således uppenbart att de kvinnliga medlemmarnas ansvar för hemarbetet och barnen gav dem delvis andra fackliga behov och intressen än de manliga medlemmarna. Denna insikt uttrycktes tydligt i broschyren "Vi är 200 000" som kvinnorrådet varit med om att utforma:

”Utöver den betydelsefulla lönefrågan har de förvärvsarbetande kvinnorna flera andra viktiga problem olösta. Många kvinnor med familj och barn att sköta vid sidan om arbetet har nu ingen eller ringa fritid. /.../ Dels kan mycket göras för omhändertagande av barnen, dels kan den förvärvsarbetande husmodern befrias från många tidsödande matlagnings- och andra hushållsbestyr. Även på dessa områden är det ett aktivt fackligt intresse att reformer genomförs.”⁷⁴

Insikten om hemarbetets betydelse gav kvinnorrådets ledamöter en ganska pragmatiskt inställning till de kvinnliga medlemmarnas fackliga skolning. I det här fallet ansåg rådet det försvarligt med avvikelser från den ”rätta” fackliga kunskapsvägen (dock inte på det sätt, dvs med val av mer lättsamma ämnen, som vissa kvinnokommittéer efterlyst). De åtgärder rådet diskuterade för att underlätta hemarbetet syftade först och främst till att frigöra ork och tid till kvinnors lönearbete. Hemrationalisering, konsumentupplysning och daghemsinformation gjordes därför till en viktig del av den fackliga upplysningens innehåll.⁷⁵

Att kvinnorrådet verkligen såg de här frågorna som en viktigt del av sitt uppdrag framgår av den tid man lade ner på att diskutera och praktiskt informera om dem. Likaså framgår deras angelägenhet av det ytterst detaljerade sätt de diskuterades på. När det gällde att underlätta kvinnors vardag tycks ingen fråga ha varit för liten, eller för stor, för att rådet skulle befatta sig med den. Frågor om exempelvis barnklädernas kvalité, tvätt av gardiner och kemtvättspriser diskuterades lika intensivt och utförligt som butikernas stängningstider och samhällets insatser för att underlätta för kvinnor att förena förvärvsarbete och hemarbete. Rådet var dock noga med att betona att det här inte var några separata kvinnofrågor. Tvärtom arbetade man hårt för att få dem att bli betraktade som angelägenheter för hela fackföreningsrörelsen.⁷⁶

På en retorisk ideologisk nivå fick kvinnorrådet det centrala LOs gradvisa gehör för tankarna om hemarbetets betydelse.⁷⁷ Detta bör inte sammanblandas med att LO betraktade det här som en fråga med hög facklig prioritet. Det var heller inte liktydigt med att detta var en inställning som accepterades på förbunds nivå eller på den lokala fackliga nivån. Rådets ledamöter fick mycket konkret erfara att inte alla LOs medlemmar betraktade hemarbetsfrågan som en viktig facklig fråga. Den reaktion som mötte rådet påminner om den som kvinnor enligt Maud Eduards ofta möter inom dagens politiska system:

”Women have to express their interests in a world of norms and institutions which not only alienate them from their own thoughts, ideas and feelings, but also dismiss their experience of subordination as irrational – indeed crazy.”⁷⁸

Detta framkom till exempel när kvinnorrådet 1951 träffade ett antal förbundsrepresentanter för att diskutera en gemensam brevkurs. Rådet framhöll betydel-

sen av att kursen tog upp ”de bekymmer och de frågeställningar som kvinnan i förvärvsarbetet ständigt stod inför”, till exempel daghemsfrågan. Detta var dock inte en självklar tanke i det här sällskapet. Beklädnadsarbetareförbundets Valter Sjöberg sade sig inte förstå denna typ av frågeställningar. Skulle de alls förekomma måste enligt honom ”dessa psykologiskt-sociala frågeställningar” kopplas samman med ”det fackliga”. För kvinnorådet var det dock självklart att kvinnors hemsituation var en facklig och inte en psykologiskt-social fråga.⁷⁹

Det ovan citerade meningsutbytet utgör ett gott exempel på skillnaden mellan kvinnorådet och vissa av de manliga medlemmarnas sätt att se på denna fråga. Ett annat exempel stod chefen för LOs propagandaråd, Folke Allard, för. I en diskussion med rådets ledamöter uttryckte han sin skepsis inför talet om att göra kvinnors hemsituation till en facklig fråga. Om man med detta menade att demonstrera hushållsredskap och dylikt, hade det enligt honom över huvud taget inte att göra i den fackliga verksamheten.⁸⁰ Att det var just Allard som företrädde den inställningen var inte oväsentligt. Som chef för LOs propagandaråd hade han ett stort inflytande över den fackliga upplysningens innehåll. Även om denna negativa inställning sakteliga förändrades upphörde den inte helt. Inte minst på den lokala nivån var motståndet mot kvinnofrågorna seglivat. Kvinnokommittéerna rapporterade fortlöpande om att vissa ”FCO-gubbar” inte ansåg att hemrationaliseringsfrågor och dylikt hörde hemma inom fackföreningsrörelsen.⁸¹

Det var dock förmodligen inte det direkta motståndet, utan ointresset som var den vanligaste fackliga reaktionen när de kvinnliga medlemmarna tog upp hemarbetet till diskussion.⁸² Detta ointresse framkom till exempel på den ovan nämnda konferensen med Konsumentinstitutet. De kvinnliga medlemmarna beklagade att det var så svårt att få kännedom om institutets rön och föreslog att fackförbundstidningarna kunde användas för att sprida denna information. Institutets Sven Larsson omtalade då att man ständigt skickade ut material till dessa tidningar, men att de nästan aldrig tog in det.⁸³ När det gällde daghemsfrågan så övergick dock ointresset ofta till indignerad upprördhet.

Daghemmen

I det här kapitlet tar jag endast upp kvinnorådets inomfackliga arbete för daghem. Till daghemsfrågan politiska dimension återkommer jag i kapitel 7.

Den viktigaste åtgärden för att kvinnors likställighet på arbetsmarknaden skulle kunna förverkligas var enligt kvinnorådet en väl utbyggd daghemsomsorg:

”Arbetsgivarnas syn på att anställa kvinnlig arbetskraft hänger också samman med hurdan service samhället ställer till förfogande för arbetstagaren, och det innebär också att genom sämre service så kan vi inte ägna oss åt vårt arbete på samma vis, följaktligen blir det undermåliga arbetsuppgifter vi kommer att ha. /.../ Om vi kunde göra om arbetsgivarens syn på kvinnlig arbetskraft så att vi får mer välvillighet av arbetsgivarna att anta

kvinnor i de här yrkena, som vi säger är mindre vanliga kvinnliga yrken mera betecknade såsom manliga arbetsuppgifter, så fordrar det också att vi får en service ifrån samhället som gör, att vi kan skärpa arbetsuppgiften på ett riktigt sätt.”⁸⁴

Att kvinnorrådet ensidigt förordade daghem bottnade också i vetenskapen om att detta var den omsorgsform som LOs kvinnliga medlemmar önskade. Det hade man fått bekräftat i ett antal undersökningar.⁸⁵ Här hade rådet verkligen lyssnat på de kvinnliga medlemmarna.⁸⁶ Många av de manliga medlemmarna var dock klart negativa till daghem.⁸⁷ Också i denna fråga fick rådet uppleva ett ganska så kompakt motstånd när de försökte göra facklig politik av kvinnors hemarbete. Kvinnorrådet fick visserligen LOs principiella stöd, men det dröjde innan frågan betraktades som en prioriterad facklig fråga.⁸⁸ Upplýsning och propaganda blev rådets främsta vapen för att få LO och dess manliga medlemmar på bättre tankar. Med tiden gav det arbetet, tillsammans med en rad andra faktorer, resultat.⁸⁹

Sigrid Ekendahl anger kongressen 1961 som det år då daghemsmotståndarna gav upp. Tiden före dess beskrev hon så här:

”Alla Ni kommer säkert ihåg, att de första åren var det mest känsloladdade debatter. Vi mötte ofta – både från våra manliga kamrater och från samhällets representanter – argument om, att kvinnans plats är i hemmet och våra krav på att samhället borde ta större hänsyn till kvinnornas dubbla roller möttes ganska ofta med känsloladdade debatter av typen ’Varför skall kvinnorna vara på arbetsmarknaden, är det inte riktigast ändå, att kvinnorna stannar i hemmet. Det är lyckligast för både familjen och barnen’.”⁹⁰

Från och med 1960-talets början fick kvinnorrådet dock ett aktivt stöd från centrala LO. Till exempel författade LOs ordförande Arne Geijer och Sigrid Ekendahl 1962 och 1963 gemensamt riksdagsmotioner i daghemsfrågan.⁹¹ Av LOs remissyttrande 1966 över familjeberedningens ”PM angående utbyggnad av samhällets barntillsyn” framgick tydligt att kvinnorrådet och LO nu gick på samma linje när det gällde daghemmen:

”LO har i olika sammanhang framhållit betydelsen av en kraftig utbyggnad av samhällets resurser för barntillsyn. Härvid bör man enligt LOs uppfattning prioritera tillsynen av barn till ensamstående barnförsörjare och föräldrar, där båda förvärvsarbetar. Vidare bör samhället vid utbyggnaden klart prioritera de institutionella vårdformerna, dvs dag- och fritidshemmen.”⁹²

Kvinnofrågor, politik och representation

Att kvinnorrådet fick arbeta så hårt för att få LO att beakta de frågor som berörde hemarbetet och barnomsorgen var delvis ett resultat av arbetsdelningen mellan LO och det socialdemokratiska partiet. Christina Carlsson menar att det organisa-

toriska särskiljandet av den fackliga och den politiska delen av arbetarrörelsen fick allvarliga konsekvenser för kvinnor:

”Genom denna uppdelning avskars frågor rörande lönearbetet från övriga samhällsliga aktiviteter, däribland från familj, hushållsarbete och barn. Detta innebar att man organisatoriskt och sakligt också splittrade upp den verklighet som för kvinnorna var ett helt.”⁹³

Den främsta orsaken till att kvinnorådet hade så svårt att göra kvinnors intressen till prioriterade fackliga angelägenheter står enligt mitt förmenande dock att finna i det skeva maktförhållandet mellan LOs manliga och kvinnliga medlemmar. Här delar jag historikern Eva Blombergs slutsats, trots att denna är baserad på en annan tid och handlar om den lokala fackliga nivån:

”Organisationen inrymde allt som medlemmarna ville lägga in – om inte någon/några förhindrade detta. Det var således maktrelationerna inom föreningen som till syvende og sidst avgjorde vilka intressen och behov som skulle formuleras.”⁹⁴

Blombergs ord för in på representationens betydelse för den fackliga politikens utformning. Historikern Gunhild Kyle ser den kvinnliga underrepresentationen i LOs beslutande organ som en bidragande orsak till att organisationen obehindrat kunde verka för ”en produktionsordning där arbete och facklig verksamhet helt enkelt inte går att förena med ett normalt familjeliv”. En bättre kvinnorepresentation skulle enligt henne ha resulterat i att ”konflikten mellan arbetsliv och familjeliv” tilldelats en mer central roll vid organiseringen av arbetslivet.⁹⁵

Det finns också skäl som talar för att förlägga åtminstone en del av förklaringen till LOs ointresse för kvinnofrågor utanför den fackliga verksamhetens ramar. Kvinnorådets svårigheter med att få kvinnors privata erfarenheter att uppfattas som viktiga frågor, var ett problem som även kvinnor med annan politisk bakgrund delade. Enligt Kjell Östberg beror det här på att politiken från början var ett exklusivt manligt område. När kvinnor väl inträdde där var det ett inträde i institutioner dominerade av och skapade för män. Detta fick till följd att de frågor där kvinnorna ”hade sina djupaste erfarenheter” bortdefinierades från vad riktig politik borde handla om.⁹⁶ Det här agerandet hade en lång politisk tradition. Maria Wendt Höjer och Cecilia Åse pekar på att många klassiska politiska teoretiker varken betraktat familjen eller familjerelationerna som politiska till sin natur. Joch Locke definierade till exempel politik som det som inte hade någon beröring med familjesfären.⁹⁷ Det ovanstående visar det allmängiltiga i det motstånd kvinnorådet mötte i sina försök att göra politik av kvinnors vardagliga erfarenheter. Detta förmenande av kvinnors erfarenheter från att bli politiskt synliggjorda har beskrivits som ”könsfaktordningens” främsta vapen.⁹⁸ Sociologen Dorothy Smith skriver:

”... women have been excluded from the making of ideology forms produced as part of apparatus by which this form of society is ruled. Patriarchy is a metaphor of this characteristic relation of power among women and men, in which direct and personal relations are organised and determined by an impersonal apparatus. /.../ We can define the standpoint of women only in negations to the ideological forms from which their experience as subjects has been excluded.”⁹⁹

Att skapa klass

Det ovanstående för in på politikens betydelse. För LO var det självklart att den fackliga politiken skulle utgå från förhållandena på arbetsmarknaden. Det var utifrån medlemmarnas ställning på denna marknad som deras intressen skulle tillvaratas och bevakas. Och då både män och kvinnor var medlemmar i LO utifrån denna gemensamma arbetarerfarenhet, borde deras fackliga intressen sammanfalla. LOs definition av en arbetare var i princip könsneutral, men den medlem man i praktiken utgick från och den medlem som den fackliga politiken baserades på var den manlige arbetaren. Den fackliga politikens norm var en mycket tydlig manlig sådan.¹⁰⁰ Det LO definierade som angeläget för den fackliga politiken var det som var angeläget för den manlige medlemmen. Detta utesluter inte att detta också var det som var angeläget för den kvinnliga medlemmen. Det var heller inte så att kvinnorrådet ansåg att LOs politik helt uteslöte kvinnliga medlemmarnas intressen. Det var inte den politik organisationen förde som utgjorde det största problemet, utan den politik LO *inte* förde. I den manlige arbetarens liv ingick i regel inte hemskötsel och barnpassning som direkta och primära erfarenheter. Därför lyste den delen av verkligheten i stort sett med sin frånvaro inom den fackliga politiken. Kvinnorrådet såg det därför som en viktig uppgift att försöka förändra klassbegreppet och den fackliga politikens innehåll. Rådets ledamöter önskade ett klassbegrepp som inrymde de kvinnliga medlemmarnas erfarenheter, inte bara som arbetare utan också som hustrur och mödrar. De utgick helt enkelt från andra erfarenheter i medlemmarnas tillvaro än vad som tidigare varit brukligt i de fackliga sammanhangen.

I inledningskapitlet tog jag upp Joan Scotts tankar kring klassbegreppet. Sociala kategorier är enligt henne inte något självklart. Klass är inte något som är, utan något som ständigt skapas. För att förstå klassbegreppets skapelseakt måste det analyseras utifrån sitt historiska sammanhang. Översatt till LO går det att formulera det så här: klassintressen och den klasspolitik som grundas på dessa, är inget som av sig självt klättrat ut från produktionsprocessen och presenterat sig som fixa och färdiga begrepp. Istället är de i hög grad ett resultat av de historiska aktörernas vilja, liksom deras tillgång respektive brist på maktresurser. Den fackliga verkligheten präglades ofta, tvärt emot talet om de gemensamma klassintressena, av intressemotsättningar mellan olika arbetarkollektiv. Vid vissa

tillfällen har LOs främsta uppgift snarare varit att *skapa* än att *förvalta* gemensamma intressen. I den skapelseprocessen önskade kvinnorrådet delta.

Kvinnofrågor på gott och ont

Att kvinnor benämns eller benämner sig själva genom att de talar om kvinnofrågor och speciella kvinnointressen, skulle enligt Eduards ha en inbyggd ifrågasättande effekt på det sammanhang dessa kvinnor ingår i. Genom att kvinnor utskildes/utskilde sig som kollektiv, utskildes även männen som ett kollektiv. Därmed skulle den manliga normen synliggöras vilket skulle göra den lättare att ifrågasätta. I kvinnorrådets agerande i hemarbetsfrågan och daghemsfrågan kom detta förväntade ifrågasättande tydligt till synes.

I tydliggörandet och ifrågasättandet av den manliga normen ser Eduards benämningens främsta förändrande och emanciperande potential. Det här skulle dock rådets ledamöter med säkerhet inte ha hållit med om. De betraktade inte benämningens som ett frigörande verktyg, istället såg man det som en black om foten. För dem var det uppenbart att detta att tala i termer av kvinnofrågor och kvinnliga intressen inrymde klara riskmoment.¹⁰¹ När något benämndes som en särskild kvinnofråga riskerade det omedelbart att föras till avdelningen icke relevanta fackliga frågor. Därför arbetade de hårt för att tvätta bort kvinnoprefixet både från de sakfrågor de fann speciellt angelägna och från de kvinnliga medlemmarna i person.

Att förvandla de ”kvinnliga medlemmarna” till ”medlemmar” såg kvinnorrådet som en absolut förutsättning för dessa medlemmars integrering i de allmänna fackliga sammanhangen.¹⁰² Beträffande hemarbetsfrågan poängterade rådet ständigt att detta inte var någon speciell kvinnofråga utan en angelägenhet för hela fackföreningsrörelsen. Också daghemsfrågan försökte man tvaga fri från kvinnofrågeprägligheten. Här blev lösningen att göra den till en arbetsmarknadsfråga. År 1962 publicerade ”Daghemsfrågan – ett arbetsmarknadsproblem”. Det som gjorde kvinnorrådet så belåtet med denna skrift, var att dess författare Gustav Persson övertygande argumenterat för att daghemsfrågan inte var en separat kvinnofråga utan en viktig angelägenhet för hela arbetsmarknaden. Han framhöll likaså daghemmens ekonomiska samhällsnytta. Att sådana argument behövdes var rådet väl medvetet om. När daghemsfrågan kunde relateras till arbetsmarknadens väl förmodade man att det skulle gå lättare att vinna de fackliga och politiska företrädarnas gehör för denna fråga.

Syftet med kvinnorrådets försök att göra kvinnofrågorna till allmänna frågor var klart: man försökte helt enkelt se till att de rymdes inom LOs definition av vad som utgjorde arbetarklassens egentliga intressen. Hade de formulerats som separata kvinnofrågor, hade de per definition fallit utanför normen för vad facklig politik egentligen fick handla om. Här kan man travestera det sätt som jag tidigare använde mig av statsvetaren Jonas Hinnfors på – dvs att LOs förändrade

inställning till kvinnliga säråtgärder kunde ses som ett sätt att uppnå ”stability through change”. Det kvinnorådet försökte göra var det motsatta: att uppnå ”change through stability”. Man försökte uppnå en förändring utan att behöva förkasta den existerande ideologin och dess djupt inrotade terminologi. Istället försökte man utvidga den till att inrymma även kvinnors erfarenheter och intressen.

Kapitel 5

Lika lön

För kvinnorrådet kom dess likställighetsuppdrag till stora delar att handla om de kvinnliga medlemmarnas *förutsättningar* att kunna delta på arbetsmarknaden. För rådet hade detta en direkt anknytning till den fråga man fann vara den allra viktigaste när det gällde kvinnors likställighet på denna marknad – lika lön oavsett kön för arbete av likartat värde.

LO och likalönen

Krav på att LO skulle göra likalönen till en prioriterad facklig fråga hade framförts åtskilliga gånger under organisationens historia utan att detta föranlett några egentliga åtgärder från LO-ledningens sida.¹ De motioner som lämnats i frågan på 1909 och 1926 års kongresser orsakade endast en kort diskussion – en diskussion som enligt Kuno Beckholmen och Lars Wallstrand visade att ”annars radikala fackföreningsmän” gav prov på ”en djupt konservativ uppfattning”.² Under mellankrigstiden bemöttes likalönekravet dock med en kompakt tystnad.³ Först 1943 bröts tystnaden. LO tillsatte detta år en kommitté (bestående av 6 män och 2 kvinnor) med uppgift att utreda kvinnolönefrågan. I kommitténs betänkande 1946 rekommenderades lika lön för män och kvinnor för lika prestation.⁴ Likaså förordades en generell höjning av kvinnolönerna inom de områden där dessa var speciellt låga. En politik som syftade till full sysselsättning, hög industriell effektivitet samt ekonomisk tillväxt ansågs vara likalönens främsta garant. Då kunde glappet mellan mäns och kvinnors löner minskas utan att det manliga löneutrymmet kringrändes. På LO-kongressen samma år, 1946, godkändes kommitténs förslag och landssekretariatet gavs i uppdrag att vidta nödvändiga åtgärder.⁵

Kvinnolönen sattes vid denna tid i regel till två tredjedelar av en manslön.⁶ Skälet var enligt arbetsgivarna att kvinnor generellt sett utgjorde en sämre arbetskraft än män. De sades dels ha en högre frånvaro, dels utföra ett sämre arbete. Därigenom sades de också orsaka arbetsgivaren högre arbetskostnader än vad den manliga arbetskraften gjorde, vilket innebar att det blev dyrare att anställa kvinnor än män. Det var denna extra kostnad som enligt arbetsgivarna motiverade de i kollektivavtalen inskrivna lägre kvinnolönesatserna.⁷ Men också LO fann en generell löneskillnad mellan män och kvinnor vara befogad, även om den rådande ansågs obefogat stor. Därför talade LO inte om ”lika lön för arbete av likartat värde”, som var den gängse formuleringen i internationella sammanhang. Istället använde man begreppet ”lika lön för lika prestation.” I begreppet prestation ville LO, precis som arbetsgivarna, väga in kvinnors förment högre arbetskostnader.⁸ Detta sätt att resonera försatte kvinnorrådets ledamöter i en minst sagt

besvärlig situation. Det är ingen underdrift att påstå att det betydligt försvårade för dem att utföra sitt likställighetsuppdrag.

Handlingsutrymmet

Kvinnorådets ställning beträffande lönefrågorna var dock ett känsligt kapitel. Vid det rådslag som LO och den kommitté som utredde ett eventuellt kvinnoråd höll med olika förbundsrepresentanter 1946, framgick detta tydligt. LOs dåvarande ordförande August Lindberg hävdade där bestämt att ”ett blivande kvinnoråd icke får befatta sig med löne- och avtalsfrågor”. Han fick dock mothugg från både manligt och kvinnligt håll. Den allmänna meningen var att ett framtida kvinnoråd borde få någon form av inflytande på lönepolitiken – åtminstone på kvinnolönefrågan.⁹ I kommitténs fortsatta arbete förblev detta en brännbar fråga. Helga Johansson, som givits i uppdrag att göra ett utkast angående kvinnorådets uppgifter, menade att:

”Ex. vis bör uppmärksamhet ägnas åt frågan huruvida en skillnad mellan mans och kvinnolön är befogad, så att inte en sådan skillnad bibehålles av bara farten s. a. s. I anslutning härtill bör kvinnorådet kunna uppträda som rådgivande för avtalsförhandlingar och ombudsmän, då det gäller kvinnolöneproblemet.”¹⁰

Detta fann emellertid en majoritet av kommitténs ledamöter vara att ge rådet ett allt för stort inflytande. På nästföljande möte konstaterade Sigrid Ekendahl, med ett ordval som förefaller något resignerat:

”...därvid ha vi väl inte annat att göra än att knyta an till kvinnolönekommitténs betänkande, som får betraktas som den samlade fackföreningsrörelsens program, som kommer att handläggas av de beslutande organen enligt gällande konstitution.”¹¹

Kommittén var också medveten om att deras förslag om ett eventuellt kvinnoråds funktioner måste godkännas av landssekretariatet. En insikt som förmodligen låg bakom Signe Bergmarks ord om vikten av att:

”...när arbetsuppgifterna för ett kvinnoråd skola utarbetas, alla frågor elimineras, som möjligen kunna komma att tolkas som ett bevis för att kvinnorna söka skaffa särorganisation inom rörelsen...”¹²

Kvinnorådet fick inte någon fast institutionaliserad roll beträffande lönefrågorna. Visserligen fick man komma med förslag när det gällde kvinnors ställning på arbetsmarknaden. Men dessa fick endast lämnas när LO så ”påfordrade”. De fick dessutom inte överskrida ”ramen för de av representantskapet antagna riktlinjerna för fackföreningsrörelsens åtgärder i syfte att skapa likställighet mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden”. Dessa begränsningar är viktiga att hålla i minnet i den följande redogörelsen av kvinnorådets agerande i likalönefrågan.

Likalönen och benämning

Också beträffande likalönen blev benämning av kvinnor problematiskt. Ordval kom över huvud taget att spela en framträdande roll när man diskuterade kvinnors lägre lön.

Den lägre kvinnolönen omtalades formellt i termer av ”lika lön oavsett kön”. Lika vanligt var dock att man i de fackliga sammanhangen talade om likalönefrågan som ”kvinnolönefrågan” eller ”kvinnolöneproblemet”. Detta har på ett plan en given förklaring: det är en relevant beskrivning av vad den egentligen handlade om – kvinnors lägre lön. Kring detta faktum rådde ingen facklig oenighet. Men när det gällde orsakerna till att det förhöll sig på det sättet var den fackliga enigheten till stora delar försvunnen.

Kvinnorådets ledamöter valde att tolka kvinnolönebegreppet utifrån intentionerna i det mer formella likalönebegreppet. De såg ordet ”kvinno” i kvinnolöneproblemet som ett tecken på att det förelåg en orättvisa mot kvinnor i lönesystemet och att något borde göras åt den orättvisan. LO och många av de manliga förbundsfunctionärerna valde däremot att ge ordkonstellationen ”kvinno”, ”löne” och ”problem” en annan innebörd. Betoningen låg inte så mycket på beståndsdelen ”löne”, som på beståndsdelarna ”kvinno” och ”problem”. Det var de som hamnade i fokus för debatten. Med rådets synsätt förlades det egentliga problemet till lönepolitiken, med LOs sätt att se på saken förlades det istället hos de kvinnliga medlemmarna själva.¹³

Arbetarna och de kvinnliga arbetarna

Av likalönefrågan framgår klart att LO laborerade med två olika arbetarbegrepp: dels talas det om ”arbetare”, dels om ”kvinnliga arbetare”. De kvinnliga arbetarna sades på flera sätt utmärka sig negativt och avvikande i jämförelse med de manliga – de utförde ett kvantitativt och kvalitativt sämre arbete, de tog inte sitt förvärvsarbete på allvar och deras frånvaro var högre. I deras högre frånvaro inräknades också deras kortare industriella livslängd, dvs att de ägnade färre år av sitt liv till förvärvsarbete än vad männen gjorde.¹⁴ Detta sades innebära att det blev dyrare för arbetsgivaren att lära upp och utbilda kvinnor, då denne inte kunde dra nytta av de kostnader som investerats i dem lika länge som beträffande de manliga arbetarna. Så här formulerade LO-ekonomen Gösta Rhen det på LO-kongressen 1951:

”Man har betalt för att man under en lång period av sitt liv ställer till förfogande den yrkesskicklighet man tidigare förvärvat, kanske till en viss kostnad för produktionen.”¹⁵

Den manlige arbetaren gjordes till normen för lönearbetet och för arbetarbegreppet. Jämfört med denna norm framställdes de kvinnliga arbetarna som en särskild och problematisk arbetskraft.¹⁶ Några axplock från LOs kvinnolöne-

kommittés sammanträde i december 1945, där representanter från förbunden fick redogöra för sin inställning till likalönen, exemplifierar tydligt den här synen på den kvinnliga arbetskraften¹⁷:

”Vi måste uttryckligen skilja på manligt och kvinnligt arbete i avtalen, eftersom vi måste skydda de kvinnliga arbetarna från att bli satta på det tyngre arbetet. Det är rimligt att det tyngre arbetet betalas mera, och att detta blir männens. Om det lättare men lägre avlönande arbetet inte kallades ”kvinnligt” skulle arbetsledningen lätt kunna trakassera en manlig arbetare genom att sätta honom på ett lågbetalt ackordsarbete. Om en man nu sättes på ett sånt arbete, skall han ha en förhöjd ackordssats. Däremot sänkes inte ackordssatserna för en kvinna som tillfälligtvis går över på ett manligt arbete.” (Bokbindareförbundet)¹⁸

”Som manligt arbete anses dels det tyngre, dels det mera kvalificerade arbetet. /.../ Männen får ibland tillfälligtvis gå över på kvinnligt arbetet, men bibehåller givetvis den manlige arbetarens lön.” (Bryggeriarbetareförbundet)¹⁹

Då arbetsgivaren föredrar den manliga arbetskraften, ”den i största allmänhet mera effektiva och användbara arbetskraften”, måste kvinnors lön för kvinnors egen skull vara lägre. (Metallindustriarbetareförbundet)²⁰

”Männen har en mera mångsidig användbarhet, bl. a. på grund av sin större kroppsstyrka.” (Handelsarbetareförbundet)²¹

Kvinnor är mer sjuklediga på grund av sin sämre ”motståndskraft”. (Kommunalarbetareförbundet)²²

”Det är konstaterat att kvinnorna äro mindre effektiva i produktionen än männen bland annat på grund av biologiska orsaker och även familjeförhållanden.” (Metallarbetareförbundet)²³

De diskussioner kvinnolönekommitténs ledamöter själva förde innehöll även de den typiska listan på kvinnors brister som arbetskraft: de tog inte sitt förvärvsarbete på allvar, de hade mindre kroppsstyrka än män, de hade högre frånvaro än män och de hade ett sämre tekniskt sinne än män.²⁴ Också när likalönen togs upp specifikt till diskussion i representantskapet 1946 kom denna inställning till den kvinnliga arbetskraften till synes.²⁵ Den förkom också på den lokala nivån. Den enkätundersökning som LO 1951 sände ut till 750 lokala fackföreningar och verkstadsklubbar visar, enligt Yvonne Hirdman, att den kvinnliga arbetaren i de manliga medlemmarnas ögon närmast betraktades som en icke-arbetare.²⁶

Historikern Eva Blomberg menar att resultatet av hennes egen och andras forskning pekar på att fackföreningsrörelsen varit en aktivt bidragande aktör när det gällt att konservera en manligt normerad syn på vad som betraktas som manligt och kvinnligt.²⁷ Att så var fallet finner även jag tydligt belagt. Det var uppen-

bart att detta var en sanning även för kvinnorådet. En stor del av deras arbete när det gällde likalönen handlade om bli en aktiv part i den konstruktionshistorien.

Antibenämmandet

Kvinnorådets ledamöter valde först en ganska defensiv strategi som gick ut på att tillbakavisa anklagelserna om de kvinnliga medlemmarna som en sämre arbetskraft. De upptäckte dock snart det vanskliga i att diskutera liklönen enbart utifrån de kvinnliga medlemmarna i person. En orsak var att man var medveten om att den kvinnliga arbetskraften i vissa avseenden faktiskt avvek från den manliga – inte minst beträffande den högre frånvaron. Den främsta orsaken var dock att kvinnorådet ansåg att det egentliga skälet till den högre frånvaron och kvinnors sämre arbetsinsatser inte stod att finna hos kvinnorna själva, utan i deras annorlunda situation:

”Denna [kvinnors frånvaro, min anm.] orsakas ju ofta av sådana saker som barnsörd eller den är en följd av kvinnors dubbelarbete i hemmet och i produktionen.”²⁸

För kvinnorådet var det uppenbart att de problem som vidhäftade kvinnor i arbetslivet kom sig av att deras föräldra- och familjeroll var oförenlig med arbetsmarknadens krav. Ur det perspektivet var det, menade man, djupt orättvist att kvinnor skulle bestraffas lönemässigt för de högre arbetskostnaderna. Det var ju inte de som felade och brast i ansvarstagande, utan det var samhället som inte vidtagit nödvändiga åtgärder, främst daghem, för att underlätta kvinnors förvärvsarbete. Så här uttryckte rådet det 1964:

”... så länge inte samhället möter arbetsmarknadens krav på bättre barntillsyn, så länge får man finna sig att småbarnsföräldrarna har en högre frånvaro än annan arbetskraft.”²⁹

Diskussionerna i likalönefrågan kom även att handla om kvinnors respektive mäns ”naturliga” förutsättningar för att utföra olika arbeten. Också kvinnorådets ledamöter menade att det fanns vissa givna olikheter mellan manliga och kvinnliga arbetare. Men dels ansåg de att dessa i regel överdrevs, dels ansågs de inte legitimera de rådande löneskillnaderna. Under 1960-talet vände sig rådet i allt högre utsträckning mot talet om typiskt kvinnliga och typiskt manliga yrken.³⁰

Kvinnorådet upplevde talet om kvinnor som ett homogent kollektiv som en klar belastning. Denna form av benämning cementerade den negativa synen på den kvinnliga arbetskraften. För att tala enligt Teresa de Lauretis analytiska koncept doldes att verkligheten inte bestod av den **Kvinnliga Arbetaren** utan av olika arbetande kvinnor. Rådet ansåg att den generella lägre lönesättningen av kvinnor var djupt orättvis med tanke på att det fanns lika stora variationer mellan olika kvinnor som mellan olika män, både när det gällde frånvaron och hur

arbetet utfördes.³¹ Ett arbetsvärderingssystem sågs som en möjlighet att komma ifrån den kvinnliga kollektiva lönediskrimineringen.

Arbetsvärderingen

En arbetsvärdering är en systematisk metod för att mäta och värdera de olika krav som enskilda arbetsuppgifter eller befattningar ställer på utövaren av arbetet.³² Införandet av ett sådant system hade diskuterats inom LO sedan 1940-talet. En arbetsvärdering skulle emellertid betyda att kollektivavtalens enhetliga lönesatser måste överges till förmån för en mer differentierad lönesättning. Detta var man vid denna tid av olika skäl inte beredd att göra.³³ LOs likalönekommitté hade dock i sitt betänkande 1946 framhållit en eventuell arbetsvärdering och en mer differentierad lönesättning som ett sätt att komma till rätta med de låga kvinnolönerna.³⁴

Kvinnorådets ledamöter såg i princip endast fördelar med en arbetsvärdering. Den betraktades som ett effektivt sätt att komma ifrån ”den osakliga lönesättningen efter kön”.³⁵ Med en arbetsvärdering var det arbetsuppgiften och inte könstillhörigheten som lönesattes. Men när det gällde den praktiska tillämpningen av denna lönesättningsprincip var de mer tveksamma.³⁶ De litade inte på de manliga medlemmarnas vilja att bevaka de kvinnliga medlemmarnas intressen:

”... ty om det endast är män som är med och värderar arbetena, så ser de bara till männens meriter och förmåga, och det är väl ändå så, att kvinnorna själva känner bäst till sitt eget arbete.”³⁷

Kvinnorådets ledamöter var heller inte helt eniga när det gällde arbetsvärderingens betydelse. Beroende på vilket förbund de representerade hade de delvis olika åsikter beträffande vilken form av kvinnolönepolitik som borde prioriteras. För de kvinnodominerade låglöneförbunden, som till exempel Textilindustriarbetareförbundet och Beklädnadsindustriarbetareförbundet, var den viktigaste frågan problemet med den kollektiva kvinnliga lönediskrimineringen, dvs de generellt låga kvinnolönerna inom de egna avtalsområdena.³⁸ I egenskap av Beklädnadsrepresentant på 1956 års LO-kongress förklarade kvinnorådets Maria Brandt den inställningen så här:

”Så länge vi har dessa allt för stora löneskillnader mellan männens och kvinnornas löner fordrar inte kvinnorna i första hand att man skall undersöka deras individuella arbetsprestationer och utmäta lön därefter. Nej, vad som i första hand och det med det snaraste behövs är en generell och kraftig löneförbättring för kvinnorna.”³⁹

Beträffande en aspekt av arbetsvärderingen – den så kallade meritvärderingen – var emellertid kvinnorådet helt enigt. På arbetsgivarhåll var man inte främmande för att komplettera ett eventuellt arbetsvärderingssystem med ett meritvärderings-

system. Med en arbetsvärdering var det arbetet i sig som värderades, en meritvärdering innebar att man även värderade den som utförde arbetet. I en meritvärdering inräknades även faktorer som frånvaro och industriell livslängd. En sådan skulle enligt rådet omintetgöra de fördelar en arbetsvärdering medförde. Det positiva med denna var ju att den fokuserade på arbetet och inte på arbetaren. Med en meritvärdering skulle man ånyo tvingas in i en principdiskussion kring kvinnors annorlunda status som arbetare.⁴⁰ Med en arbetsvärdering hade kvinnor, åtminstone rent teoretiskt, en chans att bli betraktade som arbetare, med en meritvärdering gjordes de åter till de ”kvinnliga arbetarna”. Arbetsvärderingen sågs som ett verktyg för att upplösa det särskilda benämmandet av kvinnor, en meritvärdering verkade ha alla möjligheter att förstärka det.

Likalönen och genussystemets två logiker

Av diskussionerna angående en eventuell arbetsvärdering framgick att likalönefrågan kunde betraktas på två skilda sätt. Den kunde betyda att kvinnor och män som utförde likartat arbete skulle betalas lika lön. I realiteten var det inte speciellt vanligt att denna situation uppstod. I de flesta fall arbetade män och kvinnor varken inom samma sektor, bransch eller yrke. Även när de arbetade på samma arbetsplats utförde de oftast olika arbetsuppgifter.⁴¹ För många kvinnor var därför den viktigaste frågan hur den generella lägre betalningen av de typiska kvinnliga yrkesområdena skulle kunna förbättras.

Trots att kvinnorrådet betraktade båda dessa aspekter som viktiga, såg man ändå den sistnämnda som det allvarligaste problemet. Detta problem kunde, menade man, angripas på två sätt. Det ena var att uppvärdera de låglöneområden där den kvinnliga arbetskraften dominerade. Med en genusteoretiskt språkbruk kan man säga att rådet utmanade den manliga normens logik, men accepterade isärhållandets logik. Det vill säga man accepterade att kvinnor och män gjorde olika saker, men man ville att det kvinnor gjorde skulle ges samma värde som det män gjorde. Det andra sättet att angripa problemet på var att förändra hela utgångssituationen. Att bryta upp den tudelade arbetsmarknaden sågs som det mest radikala sättet att förbättra kvinnors löner. Kvinnor måste därför, menade man, lära sig att söka sig till de mansdominerade högre betalda yrkesområdena.⁴² En broschyr riktad till de kvinnliga medlemmarna 1964 sammanfattar väl rådets synsätt:

”Kampen för lika lön för likvärdigt arbete kan inte avgöras enbart vid förhandlingsbordet. /.../ Flickornas/kvinnornas yrkesval måste vidgas, så att man kommer bort från uppspaltningen på manliga och kvinnliga yrken. Det är självklart att om ingen kvinna har möjlighet att utbilda sig till bilmekaniker så kan ingen heller erhålla anställning som sådan. Här är det de gamla fördomarna som spelar in. Det finns inget som helst bevis för att en kvinna skulle vara mindre lämpad för ett tekniskt yrke än en man.”⁴³

Med ett genusteoretiskt synsätt innebar den här strategin att isärhållandets logik utmanades. Samtidigt var den delvis ett erkännande av den manliga normens logik. Det var ett accepterande av att det mannen gjorde var det som borde värderas högst.⁴⁴ Man kan dock även se denna strategi som ett försök att ”avväpna” denna logik. Genom att integrera kvinnor på de manligt dominerande områdena skulle de bli en del av denna norm, vilket i sin förlängning skulle bidra till dess upplösning.

För kvinnorrådet stod det klart att det främsta hindret för genomförandet av den här strategin inte bestod i kvinnors faktiska förmåga att utföra typiska manliga arbeten. I det avseendet fick man med tiden LOs propagandaansvariga på sin sida. I broschyren ”Räkna med oss” från 1961 ställdes en uppfordrande fråga:

”Frågan är nu närmast om det finns så många yrken som är omöjliga att inneha för en kvinna enbart för att hon är kvinna. S. k. tunga arbeten brukar ju föras dit – men dels finns det kvinnor som är starkare än många män och dels blir ’tunga’ arbeten allt färre. Tekniskt invecklade arbetsuppgifter brukar också föras dit – skulle alltså den maskulina hjärnan vara utrustad med en speciell, tekniskt inriktad förståndsapparat, utan motsvarighet i den femina?”⁴⁵

Däremot ansåg rådet att inställningen bland det stora flertalet av LOs medlemmar – både manliga och kvinnliga – fortfarande var ett stort och reellt problem. Skulle den tudelade arbetsmarknaden brytas upp krävdes det en genomgripande attitydförändring i synen på kvinnor som arbetskraft.⁴⁶

Den förvärvsarbetande husmodern

Kvinnorrådets ledamöter arbetade inte endast för att få de kvinnliga medlemmarna att omfatta/omfattas av den rådande normen för lönearbetet. De arbetade lika hårt för att få det manliga LO att acceptera att denna norm även borde gälla för kvinnor. För att förstå den vikt som rådet fäste vid detta arbete, måste det ställas i relief till organisationens syn på den rådande genusordningen. Hirdman menar att man för att förstå LOs inställning till kvinnor som arbetare också måste känna till organisationens syn på kvinnan som husmor – något som i sin tur måste förstås mot fonden av 1950-talet som det stora husmorsdecenniet:

”Det är den verkligt dominerande situationen, skulle man kunna säga, vilken i sin tur vrider tankar om rättvisa och jämlikhet ’även för kvinnor’ åt ett något snett och vint håll. Om husmor var grunden för tankar om ’kvinnor’, blev rättvisa och jämlikhet något som bara gällde vissa kvinnor, de på arbetsmarknaden. Och där måste denna rättvisa och jämlikhet anpassas efter två oomkullrunkeligheter som jag vill påminna om: den ena var att industrin arbetar som vanligt, den andra att kvinnor hemarbetar som vanligt.”⁴⁷

Enligt Hirdman använde sig LO av husmodersbegreppet som den överordnade "titeln" när det gällde alla kvinnor – under denna fanns sedan olika underavdelningar av husmödrar av vilken den förvärvsarbetande husmodern var en.⁴⁸ Också kvinnorrådet betonade kvinnors roll som husmödrar. Men LOs och rådets bakomliggande skäl till att ständigt ha kvinnan som husmor i åtanke var inte de samma. När det gäller LO bör begreppet "den förvärvsarbetande husmodern" snarast tolkas som ett uttryck för vad man såg som den strukturerande normen för kvinnor. Att kvinnorrådet tog upp kvinnans uppgifter som husmor var inte för att man önskade stadsfästa denna som norm, utan för att peka på att husmorskapet hindrade kvinnor från att bli riktiga lönearbetare, dvs arbetare där man inte automatiskt hakade på ett förkläde utanpå overallen. För rådet var husmorsepitetet och det arbete som fästade vid detta det största hindret för kvinnorna att glida in i lönearbetets manliga norm.

Löneutrymmet

Joan Scott har som redan nämnts betonat att klass och klassintressen inte är något som är, det är något som görs. Också jag ser klassbegreppet och den politik som baserades på detta, som ett resultatet av de historiska aktörernas vilja liksom deras tillgång respektive brist på maktresurser. Det gäller inte minst den fackliga lönepolitiken. När det gällde likalönefrågan försiggick en inomfacklig kamp kring lönepolitikens innehåll. Kravet på likalön orsakade inte bara konflikter med de manliga medlemmarna i person, det hamnade också på kollisionkurs med den av LO proklamerade fackliga och ekonomiska politiken. Också här var det uppenbart att man tänkte i två skilda typer av arbetare – arbetarna och de kvinnliga arbetarna. Det som gällde för den ena, gällde inte alltid för den andra.

Det ovanstående framgick explicit av diskussionerna som fördes inom LOs likalönekommitté 1945. Intressebegreppet försatte uppenbart ledamöterna i ett besvärligt dilemma. De betonade att kvinnolönerna inte kunde behandlas som ett isolerat problem utan att de måste betraktas ur:

"... hela arbetarklassens synpunkt, alltså med hänsyn såväl till männens, de hemarbetande kvinnornas och de uppväxande ungdomarnas som till de förvärvsarbetande kvinnornas egna intressen både på kort och lång sikt."⁴⁹

Om det visade sig, fortsatte man, att likalönen skulle medföra att:

"... andra löntagare skulle komma att få sina förhållanden försämrade så kan det tydligen inte utan vidare vara en uppgift för en organisation, som företräder arbetarklassens gemensamma intressen, att på ett håll åstadkomma en rättvisa, som ökar svårigheterna att uppnå samma rättvisa på andra håll. I sådana fall måste tydligen en såvitt möjligt medveten och planmässig avvägning mellan de olika intressena ske."⁵⁰

Det var denna avvägning som gjorde tillvaron så besvärlig för kvinnorrådet. Här exemplifieras tydligt Scotts tankar om att klassbegreppet och klassintresset är något som ständig konstrueras. Avvägningar mellan olika intressegrupper är ett viktigt led i den fackliga politikens skapelseprocess. Det sätt som LO använde sig av intressebegreppet på visar tydligt på kvinnors villkorliga status i förhållande till klassbegreppet – här uttryckt i uppdelningen mellan kvinnors intressen och hela arbetarklassens intressen. Det är uppenbart att kvinnor inte sågs som en självklar del av denna arbetarklass. I kommitténs betänkande, som godkändes av 1946 års LO-kongress, utsades klart att höjningen av kvinnolönen inte fick gå ut över de manliga medlemmarna.⁵¹

Genom att så tydligt tala om de kvinnliga och de manliga medlemmarna som två skilda kollektiv där den enes intressen framställdes som ett hot mot den andres, hade tonläget tydligt anslagits. En stor del av förbundens motstånd mot en genomförd likalön utgick också från detta sätt att tänka. Förbundens inställning var viktig. Det var länge på förbunds nivå, via avtalsförhandlingarna, som kvinnolönefrågan skulle lösas. Att få de manliga förbundskamraterna med sig var därför oerhört viktigt för rådet, inte minst mot bakgrund av att det vid denna tid knappast fanns några kvinnor med i avtals- och förhandlingssammanhangen.⁵²

För vissa förbund var det självklart att en genomförd likalön i praktiken skulle krympa de manliga medlemmarnas löneutrymme. Likalönefrågan blev därmed till en inomfacklig kamp mellan kvinnorrådet och förbunden. Rådets ledamöter hade dock en viss förståelse för förbunden, åtminstone för dem som organiserade de mindre bärkraftiga industriernas arbetare där löneutrymmet var minst. Ledamöterna hade ju inte enbart sin lojalitet förankrad inom rådet, utan också i de egna förbunden.⁵³ I det stora hela ställde sig dock rådet kritiskt till förbundens agerande. Kampen om löneutrymmet blev ett stående inslag i kvinnorrådets relation till förbunden.⁵⁴ De manliga kamraterna anklagades dels för att inte ägna likalönen tillräckligt stort intresse, dels för att i löneförhandlingarna vara osolidariska mot sina kvinnliga kamrater:

”Att arbetsgivarna är ovilliga till en för kvinnorna gynnsam fördelning det vet vi. Men vi får nog även konstatera att intresset och viljan härför inte är särskilt stort heller hos förbundsledningarna.”⁵⁵

Irritationen över förbundens svaga intresse för likalönen ökade med varje avtalsrörelse. När rådet varit verksamt i tio år – 1957 – hade lönegapet mellan mäns och kvinnors löner till och med ökat.⁵⁶ LOs andre ordförande Herman Blomgren försvarade dock förbunden:

”... det fanns ingen möjlighet att ta upp dessa i och för sig skäligen krav. Man var tvungen att bortse från detaljer.”⁵⁷

Denna inställning sammantagen med de uteblivna förhandlingsresultaten bidrog till att kvinnorrådet definitivt började förlora tålamodet med sina manliga kam-

rater. Rådets Maria Brandts utfall mot LO och förbunden i representantskapet 1957, där hon representerade Beklädnadsindustriarbetareförbundet, utgör ett talande exempel på de nya tongångarna i likalönefrågan:

”Vi hade kanske väntat något annat efter allt tal och alla uttalanden, inte minst med tanke på 1951 års utredning, att kvinnorna rimligen skulle ha fått några fattiga ören mer än männen.”

Hon fortsatte:

”Men hur är det med den vid alla tillfällen omskrutna solidariteten, alla ni förhandlingsherrar i detta samordningens tidevarv.”⁵⁸

Den fulla syssetsättningen

Det framkom även på andra sätt att den av LO formulerade fackliga politiken inte inneslöt de kvinnliga arbetarna som en självklar del. Detta blev till exempel tydligt beträffande likalönefrågans relation till den fulla syssetsättningens politik.⁵⁹

Huvuddragen i denna ekonomiska modell kan beskrivas enligt följande: LO hade att samordna medlemmarnas lönepolitiska intressen, vilka i sin tur skulle samordnas med samhällets ekonomiska politik. Lönerna fick inte bli så höga att de orsakade prisstegringar med åtföljande inflation. Förbunden skulle dock inte ta på sig ett allt för stort samhällsekonomiskt ansvar. De skulle åtminstone ta ut sådana löneökningar som svarade mot produktivitetsutvecklingen. De enskilda företagens bärkraft fick heller inte utgöra hinder. Arbetarna skulle kräva samma lön för likartade arbetsuppgifter. De företag som inte klarade den påfrestningen fick lägga ned. För både samhället och arbetarna ansågs det bäst att de så kallade låglöneträskan rationaliserades bort. Därigenom förväntades den ekonomiska tillväxten öka, vilket sågs som en grundläggande förutsättning för att öka löneutrymmet och befrämja den fulla syssetsättningens politik. Om arbetslöshet uppstod var det statens sak att genom en målmedveten finanspolitik avhjälpa denna.⁶⁰

Detta sätt att resonera glömdes påfallande ofta bort när likalönens genomförande kom på tapeten. Istället framhölls då att en radikalt genomförd likalön riskerade knäcka vissa svaga industrier och därmed orsaka arbetslöshet. Enligt den solidariska lönepolitiken och i strukturrationaliseringens anda, skulle dock inte hänsyn till företagens bärkraft utgöra ett tillräckligt skäl för att avstå från löneökningar. Inte heller hotet om arbetslöshet skulle tillåtas styra lönepolitiken. Slogs företagen ut var det statens sak att se till att den fulla syssetsättningen tryggades. Men när det gällde de kvinnliga arbetarna kom saken i ett annat läge. Om arbetslöshet uppstod förväntades arbetsgivarna självklart välja manlig arbetskraft framför kvinnlig. Det var därför för kvinnornas eget bästa, förklarade LO, som man måste ta det försiktigt med likalönens genomförande.⁶¹ Detta var också

en åsikt som gjordes till en gemensam ståndpunkt för arbetsgivarna och LO i det gemensamma partsorganet Arbetsmarknadens Kvinnonämnd som tillsatts 1951.⁶² Yvonne Hirdman som analyserat nämndens agerande konstaterar angående talet om kvinnors bästa:

”Det får ses som en intressant omtanke i en tid där just bristen på arbetskraft fått parterna till detta intima samarbete.”⁶³

Hotet om arbetslöshet var dock en oro som vissa av kvinnorrådets ledamöter delade.⁶⁴ Men en majoritet av dem betonade att de inte fruktade följderna av en likalön:

”Kvinnorna kommer att få gå först vid en lågkonjunktur och därmed sammanhängande arbetslöshet, säger man på tal om lika lön. Den risken tar kvinnorna, som sannerligen inte köper sig någon garanti mot arbetslöshet genom att gå med på lägre löner under högkonjunkturtider, ty kvinnorna får under alla förhållanden gå först.”⁶⁵

Den inställningen kom att utgöra själva grundbulten i kvinnorrådets argumentation för likalönen. Var kvinnorna själva beredda att ta den risk – och den chans – som likalönen innebar, fanns det heller ingen anledning för LOs manliga medlemmar att oroa sig för deras räkning.

Likalönen ansågs emellertid inte endast utgöra ett hot mot den kvinnliga sysselsättningen. Den sades dessutom utsätta hela arbetarklassen för hårda påfrestningar. Så här resonerade LO: även om företagen lyckades överleva likalönekravens påfrestningar på ekonomin var faran inte över för det. På något sätt måste företagen kompensera kostnaden för dessa lönehöjningar. Risken var att de skulle göra det genom prishöjningar på de producerade varorna och tjänsterna, vilket förväntades sätta igång en inflatorisk cirkelgång. En sådan utveckling betraktades som ett direkt hot mot en av den fulla sysselsättningens viktigaste grundstenar – prisstabiliseringspolitiken.⁶⁶

Kvinnorrådet fick med tiden allt svårare att acceptera att kvinnolönerna alltid skulle underordnas andra intressen:

”Vi är trötta på att kvinnorna skall vara regulatören i det ekonomiska sammanhanget.”⁶⁷

LO-kongressen 1956 och 1957 års rådslag

För kvinnorrådet innebar LOs sätt att resonera att det tvingades till en ytterst besvärlig balansgång mellan vad som ansågs vara bäst för arbetarklassen i sin helhet och vad som bäst gynnade de kvinnliga arbetarna. Denna balansakt avslöjade samtidigt – genom att de manliga och de kvinnliga arbetarnas intressen vägdes mot varandra och genom att de manliga arbetarnas intressen så självklart likställdes med de sanna klassintressena – att klassbegreppet och den på detta

grundade fackliga politiken inte alltid inneslöt de kvinnliga medlemmarnas verklighet. Dessutom synliggjordes att det fanns en facklig konflikt och att den konflikten gick mellan LOs manliga och kvinnliga medlemmar. För rådets ledamöter var det dock långt ifrån självklart hur de skulle förhålla sig till den konflikten.

Kvinnorådets brist på formella maktresurser samt det faktum att man bundit upp sig till att följa den av LO utstakade fackliga politiken, innebar ett kraftigt beskuret handlingsutrymme. Detta resulterade i att deras agerande till en början kom att präglas av en försiktig lågmäldhet. Det stod dock snart klart att den mildt övertalande taktiken gentemot de manliga medlemmarna inte var särskilt effektiv. Rådets ledamöter förstod att de måste byta taktik om de över huvud taget skulle ha en möjlighet att delta i ”görandet” av den fackliga politiken. Samtidigt insåg de att de då måste bryta med de statuerade ramarna för sitt uppdrag. De beslöt på eget bevåg att vidga sitt uppdrag. Detta gjorde de först och främst, som redan nämnts, genom att mer öppet diskutera liklönefrågan som en intressekonflikt mellan de manliga och de kvinnliga medlemmarna. Därmed hade man brutit mot de föreskrivna reglerna för *hur* man fick tala. Ett annat sätt att vidga uppdraget på var att bryta de uppsatta gränserna för *var* och *när* man fick agera.

Som omtalats tidigare hade kvinnorådet varken formell representations- eller beslutanderätt i LOs maktägande organ. Tanken bakom denna begränsning var tydlig. Det fick inte förekomma någon form av kollektiv kvinnlig representation. Detta gällde även för LOs högsta beslutande organ – kongressen. Visserligen inbjöds, efter påtryckningar från rådet, de ledamöter som inte deltog i egenskap av förbundsrepresentanter – men de hade endast närvarorätt. De rådsledamöter som representerade sina förbund var på kongressen uteslutande där som förbundsrepresentanter, inte som representanter för kvinnorådet.⁶⁸ Rådet hade ingen rättighet att agera som representant för de fackliga kvinnointressena. Men det var precis vad man till sist gjorde.

Kvinnorådets ledamöter valde LO-kongressen 1956 för sitt utspel i lönefrågan.⁶⁹ De hade gemensamt gått igenom de inkomna motionerna till denna kongress. Bara i det hade man överskridit sina formella befogenheter. Rådets ordförande betonade dock att man inte skulle *ta ställning* till motionerna, men att man ändå kunde *ventilera* dem. Men i praktiken diskuterade man sig fram till en gemensam linje som skulle drivas på kongressen. Så visst tog man ställning.⁷⁰

En stor del av diskussionen på denna kongress kom att handla om var ansvaret för likalönen egentligen borde ligga.⁷¹ Ett antal förbund, med Beklädnadsindustriarbetareförbundet i spetsen, såg ett centralt agerande från LOs sida som enda sättet att bryta arbetsgivarens motstånd. Landssekretariatet bollade å sin sida tillbaka ansvaret till förbunden; de hade i denna fråga långt ifrån gjort allt de kunde.⁷² Här hakade rådets Sigrid Ekendahl på. Också hon kritiserade förbunden. Ekendahls avsikt var dock inte att utse förbunden ensamma till syndabockar utan också att sätta press på LO centralt. Detta gjorde hon genom att påminna för-

bunden om, att om de valde att gå ut i konflikt för likalönens skull, så hade de rätt att kräva LOs stöd:

”Är det inte nu på tiden att slå fast, var ansvaret ligger för kvinnolönefrågans lösning? Sekretariatet säger, att inget förbund har begärt LOs stöd i en konfliktsituation som aktualiserats i kvinnolönefrågan. Det förbund som gör det kommer att få LOs stöd. Det kan gälla att höja kvinnolönerna mer än männens löner, eller det kan vara fråga om att knäcka en princip, där arbetsgivarna hårdnackat håller på sin mening, men inget förbund har ansett sig behöva begära LOs stöd.”⁷³

Resultatet av 1956 års kongress blev dock endast ett till intet förpliktigande uttalande där skulden och ansvaret för kvinnolönefrågan fördelades lika mellan LO och förbunden:

”Kongressen uttalar att i fortsättningen såväl LO som fackförbunden och deras lokala organisationer mer aktivt än hittills bör medverka till en successiv minskning av löneskillnaden mellan manliga och kvinnliga arbetare, som är omotiverade med hänsyn till principen om ’lika lön för likvärdig arbetsinsats’.”⁷⁴

Det lilla ordet ”omotiverade” visade att det egentliga tvistefröet i likalönefrågan absolut inte var avlägsnat. Kvinnorådet började nu definitivt tröttna på den passiva roll det tilldelats. Man beslöt därför att hemställa till landssekretariatet om ett samråd med deltagare från centrala LO, förbunden och kvinnorådet.⁷⁵ Som jag ser det var förslaget från rådets sida ytterligare ett försök att vidga det egna handlingsutrymmet. Det var ett sätt att mer aktivt än tidigare göra sig till de kvinnliga medlemmarnas språkrör. Det var en försiktig ansats till att få föra kvinnors talan inför de i likalönefrågan direkt ansvariga.

Kvinnorådet fick gehör för sitt förslag. Att LO gick rådet till mötes berodde förmodligen på att likalönefrågan nu hotade att bli en fackligt splittrande och politiskt känslig fråga. Fackliga intressekonflikter fick inte bli hur tydliga som helst. 1957 hölls det föreslagna rådslaget. Där framkom dels att argumentet om det otillräckliga löneutrymmet fortfarande hade stark livskraft, dels att många förbund ansåg sig oförmögna att driva likalönefrågan utan ett centralt agerande från LOs sida.⁷⁶

Trots det – eller snarare just därför – valde kvinnorådet fortsättningsvis att tona ned kritiken mot förbunden. Istället vände man sig direkt till LO. Mot bakgrund av att LOs likalönekommitté redan 1946 betonat vikten av att likalönefrågan löstes genom centrala förhandlingar mellan LO och SAF, kan detta handlande tyckas självklart. Men LO hade, trots påtryckningar från vissa förbund, ställt sig kallsinnigt till tanken på en central lösning. Rådet stod dock på sig och krävde att likalönen skulle ryckas loss ur de allmänna lönepolitiska sammanhangen och behandlas separat. Innan rådet hann göra någon större sak av

detta krav hade det delvis uppfyllts. Den första egentliga centrala avtalsuppgörelsen mellan LO och SAF kom 1957. I denna hade LO lyckats få med en klausul om att kvinnolönefrågan skulle tas upp till separat central diskussion. LO kom nu allt mer att gå på kvinnorådets linje. 1960 slöts så det centrala avtal mellan LO och den svenska arbetsgivarföreningen som statuerade att de speciella lägre kvinnolönerna, under en femårsperiod, skulle avlägsnas ur avtalen.⁷⁷ I och med detta avtal förvandlades ”kvinnolönefrågan” till en del av en allmän ”låglönefråga”. Från och med 1964 års avtalsuppgörelser blev de centrala löneöverenskommelserna allt mer låglöneinriktade. I och med 1969 års avtalsrörelse kan man säga att den solidariska lönepolitiken, i betydelsen av generella höjningar för låglönegrupper genom minskad lönespridning både *inom* och *mellan* olika avtalsområden, fick sitt verkliga genombrott.⁷⁸

På ett sätt bekräftades här att kvinnorådets strategi – att göra ”arbetare” av de ”kvinnliga arbetarna” – varit den rätta. Den solidariska lönepolitiken fick bevisligen till följd att glappet mellan mäns och kvinnors löner minskade.⁷⁹ Men det försvann inte och här framkommer det problematiska beträffande kvinnolönefrågans omvandling till en allmän låglönefråga. Ty att kvinnors lägre lön benämns just kvinnolönefrågan hade samtidigt tydliggjort att detta var en lönesättning baserad på arbetarnas könstillhörighet. När frågan omvandlades till en generell låglönefråga osynliggjordes delvis detta faktum. Men då hade kvinnorådet enligt samma språkliga logik redan ersatts av ett familjråd.

ILO-konventionen

Jag nämnde att likalönefrågan med tiden blev en allt känsligare fråga. En orsak till detta står att finna i den internationella utvecklingen, närmare bestämt frågan om en eventuell ratificering av den Internationella arbetsbyråns, ILOs, 1951 antagna konvention nr 100 angående lika lön för likvärdigt arbete.⁸⁰ Jag skall här endast skissera de viktigaste dragen i den historien. Syftet är inte att ge en heltäckande skildring av denna fråga, utan att belysa benämningens betydelse.

LO var länge motståndare till en svensk ratificering av ILO-konventionen. I likhet med arbetsgivarna ansåg man att en sådan skulle tvinga arbetsmarknadens parter att frånga principen om rätten att genom avtalsförhandlingar träffa överenskommelser om löneförhållanden utan påverkan från statsmakten.⁸¹ LOs inställning kom dock att kritiseras hårt, inte minst i de internationella fackliga sammanhangen. Inom ILO fann övriga länders arbetarrepresentanter svenska LOs tankar ”reaktionära”. Orsaken var att LO anslöt sig till arbetsgivarens synpunkt om att kvinnors högre arbetskostnader motiverade en lägre lön.⁸² Sigrid Ekendahl, som var den som förmedlade denna rapport från ILO, berättade:

”Förvåningen över svenska LOs inställning till denna fråga väckte givetvis uppmärksamhet och opposition även vid det gemensamma sammanträdet,

eftersom det inte var någon annan arbetarrepresentant från något land, som var av samma uppfattning.”⁸³

LO fick ändå kvinnorrådets oreserverade stöd. Detta trots att rådet hade ytterst negativa erfarenheter av arbetsmarknadens parter vilja och förmåga att föra denna fråga till en lösning. Dessutom överensstämde konventionen till sitt innehåll med rådets syn på de åtgärder som måste till för att likalönen skulle förvandlas från princip till realitet. Rådet utsattes också för kraftiga påtryckningar i denna sak. Ett stort antal av landets kvinnoförbund, exempelvis Folkpartiets kvinnoförbund, Högers kvinnoförbund, Svenska kvinnors vänsterförbund, Svenska landsbygdens kvinnoförbund och Yrkeskvinnors samarbetsförbund, krävde en svensk ratificering.⁸⁴ Även i riksdagsdebatten riktades hård kritik mot LOs agerande.⁸⁵ Likaså växte den interna fackliga kritiken.⁸⁶ LOs övriga medlemmar var ju inte som kvinnorrådet uppbundna av lojalitetsförklaringar till organisationen. Det blev också svårare för både LO och kvinnorrådet att försvara den negativa inställningen till en ratificering. På LO-kongressen 1961 hade Civilförvaltningens personalförbund i en motion yrkat på att LO borde ge upp sitt motstånd. LO avvisade kravet, men nu i betydligt mindre bestämda ordalag än tidigare:

”Ehuru landssekretariatet helt instämmer i den nämnda konventionens syften, intar sekretariatet ingen direkt positiv ståndpunkt till en ratificering i nuvarande läge ...”⁸⁷

I februari 1962 rapporterade Sigrid Ekendahl från en överläggning tillsammans med Landssekretariatet och Svenska Arbetsgivarföreningen:

”Under den följande debatten uttalades inte tveksamhet i sak, utan det gällde hur vi politiskt skulle klara detta att göra helt om i denna fråga. /.../ Hur kommer detta att utnyttjas i folkpartiets valpropaganda? /.../ På direkt fråga till mig svarade jag att det blir svårare och svårare att förklara LOs inställning ...”⁸⁸

I detta uttalande skymtar att Ekendahl inte helt delade den egna organisationens inställning. Hennes ordval om att det blev allt svårare att försvara LOs politik, avslöjar att hon inte kände sig delaktig i denna, men att hon, enligt uppdraget, valde att ställa sig lojal med LO. Att lojaliteten blev så viktig berodde på att ILO-konventionen blivit en het och känslig politisk fråga. Från och med 1950-talets andra hälft förmärks en stigande oro både inom LO och det socialdemokratiska partiet för att de borgerliga partierna, främst Folkpartiet, skulle ta över i likalöne-frågan.⁸⁹ Om rådet öppet obstruerat mot LO hade detta, förutom att det tydligt bröt med uppdragets instruktioner, varit detsamma som att erbjuda de borgerliga partierna en strategisk blotta. År 1962 gav LO dock upp sitt motstånd mot en ratificering. Det skäl organisationen själv angav var det centrala avtal som LO och SAF slutit 1960 om ett avskaffande av kvinnolönerna. Därigenom hade man

uppnått sitt egentliga mål – att arbetsmarknadens parter utan inblandning från statsmakterna själva funnit en lösning på kvinnolönefrågan.⁹⁰

Benämningens paradox

Likalönefrågan illustrerar tydligt Joan Scotts tankar om hur begrepp som arbetarklass, klassintressen och arbetare skapas:

”Concepts such as class are created through differentiation. Historically, gender has provided a way of articulating and naturalizing difference.”⁹¹

Angående själva arbetarebegreppet bekräftas denna tes tydligt, inte minst mot bakgrund av den möda LO lade ned på att påtala och försöka fastställa den kvinnliga arbetskraftens avvikelser från den manliga. Det här förfarandet visar också tydligt att normen för själva begreppet ”arbetare” var en man. Ur det perspektivet kan kvinnorrådets arbete ses som ett försök att skapa ett arbetarebegrepp som även inrymde de kvinnliga arbetarna, dvs ett arbetarebegrepp som uteslöt distinktionen mellan ”arbetare” och ”kvinnliga arbetare”. Men det var inte själva begreppet arbetare man önskade förändra. Det var snarast så att man ville hitta en öppning, en dörr in till detta begrepp, så att även de kvinnliga medlemmarna släpptes in i den ”riktiga” arbetarklassen.

Annorlunda uttryckt kan man säga att kvinnorrådet strävade efter var att göra ”arbetare” av de ”kvinnliga arbetarna”. Men för att uppnå detta mål måste det använda sig av benämningens paradox som medel. Det benämningens paradox man tog till sin hjälp, var det jag inledningsvis listade som nummer tre, dvs att man talade i termer av frågor av speciellt intresse för kvinnor och om åtgärder för att specifikt förbättra kvinnors situation. Kvinnorrådet ställdes här inför den paradox som kvinnor, enligt Joan Scott, så ofta ställts inför: för att kunna agera för kvinnors sak, är kvinnor tvungna att tala å kvinnors vägnar, i namn av kvinnor. Därigenom tvingas de till att påtala den könsskillnad de önskar upphäva.⁹²

Om likalönefrågan skulle beskrivas utifrån benämningens terminologi, kan det ”manliga” LOs benämning av de kvinnliga medlemmarna liknas vid de former av benämningens paradox som jag i inledningskapitlet listade som nummer ett och nummer två – dvs att de gjordes till de ”kvinnliga arbetarna” och att en rad egenskaper som fick dem att framstå som avvikande knöts direkt till deras kvinnlighet. För rådet blev därför likalönen i hög grad en kamp om hur kvinnor borde benämnas, eller rättare sagt – hur de *inte* borde benämnas. Rådets övergripande strategi blev en sorts antibenämningens paradox. Ledamöterna ägnade stor möda åt att försöka avlägsna prefixet ”kvinno”, samt de negativa adjektiv som åtföljde detta. De arbetade hårt för att förvandla arbetsgivarnas och LOs negativa inställning till den kvinnliga arbetskraften till en positiv sådan. Men för att detta skulle lyckas krävdes kvinnornas egen medverkan. Rådets ledamöter tog här delvis till samma medel som de praktiserat när det gällde det inomfackliga uppdraget.

Återigen var det de kvinnliga medlemmarna som skulle upp till bevis, i det här fallet för att visa att de som arbetskraft i alla avseenden var jämförbara med de manliga arbetarna. Återigen gällde att lika rättigheter kräver lika skyldigheter. Dock under en förutsättning – att kvinnorna gavs samma förutsättningar för sitt lönearbete som sina manliga kamrater.

*

Beroende på vilken aspekt av likalönefrågan som betonades framstod således benämmandet av kvinnor antingen som ett instrument för synliggörandet av orättvisor eller som en belastning. Den förstnämnda konsekvensen förklaras av att detta benämning så tydligt synliggjorde kvinnors kollektiva underordning på arbetsmarknaden – oavsett om det gällde när likalönefrågan diskuterades utifrån de fall där män och kvinnor utförde ett likartat arbete eller utifrån det faktum att de stora kvinnodominerade arbetsområdena generellt betalades lägre än de mansdominerade. I och med att det var en åtgärd som drabbade alla kvinnor, och i och med att den därmed kom att benämnas kvinnolönefråga, blev det uppenbart att den yttersta grunden för denna lönesättning var kön. Denna lönesättningsprincip kunde inte gömmas bakom några andra principer. Också kollektivavtalssystemet bidrog till dess synlighet. Genom avtalens generella karaktär kunde principen inte osynliggöras på samma sätt som med ett system med individbaserade avtal.

Att denna löneprincip omöjliggjorde andra förklaringar innebar också att motparterna, främst arbetsgivarna men också LO, måste motivera sitt försvar för den i termer av män och kvinnor. Därigenom blev intressekonflikten mellan dessa grupper tydligt synlig. Här fick alltså benämning de enligt teorin förväntade konsekvenserna. Enligt Eduards skulle denna synlighet också underlätta ett ifrågasättande av könsmaktordningen. Här bekräftas denna hypotes. När det gällde likalönen avvek kvinnorrådet från sin tidigare försiktiga linje och utpekade inte bara arbetsgivaren utan också LOs manliga medlemmar som en direkt motpart.

Om man endast ser till kvinnorrådets tal i likalönefrågan är det ett i många stycken radikalt tal som förs. De aktörer och de strukturer inom fackföreningsrörelsen, på arbetsmarknaden och i samhället som bidrog till de kvinnliga medlemmarnas lönemässiga underordning både utpekades och ifrågasattes. I så motto kan man verkligen tala om ett ifrågasättande av: för det första maktrelationen mellan arbetarklassens män och kvinnor, för det andra maktrelationen mellan arbete och kapital och för det tredje av den sociala och ekonomiska politiken. Men om man ser till var detta talande skedde och vilken räckvidd det fick, avtar det radikala intrycket. I de rent fackliga sammanhangen, till exempel i arbetet med kvinnokommittéerna, i deltagandet på olika konferenser och rådslag samt genom upplysning och propaganda, gjorde rådet visserligen sitt bästa för att förändra LOs inställning. Men i offentliga sammanhang var det, alldeles som stadgarna statuerade, lojaliteten med LO som segrade.

Trots att kvinnorrådets kritik höll sig inom den fackliga verksamheten var den, menar jag, inte utan betydelse. Som jag ser det utgjorde rådets agerande en av flera delförklaringar till varför LO till sist förändrade sin inställning till likalönen, framförallt det faktum att man aktivt började benämna de manliga medlemmarna som motpart. Därigenom gick det inte längre att blunda för att denna fråga inrymde en intressekonflikt mellan LOs manliga och kvinnliga medlemmar. Till detta faktum bidrog också att organisationens övriga kvinnliga medlemmar, och även en allt större del av de manliga, visade en allt större otålighet över LOs försiktiga agerande i denna fråga. Det finns en gräns för hur tydliga intressekonflikterna kan tillåtas att bli i en intresseorganisation som LO.

Det vore dock en klar överdrift att påstå att det enbart var kvinnorrådets agerande som bidrog till att LO tog sig an likalönefrågan på ett mer aktivt sätt. Också en rad andra orsaker bidrog. Historiska förändringar kan ju sällan förklaras med hjälp av en enda orsaksfaktor, utan bör istället förstås med hjälp av de många och sammansatta orsaksförklaringarna. Detta gäller inte bara LOs förändrade inställning i likalönefrågan, utan också beträffande övriga förändringar i den fackliga politiken. Dessa frågeställningar ägnar jag nästa kapitel. Där skall jag också försöka gottgöra den tidsmässigt något statiska karaktären i det här och de föregående mer tematiskt upplagda kapitlen genom att diskutera utifrån ett mer aktivt förändringsperspektiv.

Kapitel 6

Kvinnorådet och förändringen

Av det jag skrivit hitintills kan ha givits intrycket att relationen mellan kvinnorådet och LO, liksom LOs inställning till de önskemål och krav som rådet framförde, var en ganska stillastående historia. Men det statiska intrycket försvinner till stor del om tidsperioden för kvinnorådets verksamma tid, 1947-1967, jämförs med tiden före detta råds tillkomst. Ty även om de förändringar som skedde under rådets första tid var små, uppfattades de av tidens egna aktörer som påtagliga och positiva. 1962 konstaterade kvinnorådet:

”Under de gångna 15 åren har alltså hänt mycket mer vad gäller kvinnorna än tidigare inom fackföreningsrörelsens livstid.”¹

Bara det att man fått igenom kravet på ett kvinnoråd och en kvinnlig ombudsman måste ha bidragit till den positiva bilden. Denna ljusa lägesbeskrivning till trots, och om tidsperspektivet krympes till att omfatta endast de år då rådet var verksamt, är det ändå uppenbart att rådet länge fick utföra sitt uppdrag i motlut. Men från och med 1950-talets mitt började rådets idéer gradvis vinna större gehör i de fackliga sammanhangen. När 1960-talet så gjorde sitt intåg hade mycket av det som rådet kämpat för uppnåtts: kvinnolönerna hade formellt avtalats bort och hemarbetet liksom daghemsfrågan hade accepterats som fackliga angelägenheter på ett helt annat sätt än tidigare. Sigrid Ekendahl beskrev utvecklingen enligt följande kronologi, vilken också överensstämmer med min tolkning av händelseförloppet:

”Det var först på 40-talet som man inom den fackliga rörelsen på allvar började syssla med kvinnornas löne- och arbetsmarknadsproblem, och 1940-talet kan måhända karaktäriseras som utredningarnas decennium, medan 1950-talet blev uttalandenas decennium. /.../ 60-talet synes bli det decennium då de konkreta och politiska besluten kan fattas.”²

Från princip till praktik

Det ovanstående för in på en annan viktig sak i det här sammanhanget. När jag tidigare talat om det motstånd kvinnorådet mötte från LOs och de manliga medlemmarnas sida måste en klagörande distinktion göras. Ser man endast till organisationens principuttalanden, blir skillnaden mellan rådet och LO inte så knivskarp som den ovan beskrivits. På den ideologiskt retoriska nivån förordades likställighet och framfördes krav på att samhället skulle vidta åtgärder som underlättade de förvärvsarbetande kvinnornas situation.³ Men ser man till hur LO

drev dessa frågor, hur de hanterades på den praktiskt fackliga nivån och vilken facklig prioritet de gavs, blir bilden en annan. Yvonne Hirdman, konstaterar apropå LO:

”Problemet med dessa ’förgrundstexter’ är att de säger det som ska sägas, men inte det som nödvändigtvis är den dominerande inställningen.”⁴

Det innebär inte att detta talande var oväsentligt. Tvärtom. Att LO, åtminstone i princip, talade för likställighet mellan könen, likalön och daghem underlättade kvinnorrådets arbete betydligt. Hade så inte varit fallet hade rådet haft ett långt mer tungrott uppdrag. Istället för att kämpa för att över huvud taget få upp de här frågorna på den centrala dagordningen, kunde man nu hänvisa till och påminna LO om dess egna ord. Annorlunda uttryckt kan man säga att LOs talande tydliggjorde glappet mellan det sagda och det gjorda, vilket innebar att det blev svårare för organisationen att motivera varför de önskade förändringarna uteblev.

Ett exempel på det ovanstående utgör landssekretariatets utlåtande över motionerna i likalönefrågan på 1956 års kongress:

”Ingen kan befinna sig i tvivelsmål rörande LO:s positiva ställning till lösningen av kvinnolönefrågan. Genom uttalanden från kongressens och representantskapets sida och genom ett flertal av landssekretariatets yttranden har de högsta fackliga instanserna markerat sin vilja att medverka till frågans lösning.”⁵

Detta uttalande gjordes på den kongress där man samtidigt tvingades konstatera att klyftan mellan mäns och kvinnors löner förblivit i det närmaste oförändrad under de gångna fyra åren.⁶ På kongressen tog helt följdriktigt ett antal talare sin utgångspunkt i diskrepansen mellan LOs principiella uttalanden och den faktiska verkligheten.⁷ Också på organisationens kvinnokonferens året dessförinnan, 1955, var denna kritik vanlig.⁸

I kvinnorrådets uppdrag ingick också att via FCOs kvinnokommittéer verka på det lokala planet. Här var LOs principuttalanden om de kvinnliga medlemmarnas rätt till likställighet, både som medlemmar och arbetare, ofta påtagligt avlägsna. Rådet fick därför i sitt arbete använda sig av en dubbelriktad strategi – dels fick det arbeta för att LO skulle förvandla sina principuttalanden till faktisk politik, dels fick det arbeta för att få de manliga, och i viss mån även de kvinnliga, medlemmarna att överhuvudtaget acceptera dessa principer.

Genombrott

Som jag ser det började förändringarna i LOs inställning komma till synes i slutet av 1950-talet. Kvinnorrådets egna ledamöter betraktade LO-kongressen 1961 som det egentliga genombrottsåret för de nya idéerna. På denna kongress gavs landssekretariatet i uppdrag att se till att det fackliga arbetet i likalönefrågan förstärktes. Angående genomförandet av likalönen konstaterades:

”Det är möjligt att framgången i dessa strävanden måste köpas till priset av de olägenheter, som följer med all solidarisk lönepolitik: prisstegringar och sysselsättningssvårigheter. I de fall kvinnorna är sysselsatta inom serviceyrken kan lönekostnadsökningen sålunda komma att leda till prishöjningar, och i de fall de är sysselsatta inom varuproduktionen med priskänslig efterfrågan kan växande svårigheter uppstå för företag på lönsamhetsmarginalen. Redan i 1956 års kongressuttalande sades det ifrån att dessa konsekvenser inte kunde te sig avskräckande, då det gällde att avlägsna en sakligt omotiverad lönesättning. Detta uttalande gäller i än högre grad nu, då efterfrågan på kvinnlig arbetskraft blivit allt större och anses komma öka ytterligare i framtiden.”⁹

LO fick också i uppdrag att verka för en bättre yrkesutbildning av kvinnor och att arbeta för genomförandet av familjepolitiska, skolsociala och arbetsmarknadspolitiska åtgärder som underlättade för den kvinnliga arbetskraften. Vidare antogs ett uttalande om att såväl LO som förbunden skulle arbeta aktivt för att förmå kommunerna att öka daghemsutbyggnaden.¹⁰

Yvonne Hirdman delar dock inte rådets positiva syn på denna kongress. Hon har tvärtom karaktäriserat den som den kongress ”där kvinnor knappast fanns och knappast nämndes”.¹¹ Det är tystnaden som Hirdman och kvinnorrådet tolkar olika – för rådet var den ett tecken på att det manliga motståndet började upphöra, för Hirdman ett belägg för det ointresse LO visade de här frågorna. Alldeles oavsett hur denna kongress bör tolkas framgår ändå att denna tid var en brytningstid, så framställs den också i Hirdmans historieskrivning. När det gäller LO-ledningens omsvängning i likalönefrågan ser hon 1957 och 1958 som de avgörande åren.¹²

Jag menar att det är befogat att se hela tidsperioden från 1950-talets slut till 1960-talets mitt som en sammanhängande facklig brytningstid. De nya tankarna kunde anas redan åren innan denna kongress. År 1960 hade ju det avtal slutits som statuerade att kvinnolönerna skulle strykas ur avtalen under en femårsperiod. Samma år utgavs ”Kvinnan och förvärvsarbetet”. Denna inleddes med ett förord av LOs ordförande – ett förord som kvinnorrådet fann så viktigt att det citerades i dokumentet ”Kvinnorrådets framtidsplaner” som skickades ut till samtliga kvinnokommittéer:

”Men det är inte bara lönerna som är ett besvärligt kvinnoproblem. På lång sikt ännu nödvändigare är att kraftåtgärder vidtages i syfte att sudda ut beteckningarna ’manligt’ och ’kvinnligt’ arbete.”¹³

I det föregående kapitlet konstaterade jag att LO framställde kravet på likalön som i viss mån oförenligt med grundläggande delar av organisationens övergripande ekonomiska fackliga politik. Redan på 1956 års kongress hade dock

dessa tankar börjat förlora fotfäste. Men det var först på 1961 års kongress som de officiellt dödförklarades.¹⁴

År 1962 utkom så ”Daghemsfrågan – ett arbetsmarknadsprogram” som helt gick på kvinnorrådets linje. 1966 hölls till slut den kongress som av Hirdman beskrivits som inledningen på ett nytt fackligt genuskontrakt. På denna kongress finner hon att problematiserandet av kvinnor förskjutits till ett problematiserande av kvinnors situation.¹⁵ Där förklarade också landssekreteriatet att det manliga huvudförsörjningsbegreppet spelat ut sin roll. Likaså fastslogs att daghemsfrågan inte var en kvinnofråga utan en arbetsmarknadsfråga.¹⁶ I så motto hade rådets önskningsgått i uppfyllelse.

De som tänkte efter före

Kvinnorrådets ledamöter ansåg själva att de spelat en viktig roll för de förändringar som kom till stånd:

”Vi har fått en mentalitetsförändring till de här frågorna inom arbetarrörelsen. Det är mycket tack vare det skolnings- och upplysningsarbete som LO bedrivit genom kvinnorrådet”¹⁷

Det framgår också att rådets ledamöter såg sig själva och vissa andra fackligt aktiva kvinnor som fackliga spjutspetsar som till sist lyckats tränga igenom både manligt motstånd och kvinnligt ointresse. Så här svarade Sigrid Ekendahl, i en intervju 1975, på frågan om varifrån de nya idéerna härstammade:

”Ja inte var det från det egentliga folkdjupet, det tror jag mig veta. Nej det kom från de fackliga aktiva kvinnorna, de som upplevde att vara förvärvsarbete och hemmaarbetande på samma gång. De hade problemet nära inpå sig, förmedlade sin erfarenheter, sina önskemål och sina krav till sina representanter med uppgift att konkretisera, utföra program och riktlinjer och föra fram dem i beslutande församlingar. Utanför denna krets var nog tänkesätten ganska förstelnade – och så kostade det ju så mycket för kommunerna och staten detta med dagbarnhem och annat stöd för barnfamiljerna. Och nog var länge den inställningen förhärskande att kvinnornas plats egentligen var i hemmet, och att de kvinnor som likväl gav sig ut på arbetsmarknaden fick väl klara sina problem bäst de kunde. Visst mötte jag många uttryck för denna inställning, också i våra egna led. Bland männen, också bland kvinnorna, de fackligt aktiva undantagna förstås. /.../ Nej, något större tryck från ’folkdjupet’ tror jag inte präglade skeendet, det var vi i den fackliga rörelsens lokala och centrala ledningar som med stöd av offentliga utredningar, överläggningar och beslut i facket bar fram idéerna. Det är nog ofta så att några få individer ’tänker efter före’, tar initiativ, ser sammanhangen och utformar riktlinjer och program – sen blir det en match att få de många att ansluta sig därtill, att backa upp planerna sen intresset väckts.”¹⁸

För kvinnorrådet var den egna betydelsen uppenbar. Även jag anser att rådets agerande hade betydelse, men samtidigt menar jag att det var en betydelse som inte kan härledas enbart utifrån rådets eget agerande. Med mitt sätt att se på saken var det snarare så, att kvinnorrådets handlande tilläts att få betydelse först när det överensstämde med LOs intentioner i övrigt. Rådet var alldeles för kring-skuret i makthänseende för att på egen hand mäktat initiera några genomgripande förändringar.

Yvonne Hirdman konstaterar angående LOs förändrade inställning:

”Om man skulle försöka belysa den osynliga hand som diskret ordnar de stora mönstren här, dessa avgörande år, skulle det nog visa sig att den inte består av ren ’ekonomi’ utan av de samlade människornas föreställningar om ekonomiska nödvändigheter, av det de trodde var det viktiga, blandat med vad de ansåg vara det riktiga och det möjliga att göra.”¹⁹

På ett sätt utgjorde kvinnorrådet en del av denna ordnande hand. Det var när rådets uppfattning om vad som var det riktiga att göra sammanföll med de ekonomiska nödvändigheterna och med vad LO ansåg var det möjliga att göra, som historien började röra sig i den riktning rådet önskade. Och vad LO bedömde som det möjliga att göra var beroende av den ekonomiska och politiska utvecklingen. Rådet fick därför en viktig roll som kravställare och problemformulerare. För att en gynnsam situation skall bli just en gynnsam situation, måste där finnas några som ser till att denna situation inte tillåts passera obemärkt. Det måste finnas några som ser till att seglen redan är hissade när vinden vänder åt rätt håll. Historikerna Christina Florin och Bengt Nilsson har diskuterat det här fenomenet i termer av policyentreprenörer. Deras angreppssätt har, menar jag, stor bärighet också för att förstå kvinnorrådet och dess möjlighet till inflytande. Så här skriver Florin/Nilsson:

”När en möjlighet yppar sig /.../ gäller det för intressenter i en viss fråga att de snabbt kan stå till tjänst och tillhandahålla färdiga förslag på hur det som definieras som ett politiskt problem skall lösas. Dessa aktörer har då under en lång period försökt tala för sina idéer i alla möjliga sammanhang, fört upp dem till beslutsnivåer, luckrat upp det omgivande systemet och kopplat ihop dem med tidens ström. /.../ Vägen till framgång för entreprenörerna ligger i envetenhet, lång förberedelsetid och kanaler till makten. De skriver artiklar, håller föredrag och tar ändlösa kontakter tills policyfönstret äntligen öppnar sig och de kan strömma ut i hetluften. Fönstret kan öppna sig såväl vid tillfälliga oväntade situationer, olyckor, kriser och förändrade nationella strömningar eller vid mer regelbundet återkommande politiska händelser som speciella kampanjer, val, byte av regering etc. Fönstret kan också öppna sig vid speciella strukturuomvandlingar som till exempel häftiga konjunkturuppgångar.”²⁰

Det här var ett långt citat. Jag anser det dock vara motiverat då det så väl belyser kvinnorrådets strategi – den strategi som kan sammanfattas som att ”fånga tillfället i flykten”.

Den här relationen mellan kvinnors fackliga krav och händelser i det omgivande samhället har internationella motsvarigheter. I *Women in Trade Unions in Eleven Industrialised Countries*, som behandlar kvinnor inom fackföreningsrörelsen i Sverige, Danmark, Norge, Finland, Storbritannien, Irland, Frankrike, Italien, Tyskland, USA och Japan, konstateras:

”... the progress women have made in their organisations is a consequence not so much of the ideological foundations of the individual centres, as of the women’s on efforts within the organisations to state their needs and to insist on responses. Even this forward momentum probably owed more to influences outside the union /.../ than to those within.”²¹

Förändringen och benämmandet

Också diskussionen om benämningens betydelse måste sättas in i ett mer övergripande perspektiv. I det föregående konstaterade jag att tillsättandet av kvinnorrådet delvis fick den förväntade ifrågasättande och förändrande effekten. Men det var inte detta benämning i sig som bidrog till förändringarna av den fackliga politiken. Inte heller var det faktum att rådet talade i termer av kvinnofrågor och kvinnors intressen ensamt avgörande. Benämning av de manliga medlemmarna som en klar motpart i likalönefrågan utgör förmodligen ett starkare skäl, men inte heller detta skäl är ensamt tillräckligt. Däremot var detta sammantaget tre viktiga skäl till de timade förändringarna. Men inte ens sammantagna utgör de en tillräcklig förklaring till LOs förändrade inställning till den fackliga politikens innehåll. Ett benämning och de konsekvenser detta får kan endast förstås historiskt situationellt.

Det benämning som tillsättandet av ett kvinnorråd och detta råds tal om kvinnofrågor och kvinnliga intressen kan liknas vid att plantera ett frö. Detta frö bar med sig en möjlighet till förändring. Så långt är rådets betydelse otvetydig. Men därefter är det fler faktorer som spelar in. För att ett frö skall gro och växa upp till en planta är det beroende av sin omgivning. Det behöver ljus, vatten och rätt jordmån. Annars kan det hända att det aldrig groer eller att det vissnar ner och dör innan det blivit till en färdig växt. Men med tillräckligt stöd från omgivningen kan detta frö mycket väl växa till en stålig växt. Översatt till kvinnorrådet går det att urskilja ett antal fackliga, politiska och ekonomiska faktorer som gav näring till de av rådet framförda nya idéerna och som aktiverade benämningens förändringsskapande potential. Jag tänker inte gå in på dessa faktorer i detalj. Men de är ändå så viktiga att jag vill skissera dess huvuddrag.

De kvinnliga medlemmarna, den fackliga politiken och de ekonomiska konjunkturerna

En gediget *facklig* orsak till att LO blev mer benäget att lyssna på kvinnorrådet var den markanta ökningen av de kvinnliga medlemmarnas antal och andel inom LO. Under rådets verkamma tid ökade de från 195 319 till 416 848 och deras andel från 17 till 26 procent. Det var helt enkelt svårare än tidigare att negligera deras krav. Deras större andel av medlemskåren legitimerade deras krav på ett annat sätt än tidigare. Men också antalet oorganiserade kvinnor på arbetsmarknaden växte.²² För att få dessa att vilja organisera sig måste LO ge en trovärdig bild av vad de hade att vinna på ett medlemskap. Organisationens tidigare inställning i likalönefrågan kan knappast ha fungerat som någon vidare fördelaktig PR när det gällde att locka till sig nya kvinnliga medlemmar.

Den viktigaste faktorn när det gäller LOs acceptans av hemarbetet och daghemsfrågan som fackliga frågor var förmodligen bristen på arbetskraft. Under 1940-talets senare hälft drabbades delar av svensk industri av en akut brist på arbetskraft på grund av ökade exportmöjligheter och uppdämd svensk efterfrågan. Till en början löstes problemet med hjälp av invandrad arbetskraft. Men när denna inte räckte till, delvis på grund av att man inte ville satsa på en ökning av arbetskraftsimporten, vaknade intresset för den svenska ”arbetskraftsreserven” – på 1940- och 1950-talen de gifta kvinnorna och på 1960-talet småbarnsmammorna.²³

Denna brist på arbetskraft kom åtminstone i ett avseende att öka LOs intresse för att göra kvinnors hemarbete och barnomsorgen till fackliga frågor. Detta hänger samman med det samarbete med den svenska arbetsgivarföreningen, SAF, som LO inledde 1951 i den då tillsatta Arbetsmarknadens kvinnonämnd – ett samarbete vars uttalade syfte var att få ut fler kvinnor på arbetsmarknaden.²⁴ För att förstå LOs roll i det här samarbetet måste samhällssituationen tas i beaktande. LO var en av tre huvudaktörer i den så kallade svenska modellen.²⁵ De andra två var SAF och det socialdemokratiska partiet. Motiven till samarbetet varierade visserligen, men vikten av ekonomisk tillväxt var man överens om. För LO var denna tillväxt den främsta garanten för genomförandet av den solidariska lönepolitiken och den fulla sysselsättningens politik.²⁶ Det är delvis utifrån det här perspektivet som LOs nya intresse för de kvinnliga medlemmarnas möjligheter att förvärvsarbeta bör förstås. För att näringslivets ekonomiska expansion inte skulle gå i stå behövdes den kvinnliga arbetskraften.²⁷ Redan 1947 uttalade LO:

”Det är också Landsorganisationens uppfattning, att vår försörjning bör förbättras istället för att försämrats och att en förutsättning härför är ökad produktion. Härtill fordras kvinnornas medverkan i större utsträckning än hittills.”²⁸

Femton år senare uttrycktes den tanken så här i en riksdagsmotion med krav på utredning av statens stöd till ”institutioner för tillsyn av barn till förvärvsarbetande mödrar”, författad av bland andra LOs ordförande Arne Geijer och kvinnorådets Sigrid Ekendahl 1962:

”Huruvida nationalprodukten ökar i önskvärd takt beror bl. a. av tillgången på arbetskraft. Enligt uppgifter i föredrag av den nu arbetande långtidsutredningens ordförande har offentliga och enskilda företag utvecklingsplaner, som under de närmaste åren möjliggör en årlig ökning av nationalprodukten med 4 procent. Arbetskraften kan dock komma att visa sig otillräcklig för denna expansionstakt; endast genom en ökning av förvärvsverksamheten bland kvinnor synes antalet sysselsatta kunna öka. Rekryteringen av arbetskraft från andra länder kan blott i ringa grad påverka dessa förhållanden.”²⁹

Klas Åmark har beskrivit det här som att LO utvecklade en ”produktivitetsbefrämjande ideologi”.³⁰

Skulle kvinnor lockas ut på arbetsmarknaden måste något göras för att lösa deras hemsituation och deras barnomsorgsproblem. Det var denna grundläggande tanke som låg bakom tillsättandet av Arbetsmarknadens kvinnonämnd.³¹ Tillkomsten av denna nämnd kom helt klart att spela kvinnorådet i händerna. LOs intresse för hemarbetet som facklig fråga hade tidigare varit minst sagt måttligt. Dessutom var inte LO allt för benäget att använda sig av bristen på kvinnlig arbetskraft som ett fackligt påtryckningsmedel för de kvinnliga medlemmarnas räkning. Under första hälften av 1950-talet värjde sig organisationen snarast mot talet om att lösningen på arbetskraftsbristen skulle vara att tillföra arbetsmarknaden mer arbetskraft. För LOs vidkommande bestod lösningen i en rationalisering av arbetet.³² I kvinnonämnden gjordes dock arbetskraftsbristen, och därmed kvinnors problem med att förena hemarbete och förvärvsarbete, till huvudsak.

I och med att SAFs representanter inte drog sig för att i detalj diskutera kvinnors hemarbete, tvingades även LO att göra det. För SAF var både hemarbetets rationalisering och barnomsorgen viktiga frågor att lösa för att man skulle få tillgång till den (billigare) kvinnliga arbetskraften. Detta innebar också, som Hirdman visat, att man gradvis övergav resonemanget om kvinnors arbetsmarknadssvårigheter som något självförvållat och något som i första hand var kvinnornas egen sak att lösa, till förmån för ett mer hinderorienterat tänkande – dvs att man diskuterade de hinder som fanns för kvinnors förvärvsarbete och hur de kunde avlägsnas.³³ Kvinnorådet uppfattade helt klart denna nämnd, där Sigrid Ekendahl var vice ordförande, som en välbehövlig resursförstärkning. Genom Ekendahl fick man en direkt kanal in till detta maktbemängda rum. Att LO gått med på att tillsätta kvinnonämnden tolkades som erkännande av att:

”... det finns frågor utöver lönefrågan som behöver utredas, bevakas och bringas till lösningar”.³⁴

Det dröjde dock inte länge innan även LO anslöt sig till dem som ropade efter den kvinnliga arbetskraften. Arbetsmarknadens behov av kvinnor kom med tiden att användas som ett uttalat argument för att höja kvinnolönerna. I en diskussion om likalönen med arbetsgivarnas Curt-Steffan Giesecke 1959 gjorde LO-ordföranden Arne Geijer efterfrågan på den kvinnliga arbetskraften till ett vapen:

”Industrin är i stort behov av den kvinnliga arbetskraften, det visar befolkningsutvecklingen. Då får Ni inte hålla på och agera som om Ni kunde klara Er utan kvinnor.”³⁵

Efter 1962 fick det här argumentet ytterligare kraft. Orsaken var den statliga långtidsutredningens betänkande. I detta varnade man för att den ekonomiska tillväxten riskerade avstanna om inte arbetskraftsutbudet ökade. De gifta kvinnorna, särskilt de med småbarn, lyftes fram som en inte tillräckligt utnyttjad arbetskraftstillgång.³⁶ Kvinnorådet såg dock tidigt arbetskraftsbristen som ett av de främsta vapnen när det gällde att få samhället, arbetsgivarna och de egna fackliga kamraterna att beakta de kvinnliga medlemmarnas krav. Det är inte en slump, att när dess ordförande Sigrid Ekendahl framhöll de viktigaste händelserna beträffande kvinnors ställning på arbetsmarknaden, nämndes specifikt 1962 års långtidsutredning. Denna hade, enligt Ekendahl, visat att kvinnorna

”... var vår enda arbetskraftsresurs som finns att tillgå /.../ och pekar samtidigt på att om kvinnorna skall kunna stå till arbetsmarknadens förfogande, så fordras det serviceåtgärder från samhällets sida i form av daghem, deltidarbete, omskolning osv.”³⁷

Rättvisan och nyttan

Att kvinnorådet använde sig av arbetskraftsbristargumentet som vapen i likalönefrågan är inte speciellt förvånande. Att också LO till sist använde sig av detta som argument i förhandlingarna med arbetsgivarna är inte heller att förundra sig över. Att den fackliga parten använder sig av gynnsamma ekonomiska konjunkturen för att flytta fram sina ställningar är en välkänd facklig strategi. Det som däremot avviker något från ett mer traditionellt fackligt förhållande till medlemmarna är sättet man resonerade på. Det var som om de kvinnliga medlemmarna bara var berättigade till lika villkor och rättigheter på arbetsmarknaden, om de bidrog till den allmänna nyttan ur ett större samhällsekonomiskt perspektiv. Likalönen motiveras snarare ur ett statsnyttoperspektiv än ur ett rättviseperspektiv med utgångspunkten tagen i att LO faktiskt var de kvinnliga medlemmarnas intresseförvaltare. Yvonne Hirdman har formulerat denna tanke så här:

”Det fanns onekligen också hos LO samma ekonomistiska rationalistiska grundtänkande som hos arbetsgivarna, om än insatt i ett mer samhällspolitiskt perspektiv. I ljuset av denna logik var brist på arbetskraft ett bekymmer och LO kunde därför se – när det så var läge /.../ gruppen gifta kvinnor som den stora möjligheten. Det innebar att lönearbete för kvinnor inte behövde motiveras eller förstås som en rättvisefråga, utan som en samhällsnyttighet.”³⁸

LOs andre ordförande Herman Blomgren stod för ett tydligt exempel på det här sättet att tänka. Beträffande kvinnors rätt till yrkesutbildning konstaterade han, att om ”utvecklingen går därefter, att kvinnorna behövs i industrin, skall kvinnorna ha möjlighet till utbildning.”³⁹ Den obesvarade följdfrågan blir: och om så inte var fallet, om de inte behövdes – vilken var då deras möjlighet? Genom att tillfoga sådana frågeställningar framkommer tydligt skillnaden mellan hur de kvinnliga och de manliga medlemmarnas rättigheter betraktades: om samhället och arbetsmarknaden inte behövde de kvinnliga medlemmarna, skulle dessa då fortfarande, utifrån ett fackligt solidaritetsperspektiv, anses vara förtjänta av en likalön och av att deras problem beträffande hemarbetet och barnomsorgen gjordes till fackliga frågor? Eller var dessa krav oupplösligt förknippat med deras bidrag till den svenska välfärdens utveckling? Min tolkning är att det sistnämnda påståendet bäst överensstämmer med verkligheten. Denna slutsats drar också Gunnar Qvist som beträffande likalönen konstaterar:

”Arbetsmarknadens och i någon mån familjens behov står i centrum, inte kvinnors ovillkorliga rätt.”⁴⁰

Det här sättet att se på kvinnors plats och rättigheter är ingen historisk nyhet.⁴¹ Statsvetaren Anna Jonasdóttir framhåller i ett resonemang om antifeminismens grunder i Västeuropa:

”Det som var mest förrädiskt i antifeminismen, det som hade börjat formas redan under senare delen av 1600-talet och slutgiltigt befästes under 1700-talet, var snarare hänvisningar till nyttan, att kvinnors ställning avgjordes av hur mycket gott de kunde bidra med till privategendomens bestånd och tillväxt, till statens ordning samt till männens behag.”⁴²

Bristen på kvinnlig arbetskraft kom även på ett annat sätt att förändra LOs inställning till kvinnor som arbetare. När det gällde den manliga arbetaren talade LO i den fulla sysselsättningens och samhällsansvarets anda om heltidsarbetet och åliggandet att stå till arbetsmarknadens förfogande som en plikt. När det gällde den kvinnliga arbetaren talades däremot inte om någon plikt, då talade man istället om valfrihet. LO syn på den kvinnliga arbetaren som den framkom i organisationens policydokument och debatter under 1940- och 1950-talen präglades överhuvudtaget av, menar Yvonne Hirdman, ”ett grundläggande, kluyet ointresse för hela frågan om ’kvinnor som arbetare’”.⁴³ Men under 1960-talet

förändrades den inställningen sakteliga. I LOs och SAFs samarbete i Arbetsmarknadens kvinnonämnd hördes andra tongångar än tidigare. Nu talade man om kvinnorna som en ”resurs” i stället för en ”reserv”. Likaså började kvinnor, småbarnsmammorna i viss mån undantagna, på ett annat sätt än tidigare att omfattas av pliktbegreppet när det gällde att stå till arbetsmarknadens förfogande. Hirdman sätter 1967 som året för den slutgiltiga uppgörelsen med talet om kvinnors valfrihet.⁴⁴

Opinionsbäraren

Också den *politiska* utvecklingen i Sverige bidrog till LOs benägenhet att låta den fackliga politiken inrymma nya frågor. I den av landssekreteriatet 1946 tillsatta propagandautredningen beskrevs utvecklingen på följande sätt:

”Fackföreningsrörelsens även tidigare stora inflytande som opinionsbärare i näringsekonomiska och socialpolitiska frågor har vuxit i takt med rörelsens medlemsnumerära utveckling och tilltagande ansvarsställning inför den samhällsekonomiska utvecklingen. Ett uttryck för detta är att fackföreningsrörelsen har blivit en av vårt lands mest betydande remissinstanser när det gäller statsmakternas avgörande på hithörande områden.”⁴⁵

Detta utvidgade samhällinflytande sades innebära att:

”Det fackliga upplysningsarbetet som förr i stort sett kunde begränsas till organisationshistoriska, föreningstekniska och inre organisatoriska frågor har under de senare åren till följd av rörelsens expansion och växande inflytande vidgats till att omfatta ett synnerligen rikt register, som omspannar en stor del av samhällslivets områden.”⁴⁶

I praktiken fick detta till följd att LO kom att ta ställning till en rad frågor utanför den fackliga politikens egentliga kärnområde, bland annat till de så kallade kvinnofrågorna. Familjepolitiken hade under mellankrigstiden alltmer utvecklats till ett kvinnopolitiskt fält.⁴⁷ För att kunna fullfölja det politiska tyckandets plikt och möjlighet måste LO ha en egen linje i dessa frågor. Därigenom måste de också tas upp till intern facklig diskussion. Detta kan ha varit en av flera bakomliggande orsaker till att LO 1946 gick med på att tillsätta ett särskilt kvinnoråd. För den här tolkningen talar också annan forskning. Att kvinnor under mellankrigstiden tog sig in på den politiska arenan tillskrivs ofta att kvinnofrågorna, mycket genom innehållet i befolkningspolitiken, nu placerats på den politiska dagordningen.⁴⁸ Också här var det således omsorgen om hela samhällets bästa, dvs befolkningstillväxten, som väckte det politiska intresset för det som tidigare uppfattades som kvinnors privata angelägenheter. Att kvinnofrågornas nya ställning på den politiska dagordningen också bidrog till LOs förändrade inställning förefaller inte allt för långsökt. Detta överensstämmer också med de tendenser som historikern Gunnela Björk funnit i sin studie av kvinnors organisering i

Örebro: kvinnor kommer med i de politiska och fackliga sammanhangen först när inställningen till vad denna politik ska handla om redan har förändrats. Det är således inte kvinnors inträde i sig som leder till den förändrade inställningen.⁴⁹ Men när kvinnor väl kommit in i politiken får de, menar jag, möjlighet att påverka *hur* den här politiken utformas. Genom kvinnorådet kom kvinnofrågorna att diskuteras ur ett annat perspektiv och ges ett annat innehåll än vad som varit fallet rådet förutan.

LO, kvinnorådet och könsrollerna

Den politiska utvecklingen kom att påverka även på ett annat sätt. Jag syftar på 1960-talets jämlikhets- och könsrollsdebatt. Denna innebar att relationen mellan män och kvinnor började diskuteras i termer av könsroller. Olikheterna mellan könen sågs inte som biologiska och oföränderliga utan som socialt skapade, och därmed också möjliga att förändra. Bristen på jämlikhet mellan könen förklarades till stor del utifrån den rådande hemarbetsfördelningen.⁵⁰

Könsrollsdebatten lämnade vissa avtryck också inom LO.⁵¹ Till en del berodde förmodligen organisationens försiktiga anammande av de nya tongångarna på rent taktiska överväganden. Både LO och det socialdemokratiska partiet såg med oro på Folkpartiets framfart på det här området. Denna oro var inte ogrundad. Jämlikheten hade blivit ett flitigt använt vapen i kampen om de kvinnliga väljarna. Samtidigt konstaterade SAP att LOs kvinnliga medlemsgrupper svek partiet som väljare.⁵² Sammantaget med LOs önskan att organisera de ännu många oorganiserade kvinnorna är det här enligt min åsikt ytterligare en viktig delförklaring till varför LO tog till sig de nya tankegångarna beträffande relationen mellan könen. Om inte det nya talet skulle klinga allt för tomt måste man hörsamma de kvinnliga medlemmarnas krav på ett annat sätt än tidigare.

Könsrollsdebatten illustrerar benämmandets betydelse. Ordval är viktiga. Det var inte en slump att de tidigare kvinnofrågorna nu omtalades i termer av jämlikhet och könsroller. Syftet var att markera att detta var en angelägenhet som var lika viktig för bägge könen. Istället för att problematisera kvinnorna i sig talade man nu om de hinder, exempelvis hemarbetsfördelningen, som gjorde kvinnor till en så problematisk arbetskraft.⁵³ Kvinnorådet hade arbetat hårt för att avlägsna kvinnostämpeln från de frågor de fann viktiga - dels för att kvinnor skulle avlyftas problempitetet, dels för att de skulle bli tagna på allvar av det manliga etablissemanget. I det avseendet låg könsrollsretoriken helt i linje med rådets strategi.

Könsrollsdebatten blev kvinnorådets bundsförvant även i ett annat avseende. Talet om hemarbetets betydelse för konserverandet av könsrollerna bidrog till att den fackliga diskussionen tilläts leda in på medlemmarnas privatliv. I broschyren ”Som kvinnlig medlem i LO” från 1964 betonades betydelsen av att också mannen förändrade sin könsroll:

”Kvinnorna måste stimuleras att delta i den fackliga verksamheten. Arbetet i hemmet bör då fördelas så att kvinnorna ges möjlighet att ägna en del av fritiden åt facklig aktivitet – en aktivitet som bör föra med sig att kvinnorna kommer med i de beslutande instanserna.”⁵⁴

Att LO nu kunde tänka sig att avvika från principerna och diskutera den ojämlika maktrelationen mellan män och kvinnor, berodde förmodligen på att orsaken till ojämlikheten förlades till hemmet och familjen. Därmed gick LO som organisation fri från skuld. Det dröjde till det sena 1960-talet innan det över huvud taget blev accepterat att beröra maktrelationen mellan män och kvinnor *inom* organisationen. I stort sett varje gång denna relation togs upp följdes den dessutom av påpekanden om könsens gemensamma klassbestämda intressen.⁵⁵ Trots dessa förbehåll var denna förändring högt skattad av kvinnorrådet. Begreppet könsroller införlivades snabbt i rådets vokabulär.⁵⁶ Även titlarna på rådets upplysnings- och studiematerial bytte karaktär. Det tidigare så vanliga tillägget ”och kvinnorna”, som till exempel ”Arbetsmarknaden och kvinnorna”, försvann och ersattes av ”medlem”, exempelvis ”Medlem möter upp” och ”Medlems rätt. De kvinnliga medlemmarna hade äntligen, åtminstone på papperet, blivit till riktiga medlemmar.”⁵⁷

Att kvinnorrådet tog till sig könsrollsbegreppet var inte liktydigt med att alla medlemmar uppskattade detta begrepp. Sigrid Ekendahl har givit ett talande exempel på hur känsligt detta ordval kunde vara. Om rådet använde sig av ordet könsroll i de manliga sammanhangen blev irritationen ofta påtaglig.⁵⁸ Men, förklarade Ekendahl:

”Då fick vi göra andra formuleringar för att de där gubbarna skulle klara av det. Man fick anpassa språkbruket till dessa herrar.”⁵⁹

Kvinnorrådet läggs ner

De nya tiderna och de nya tongångarna innebar samtidigt ett dilemma för kvinnorrådet. Det framstod som allt mer paradoxalt att vara ett kvinnorråd och samtidigt agitera för kvinnofrågornas avskaffande. År 1966 tog rådet konsekvenserna av den nya språkliga logiken och initierade sin egen upplösning genom att föreslå att kvinnorrådet skulle förvandlas till ett familjeråd.⁶⁰ Huruvida man tagit detta steg om inte också de yttre omständigheterna pekat i samma riktning är svårt att avgöra. Under rådets sista verksamma år hade den fackliga kritiken mot det intensifierats. Kärnan i den var att kvinnokommittéerna inte gav de förväntade integrerande resultaten – en kritik som rådets ledamöter delvis instämde i.⁶¹ Av statistiken framgår tydligt att den kvinnliga underrepresentationen bestod. Gunnar Qvist har sammanfattat den tidsperiod då kvinnorrådet var verksamt enligt följande:

”... ställer man samman resultaten av analyserna av utvecklingen beträffande såväl centrala LO som förbunden, erhålles en mycket entydig bild: allt färre kvinnor på avgörande poster, försvinnande kvinnligt inslag mot toppen”⁶²

Följande siffror illustrerar hans ord.

Tabell 2. Den kvinnliga representationen på LO-kongressen.

År	Totalt antal ledamöter	Antal kvinnor
1946	300	10
1951	300	12
1956	300	16
1961	300	15
1966	300	16

Källa: Gunnar Qvist, *Statistik och politik*, Stockholm 1974, s 70

I Landssektariat fanns ingen kvinna alls. I representantskapet satt 1945 en kvinna. Därefter ökade antalet kvinnor gradvis. På 1950 och 60-talen växlade antalet kvinnor mellan 2 och 5.⁶³

Den kvinnliga underrepresentationen bestod också på förbunds- och avdelningsnivå.

Tabell 3. Kvinnors andel inom förbund och avdelningar 1958-1972.

Andel kvinnor	1958	1963	1972
Inom LO	21,7	24,2	29,9
Förbundsstyrelser ord.	9,8	10,0	8,5
Avd. styrelser. Ord.	14,0	14,0	12,7
Avtalskonf/Avtalsråd	9,7	10,0	12,6
Centrala Förhandlingsdelegationer	9,4	10,0	12,6

Källa: Gunnar Qvist, *Statistik och politik*, Stockholm 1974, s 78-79

Gunnar Qvist konstaterar angående orsaken till den uteblivna förbättringen av den kvinnliga representationen att det inte går att avgöra i vilken grad den var resultatet av en medveten facklig politik eller av strukturella förändringar. Som en tentativ förklaring anger han förbundssammanslagningarna och sammanslagningen av avdelningar.⁶⁴ Denna förklaring avvisas emellertid av Christina Bergqvist som också hon undersökt kvinnorepresentationen inom LO. Bergqvist pekar på det faktum att förbundssammanslagningarna fortsatte under 1970-talet, men att kvinnorepresentationen då ökade. Hennes slutsats är att sammanslagningarna förmodligen påverkade, men att fler förklaringar måste sökas.⁶⁵ Mot

bakgrund av min undersökning skulle jag vilja tillfoga det manliga motståndet mot fackligt aktiva kvinnor som en förklaring.

Kvinnorådets förslag om sin egen avveckling vann snabbt gehör. Den första januari 1968 omvandlades kvinnorådet till LOs familjeråd. Familjerådet bestod av nio ledamöter – fyra från LO och fem från förbunden. Den första sammansättningen inrymde fem kvinnor och fyra män.⁶⁶ Det nya rådets uppgift var:

”Att i enlighet med kongressens uttalande aktivt verka för jämlikhet mellan könen; att ägna sig åt frågor av familjepolitisk karaktär; att samtidigt söka påverka de traditionella uppfattningarna om mäns och kvinnors roller i samhälls-, arbets- och familjeliv.”⁶⁷

Omvandlingen fick dock inte den form som kvinnorådet föreslagit. Trots att vissa kvinnokommittéer fungerat dåligt, ansåg rådet att detta lokala nätverk haft en viktig betydelse för att kvinnofrågorna över huvud taget kommit till synes i den lokala fackliga politiken. Rådet hade därför framfört önskemål om att kommittéerna skulle omvandlas till lokala FCO-råd för familjefrågor.⁶⁸ Man såg dessa råd som ytterst viktiga knutpunkter när det gällde att föra ut det fackliga budskapet till medlemmarna på gräsrotsnivån:

”Dessa råd skulle alltså på lokal ort stimulera till debatt om familje- och jämlikhetsfrågorna. Det är angeläget att ställningstaganden och riktlinjer, som tas på det centrala planet tränger ut till organisationerna. Debatten bör genomsyra hela den fackliga rörelsen.”⁶⁹

Så skedde inte. Istället blev det varje enskild FCOs sak att avgöra hur jämlikhetsarbetet skulle bedrivas. Och även om FCO valde att bilda egna familjeråd, var det i alla fall inte med dem LO och Familjerådet tänkte kommunicera. Kommunikationen skulle ske direkt med FCOs styrelser.⁷⁰

Yvonne Hirdman har behandlat familjerådets verksamhet. Hennes slutsats är att omvandlingen fick till följd att de kvinnliga medlemmarna och deras problem hamnade i skymundan.⁷¹ Hennes slutsats delades av Sigrid Ekendahl som med ett efterhandsperspektiv och med facit i hand, i en intervju 1980, konstaterade:

”Jag tyckte inte att detta var bra. /.../ Om man i LO 1966-1967 menade att man inom fackföreningsrörelsen hade uppnått jämlikhet och jämställdhet mellan kvinnor och män och därför inte behövde någon särskild aktivitet för kvinnor, då tror jag att man tänkte fel. Utvecklingen går framåt, det är sant. Men det går sakta.”⁷²

Orsakerna till nedläggningen av kvinnorådet kan jämföras med de orsaker som Hirdman anger som förklaring till varför Arbetsmarknadens kvinnonämnd lades ned 1976. En viktig orsak var enligt henne det allt mer ”röda tillstånd” som börjat råda inom LO under 1960-talets andra hälft. LOs försiktiga flirt med könsrolldebatten varade endast till 1968. Frågan om kvinnors underordning

skulle nu återtas från borgerligt och akademiskt håll och sättas in i sitt rätta klassbestämda sammanhang – ett sammanhang där axiomet om att klass är viktigare än kön var det förhärskande.⁷³

Inom den klassbestämda ramen fortsatte LO dock, inte minst i det interna upplysnings- och informationsmaterialet, att tala i termer av könsroller och om vikten av att män deltog mer i hemarbetet och kvinnor mer i lönearbetet. Dessa tankar följdes dock av ständiga ”kom-ihåg-lappar”: att kvinnorna inom arbetarklassen hade mer gemensamt med männen inom den egna klassen än med kvinnorna ur andra klasser. I de nya ”röda” tankarna ingick inte samarbete över klassgränserna.⁷⁴ Dessa tankar var inte främmande vid upplösandet av kvinnorådet. De företräddes också av rådets egna ledmöter. De oroade sig inte bara för att Folkpartiet skulle ta monopol på jämlikheten, även de ”akademiska kvinnornas” aktivitet bekymrade. För rådets ledamöter var det uppenbart att hela jämlikhetsfrågan höll på att hamna i händerna på både fel kvinnor och fel klass.⁷⁵ Därför var det, menade de, viktigt att LO tog sig an denna fråga så att den ”utvecklades i rätt riktning”. Ett mer aktivt deltagande från LO i debatten förväntades göra denna:

”... mera balanserad och realistisk och markera att jämlikhetsfrågorna berör både män och kvinnor”.⁷⁶

Huruvida kvinnorådets agerande här verkligen bestämdes av att man betraktade de andra kvinnogruppernas ansträngningar i könsrollsdebatten som ett hot, eller om det var ett argument man använde för att få LO att ta denna fråga på allvar, får förbli en obesvarad fråga. Min tentativa tolkning är att bägge dessa skäl spelade in. Det ena behövde definitivt inte utesluta det andra. Som Gunnel Karlsson visat använde sig det socialdemokratiska kvinnoförbundet av ”nyfeminismen” från vänster som ett vapen för att få partiet att mer aktivt i jämlikhetsfrågorna.⁷⁷

Ytterligare ett av de skäl som Hirdman menar låg bakom nedläggningen av Arbetsmarknadens kvinnonämnd är relevant beträffande kvinnorådet. Plötsligt hade de frågor LO tidigare betraktat som ganska ointressanta förvandlats till politisk dynamit. Det område och de frågor som delegerats till rådet började bli ett alldeles för viktigt och ”hett” politiskt område för att skötas uteslutande av kvinnor.⁷⁸ Ett belägg för att det förhöll sig på det här sättet, framkommer av ett uttalande av kvinnorådets Gertrud Sigurdsen. Enligt henne var ett skäl till att rådets ledamöter själva föreslog att rådet borde ersättas av ett familjeråd, att man misstänkte att LO tänkte inkorporera kvinnofrågor helt och hållet i den allmänna fackliga politiken. Förslaget om ett familjeråd var ett försök att försäkra sig om att den verksamhet kvinnorådet bedrivit på något sätt skulle leva kvar i ett eget organ.⁷⁹

*

Som visades ovan betraktar jag tillsättandet av kvinnoråd och kvinnokommittéer som både viktiga och typiska benämningarna. Också begrepp som *familjeråd* och *familje*frågor avslöjar en bakomliggande språklig logik. Det dröjde innan familjebeteckningen avlägsnades från frågan om relationen mellan könen inom LO. 1983 ombildades Familjerådet till ett Familjepolitiskt utskott, sorterande under det Socialpolitiska rådet. Först 1990 fokuserades direkt på relationen mellan könen genom det då tillsatta Jämställdhetsrådet. 1991 bildades så Tjejligan. Dess uttalade syfte var att lyfta fram "kvinnofrågorna". Så hade ett halvt sekels cirkel av benämningarna åter slutits.

Kapitel 7

Kvinnorådet, kvinnan och kvinnorna

Samhället var uppenbart inte var avpassat efter LOs kvinnliga medlemmar och deras behov. Det rådande husmorskontraktets normer för manlighet och kvinnlighet överstämde heller inte med kvinnorådets syn på kvinnors plats och roll i hemmet, på arbetsmarknaden och i samhället. Dessa normer manifesterade sig i en rad hinder av praktisk natur – från butikernas öppettider till bristen på barnomsorg – som ställde de kvinnliga medlemmarna inför en mängd svårlösta problem som mödrar, fackföreningsmedlemmar och arbetare.

Kvinnorådet och husmorskontraktet

Husmorskontraktet upprätthölls enligt Yvonne Hirdman med benäget bistånd av kvinnorna själva:

”Ty om männen med sin obekymrade normförståelse dominerade samtalet och såg kvinnor som problemet som orsakade smärre bekymmer /.../ bjöd kvinnor dem knappast något motstånd. De hukade under samma beskrivningar. Deras lösningar smög sig tätt intill det normativa standardkontraktets villkor: med mannen som försörjare och kvinnan som hemmafru – trots allt.”¹

Hirdmans ord om att kvinnornas ”lösningar smög tätt intill det normativa standardkontraktet” gällde förvisso för många av tidens kvinnliga grupperingar och organisationer.² Men beträffande kvinnorådet stämmer de inte. Dess ledamöter önskade tvärtom en genomgripande förändring av detta kontrakt. För dem var det uppenbart att om deras vision av framtiden skulle ha någon reell möjlighet att förverkligas, då måste de själva få möjlighet att påverka politiken, framförallt de sammanhang, och detta är mina ord och inte rådets, där den politiska konstruktionen av Kvinnan med stort K pågick.³ Denna Kvinna hade hitintills till stora delar byggts upp utan att LOs kvinnliga medlemmar fått vara med och påverka. Därför såg Hon heller inte ut som rådet önskade.

LOs politiska representation var ett i stort sett uteslutande manligt projekt. Organisationens kvinnliga medlemmar gavs, framförallt mot bakgrund av deras frånvaro också i LOs interna maktstruktur, en mycket liten möjlighet att påverka politiskt.⁴ Däremot hade de kvinnor som var organiserade i andra kvinnoorganisationer en bättre möjlighet till politiskt inflytande, även om det endast gällde kvinnofrågorna och familjepolitiken. Mot bakgrund av att kvinnorådet till exempel beträffande deltiden, likalönen och daghemmen intog en avvikande inställning i förhållande till både männen inom den egna organisationen och till

vissa av samhällets övriga kvinnoorganisationer, kunde rådet inte förlita sig på att dessa skulle föra de kvinnliga medlemmarnas talan i de politiska församlingarna. Ur det perspektivet fick tillkomsten av kvinnorrådet en ytterst viktig betydelse. Rådets Helga Johansson uttryckte det så här:

”Tidigare hade ju inte funnits något organ, som kunde ge tillkänna de fackliga kvinnornas uppfattning eller som man kunde vända sig till för att höra dess mening.”⁵

Kvinnorrådets önskan om ett aktivt politiskt deltagandet kom till stor del att infrias. Det skedde på två olika sätt – ett som följde med uppdraget och ett som tillkom på ett mer oväntat sätt. Låt mig börja med det förstnämnda. Jag vill dock påpeka att syftet med den nedanstående skildringen inte är att ge en heltäckande bild av rådets samhällspolitiska arbete eller av de organisationer och institutioner rådet ingick i eller samarbetade med. Det jag i första hand är ute efter att belysa är benämningens betydelse för både de svårigheter och de möjligheter till ökat inflytande som mötte rådet på detta område.

Kvinnorrådet och det politiska systemet

LO blev under efterkrigstiden en aktiv deltagare i det samhällspolitiska samtalet. Organisationen förväntades agera remissinstans i allt fler politiska frågor – även de som betecknades som typiska kvinnofrågor. När det gällde denna typ av frågor fick kvinnorrådet ofta ersätta LO som remissinstans.⁶ Rådet fick även möjlighet att påverka politiskt på andra sätt. Ledamöterna deltog till exempel i de ”hearings” med berörda grupper som statliga utredningar ibland kallade till, exempelvis beträffande butiksstängningslagen, yrkesutbildningen, barnomsorgen och konsumentpolitiken. De genomförde också själva ett antal politiska uppvisningar, främst beträffande daghemsfrågan och yrkesutbildningen. Vid enstaka tillfällen medverkade de direkt som utredare i statliga och kommunala utredningar. Likaså fick rådet en egen representation i vissa statliga organisationer och institutioner.⁷ Kvinnorrådets ledamöter hade också ett visst politiskt inflytande som inte var baserat på deras ställning som kvinnorrådsledamöter, utan som var knutet till dem som privatpersoner eller som medlemmar i andra organisationer. Vissa kvinnorrådsmedlemmar satt i stads- och kommunalfullmäktige. Rådets ordförande Sigrid Ekendahl var ledamot i riksdagens andra kammare och i Nordiska rådet. Dessutom innehade hon en framskjuten ställning inom den internationella fackföreningsrörelsen.⁸ Den här politiska representationen uppfattades som en maktresurs också för resten av rådet. Att LOs övriga kvinnliga medlemmar deltog i politiken ansågs också viktigt – förutsatt att de uttryckte de ”riktiga” åsikterna.⁹

Kvinnorrådets politiska uppdrag kan tyckas begränsat då det så tydligt uteslöt andra frågor än de som berörde kvinnor och deras situation. Men för rådet var det

av stor vikt att det fick möjlighet att påverka i dessa frågor. Landets övriga kvinnoorganisationer, till exempel de politiska partiernas kvinnoförbund, husmodersföreningarna samt de kvinnliga yrkessammanslutningarna, hade vid tiden för rådets tillkomst länge utgjort kvinnliga remissinstanser på detta område.¹⁰

René Frangeur skriver:

”Förtroendet mellan den samlade kvinnorörelsen och statens högsta företrädare växte sig starkt under 1930-talet, en feministisk statsstrategi, kallar jag det.”¹¹

I denna samlade kvinnorörelse saknades emellertid LOs kvinnliga medlemmar. Ett medlemskap i LO utesluter visserligen inte ett medlemskap i andra organisationer. De kvinnliga medlemmarna kunde således delta i denna kvinnorörelse som medlemmar i andra kvinnliga organisationer. Men som kollektiv aktör var LO-kvinnorna utestängda från kvinnorörelsens samtal med staten och hade ingen möjlighet att påverka de åsikter som där framfördes i namn av kvinnor.

Men nu fanns det ett kvinnorråd och det gjorde skillnad. Rådet hade knappt mer än tillsatts förrän det gavs möjlighet att uttala sig om det statliga betänkandet ”Familjeliv och hemarbete”. I LOs remissyttrande från 1947, till största delen utformat av rådet, utsattes detta för en bitvis hård kritik. Först och främst vände man sig mot att det för ensidigt utgick från de hemarbetande kvinnornas situation och inte ”ägnat motsvarande omsorg åt att söka lösa problemen för de kvinnor som förena hem- och förvärvsarbete”. Enligt rådet var det hemmafrun och hennes behov som utredarna utgått från. Betänkandet anklagades för att vara en partsinlaga för att ”kvinnans plats var i hemmet”.¹² Det här blev, tillsammans med krav på en utbyggnad av daghemsverksamheten, ett stående inslag i kvinnorådets politiska budskap. I sin roll som politisk tyckare var rådets ståndpunkt ständigt en och densamma: att det rådande politiska systemet och de politiska beslut som fattades utgick från, med mina ord, fel kvinnor, vilket bidrog till konstruktionen av fel politisk Kvinna. Uttryckt på ett annat sätt kan man säga att kvinnorådet var djupt medvetet om det Joan Scott har kallat för den politiska konstruktionen av kvinnan som kategori:

”Rather, the platforms and policy recommendations offered in the name of ’women’ were produced by intense negotiations. It is this political process that identifies ’women’; they do not exist as identical natural beings outside of it.”¹³

Det var denna kvinnlighetens förhandlingsprocess som kvinnorådet ville vara med och påverka.

Det var dock inte så att de förvärvsarbetande arbetarkvinnornas situation negligerades i tidens politik. Tvärtom ägnades de ett ganska stort utrymme, inte minst i olika statliga utredningar. Det var heller inte bristen på utrymme som kvinnorådet främst reagerade mot, utan *hur* de förvärvsarbetande kvinnorna

framställdes. Det rådet uppfattade som bekymmersamt var att de behandlades som ett besvärligt undantag som man måste konstruera särlösningar för. Enligt rådet var det inte hemmafrun eller den deltidsarbetande kvinnan och deras behov som borde utgöra den självklara utgångspunkten, utan den heltidsarbetande kvinnan. Man ville helt enkelt förvandla den sistnämnda från undantag till regel.

Exemplet AMS

För kvinnorrådet var det således viktigt att påverka de församlingar där de politiska besluten togs. Men man ansåg det minst lika angeläget att kunna bearbeta de statliga organ som hade att verkställa dessa beslut. Här kunde man påverka på en mer konkret nivå. Den stora betydelse detta hade exemplifieras väl av kvinnorrådets samarbete med Kungliga Arbetsmarknadsstyrelsen – AMS.

När det gällde att förändra det rådande samhället var kvinnorrådets linje den, med en lätt travestering, att det ska rätas ut i tid det som rakt skall bli. Samhällets uppfostran av människors inställning till kön och arbete borde enligt rådet ta sin början så tidigt som möjligt i människors liv. Skolan och framförallt yrkesutbildningen ansågs ha en ytterst viktig uppgift att fylla i det avseendet, framförallt när det gällde att bryta upp tänkesätten kring vilka yrken som ansågs lämpliga för män respektive kvinnor.¹⁴ I det avseendet fick rådet med tiden god draghjälp av den statliga arbetsmarknadspolitiken och den roll som AMS tilldelats för dess genomförande.¹⁵

Till en början uppfattades inte AMS som någon vidare pålitlig bundsförvant. Rådet klagade över att organisationen ”icke synes tänka i kvinnor” och att de kvinnliga arbetarnas problem negligerades.¹⁶ Trots det var det uppenbart att AMS betraktades som en viktig allierad. Det gällde bara att få organisationen att dela rådets uppfattning om vad arbetsmarknadspolitiken borde innefatta. Så skedde också med tiden. Den aktiva näringspolitiken, liksom långtidsutredningens betänkande från 1962 med dess rop efter kvinnlig arbetskraft, gav AMS en mer aktiv samhällspolitisk roll.¹⁷ Organisationens uppgift blev nu att både försöka få ut fler kvinnor på arbetsmarknaden och att omskola såväl de kvinnor som skulle slussas in på denna marknad som de som redan befann sig där. Målet var, skriver Hirdman, att:

”... liksom avkoda dem deras prägling till de underbetalda kvinnoarbetena och istället rikta dem mot mer lönsamma, eller manliga arbeten ....”¹⁸

Detta var helt i överensstämmelse med kvinnorrådets linje. Från och med nu kom rådet och AMS att närma sig varandra idémässigt och ett intensivt samarbete mellan de två organisationerna tog sin början. Därigenom fick rådet tillgång till långt större maktresurser och ett vida större politiskt och samhälleligt inflytande än vad som annars hade varit möjligt.¹⁹

Kvinnorådet och kvinnoorganisationerna

På den kongress som 1946 beslöt utreda frågan om ett eventuellt kvinnoråd uttalade den blivande rådsledamoten Helga Johansson:

”Landssekreterariatet har i sitt utlåtande skisserat en del av de uppgifter, som ett sådant kvinnoråd bör få, och allt kan man ju inte räkna upp i ett utlåtande, men jag är övertygad om, att blir bara ett råd tillsatt, komma också uppgifterna att växa undan för undan – det brukar ju gå så.”²⁰

Så gick det också. Johansson visade prov på en god förmåga när det gällde att sitta om framtiden. Kvinnorådets uppgifter kom definitivt att växa. Det jag hitintills relaterat av rådets samhällsengagemang kan härledas direkt ur dess uppdrag. Men rådet kom också att bli en aktiv samhällsaktör på ett sätt som LO förmodligen inte föreställt sig när man tillsatte detta råd.

Vid tiden för kvinnorådets tillkomst fanns redan ett stort antal politiska, fackliga och sociala kvinnliga organisationer. Dessa samarbetade ofta med varandra i vad som uppfattades som viktiga kvinnofrågor. Man ansåg sig utifrån kvinnors från mäns skilda erfarenheter inom hemmet, på arbetsmarknaden och i samhället ha vissa gemensamma kvinnointressen att förvalta.²¹ I dessa sammanhang fick ordet ”kvinno” i kvinnorådet en radikal effekt. LOs kvinnliga medlemmar hade tidigare vanligtvis stått utanför den här sortens samarbete, åtminstone i egenskap av LO-medlemmar.²² Tillkomsten av rådet förändrade i ett slag denna situation. Rådet hade knappt mer än hunnit börja sin verksamhet förrän det kontaktades av stora delar av detta kvinnliga organisationsväsen.²³ Förklaringen ligger delvis i själva den språkliga logiken i det benämning som tillsättandet av ett kvinnoråd innebar. Det handlade om vilken betydelse omgivningen valde att lägga i att det inom LO hade bildats ett speciellt *kvinno*råd.

Sammanfattningsvis ser jag två skäl till varför det kvinnoorganisatoriska samarbetet blev så viktigt för kvinnorådet. Det ena skälet var att rådet i vissa frågor stod för en avvikande inställning jämfört med andra kvinnor. Här fann man samarbetet viktigt för att det gav en möjlighet att påverka de övriga kvinnoorganisationerna. Det andra skälet var att rådet i vissa andra frågor såg de övriga kvinnoorganisationerna som självklara bundsförvanter. Här blev samarbetet viktigt genom att kvinnorådet blev en del av en större kvinnlig kollektiv opinion.

Hemmens kvinnor

En stor del av kvinnorådets samarbete med andra kvinnoorganisationer kom att handla om hem- och hushållsfrågor. Landets husmorsorganisationer, Hemmens forskningsinstitut liksom hemarbetets och hemrationaliseringens ledande kvinnliga aktörer blev i vissa frågor självklara samarbetspartners.²⁴ I de flesta fall förlöpte detta samarbete väl. Intresset för att förbättra och förenkla hemarbetet var en stark grund för en kollektiv kvinnointressegemenskap. Den åsiktsskillnad

som framkom mellan kvinnorrådet å ena sidan och husmorsorganisationerna och hemfrågornas kvinnliga experter å andra sidan, bestod heller inte i någon oenighet om vikten av att diskutera hemarbetet, framförallt inte när det gällde hemarbetets rationalisering. Den handlade mer om *varför* man fann dessa frågor så viktiga. Även om husmodersorganisationerna vid denna tid i regel inte ställde sig negativa till kvinnors förvärvsarbete, syftade deras verksamhet i första hand till att uppvärdera hemarbetets sociala status. För dem handlade det främst om att förbättra kvinnors liv som husmödrar och mammor, dvs deras arbete *inom* hemmet.²⁵ För kvinnorrådet var däremot det primära syftet med hemrationaliseringen att den skulle underlätta kvinnors möjligheter att arbeta *utanför* hemmet.

Skillnaden mellan kvinnorrådet och husmorsorganisationerna bör dock inte överdrivas. De sistnämnda betonade, vilket Margareta Lindholm visat, ofta intressegemenskapen mellan husmödrar och yrkeskvinnor.²⁶ Att man fann sig föranlåten att påpeka denna intressegemenskap skvallrar dock om, menar jag, att den inte var så djupgående. För kvinnorrådet var det uppenbart att det var en intressegemenskap som inte alltid omfattade de kvinnliga LO-medlemmarnas klassintressen. Rådets ledamöter blev märkbart irriterade över att arbetarkvinnornas annorlunda ekonomiska och sociala situation ibland ”glömdes bort” i de olika sammanhang där hemarbetet diskuterades. Hem- och hushållsarbete som politisk arena var definitivt inte ett klassneutralt område. Kvinnorrådet såg trots det dessa organisationer och hemarbetets kvinnliga experter som viktiga allierade. Till detta bidrog LOs tröghet angående att införliva de här frågorna i den fackliga politiken. Kunde rådet bara få dessa organisationer och kvinnor att beakta också LO-kvinnornas vardag erbjöd de en viktig politisk draghjälp.²⁷

Yrkeskvinnorna

Facklig kvinnlig särorganisering var länge vanlig på tjänstemannasidan, framförallt inom den statliga sektorn. Denna organisationsform hade sin främsta grund i att kvinnorna fruktade att deras intressen skulle negligeras och att de kvinnliga medlemmarna skulle marginaliseras om de samorganiserade sig med männen. Dessutom menade man att kvinnors arbetsvillkor så skilde sig från männens, att några gemensamma intressen knappast förelåg. Därför väntade man sig heller inte något stöd från männen i kampen för sina intressen. Samtidigt insåg man att denna särorganisering – organisationerna var i regel ganska små – gjorde medlemmarna sårbara. Den svagheten försökte man undkomma genom samarbete. Man samarbetade regelbundet över både yrkes- och klassgränser. Dessutom samverkade man ofta med andra typer av kvinnoorganisationer, till exempel Fredrika Bremerförbundet.²⁸

Den kvinnliga särorganiseringen på tjänstemannasidan upphörde dock till stor del i och med att dessa organisationer anslöt sig till det 1944 bildade TCO.²⁹ Vid tiden för kvinnorrådets tillkomst fanns emellertid de viktigaste av de större sam-

arbetsorganisationerna ännu kvar. Rådet samarbetade ofta med Yrkeskvinnornas samarbetsförbund. Detta bildades 1944 genom en sammanslagning av Svenska kvinnors samorganisation, takorganisation för många olika kvinnliga yrkessammanslutningar, och Yrkeskvinnornas riksförbund. Förbundet representerade ett stort antal av medelklassens kvinnliga yrkessammanslutningar, men hade även kopplingar till socialdemokratins politiskt ledande kvinnor.³⁰ Kvinnorådets samarbete med denna och med andra kvinnliga yrkessammanslutningar handlade i regel om att man såg sig manad till försvar för den förvärvsarbetande kvinnans arbetsmarknadspolitiska och samhälleliga rättigheter. Som exempel kan nämnas likalönefrågan, butiksstängningsfrågan, barnomsorgen, kvinnliga präster, trygghet på arbetsmarknaden samt pensionsfrågor.³¹

Den minsta gemensamma nämnaren i detta kvinno­samarbete var – oavsett om man var arbetare, tjänsteman eller akademiker – att kvinnors förvärvsarbete, framförallt de giftas och framförallt heltidsarbetet, avvek från samhällets idealbild av vad en kvinna borde ägna sig åt. Man hade därför ett gemensamt intresse av att väcka opinion för de yrkesarbetande kvinnornas sak. Så här formulerade Yrkeskvinnors samarbetsförbunds ordförande Karin Kock syftet med förbundet:

”Det är yrkesmedvetandet som skall utgöra grunden för kvinnornas samhälleliga insats. Kvinno­saksarbetet måste därför växa fram i nära anslutning till kvinnors yrkesorganisationer.”³²

Det var således den förvärvsarbetande kvinnan som yrkeskvinnorna ansåg borde utgöra normen för kvinnors liv. Det var kring denna kvinnas behov och intressen som samhället borde organiseras. Kvinnorådets samarbete med yrkeskvinnorna visade dock att de gemensamma kvinnointressena inte alltid förmådde överbrygga klasskillnaderna mellan olika kvinnokollektiv. Vissa kvinnliga yrkessammanslutningars krav på hemhjälp för att avlasta yrkeskvinnorna var definitivt inte relevanta för rådet. LOs kvinnliga medlemmar arbetade möjligen som hembiträden, men de anställde inte några. Talet om hemhjälp fann man ”för exklusivt och verklighetsfrämmande” för den grupp kvinnor man representerade.³³ Hembiträdesfrågan hade som historikern Lisa Öberg visat en lång tradition att som klassfråga orsaka splittring mellan olika kvinnokollektiv.³⁴ Även i daghemsfrågan kom rådet ibland i motsatsställning till de övriga kvinnoorganisationerna.³⁵ Det var dock inte bara åsiktsskillnader i själva sakfrågorna som gjorde att samarbetet ibland gnisslade. Ibland framträdde rena klassmotsättningar – yrkeskvinnorna tillhörde medleklassen och överklassen och deras liv skilde sig ofta påfallande åt från LO-kvinnornas.³⁶

Kvinnorådets plats i det kvinnoorganisatoriska samarbetet var följaktligen inte självklar. Det var som om man alltid var litet fel. Var det inte könstillhörigheten som fallerade var det klasstillhörigheten. I den egna klassbaserade organisationen fick man slita hårt för att integrera hemarbetsfrågorna i den fackliga politiken. I samarbetet med husmorsorganisationerna var dessa frågor självklara – däremot

var det inte självklart att diskutera dem också från de förvärvsarbetande arbetarkvinnornas perspektiv. Också i samarbetet med yrkeskvinnorna ställde klass-tillhörigheten ibland till med besvär.³⁷

I inledningskapitlet tog jag upp Joan Scotts tankar om den politiska konstruktionen av kvinnan: att detta begrepp inte är fyllt med något essentiellt och för evigt givet innehåll, utan att det är en kategori vars innehåll ständigt nyskapas. För att förstå hur den skapelseprocessen går till måste man, enligt Scott, analysera hur kön som kategori förhåller sig till och samvarierar med andra kategorier som till exempel etnicitet och klass. Ett sådant förhållningssätt lyfter enligt henne fram viktiga frågeställningar att besvara:

”Some kind of analysis is needed of a complicated and highly specific relationship of power. What is the process by which race or class becomes salient for making social distinctions in certain periods and not in others? What is the relationship between gender and these other categories? Does race take priority over class and class over gender, or are there inseparable connections among them? Under what conditions? In what circumstances? These questions call for an analysis of how, specifically, differences such as those of class, race, and gender are constructed.”³⁸

De här frågorna är definitivt aktuella när det gäller att förstå kvinnorrådets relationer till den egna huvudorganisationen – LO – och till samhällets övriga kvinnokollektiv. För rådet var det ofta det omgivande sammanhanget som avgjorde vilken tillhörighet – kön eller klass – man valde att betona. Detta är i sig inget märkvärdigt. Om den organisatoriska basen utgörs av deltagarnas klasstillhörighet behöver inte den aspekten framhållas. Om grunden för organiseringen däremot är könstillhörigheten blir denna den självklara komponenten. Det var således det omgivande sammanhanget tillsammans med de mål som kvinnorrådet önskade uppnå, som avgjorde vilken tillhörighet som gavs högsta prioritet. Att kvinnorrådet vid olika tillfällen betonade antingen sin klasstillhörighet eller sin könstillhörighet kan tolkas på (minst) två sätt: dels som att man gav uttryck för den tillhörighet man verkligen identifierade sig djupast med, dels som ett strategiskt val. Denise Riley har beskrivit det här förhållningssättet på ett belysande sätt:

”As you do not live your life fully defined as a shop assistant, nor do you as a Greek Cypriot, for example, and you can always refute such identifications in the name of another description which, because it is more individualized, may ring more truthfully to you. Or, most commonly, you will skate across several identities which will take your weight, relying on the most useful for your purposes of the moment ...”³⁹

Men det var definitivt inte bara klasstillhörigheten som gjorde att kvinnorrådet ibland intog en annorlunda hållning jämfört med samhällets övriga kvinno-

kollektiv – något som rådets relation till det socialdemokratiska kvinnoförbundet tydligt illustrerar.

Kvinnoråd och kvinnoförbund

Det socialdemokratiska kvinnoförbundet hade bildats 1920. I och med att LO 1947 tillsatt ett kvinnoråd fanns det inom arbetarrörelsen två kvinnliga särorganisationer med anspråk på att föra arbetarkvinnornas talan.⁴⁰ Därmed hade också arbetarrörelsens kvinnor delat upp sig på en ekonomisk och en facklig gren. Den manliga uppdelningen på dessa grenar vid sekelskiftet hade, menar historikern Christina Carlsson Wetterberg, fått till följd att konflikten mellan moderskap och förvärvsarbete doldes:

”För partiet och fackföreningsrörelsen generellt sett, där männen intog en dominerande ställning, innebar åtskillnaden att de två arbetsfälten sakligt sett skildes åt. Men de två rörelserna hade ändå i stor utsträckning samma sociala bas, dvs lönearbetande män. För kvinnorörelsen innebar det något annat, eftersom den fackliga respektive den politiska delen av kvinnorörelsen av allt att döma organiserade olika kategorier av kvinnor, de förvärvsarbetande i den ena och de icke alls eller tillfälligt förvärvsarbetande i den andra.”⁴¹

LO vände sig till kvinnan i egenskap av lönearbetare och SAP vände sig till henne i egenskap av maka och mor. Ur det perspektivet borde kvinnorådet vara en välkommen organisatorisk nykomling. Kvinnorna i det socialdemokratiska kvinnoförbundet borde utifrån tre aspekter – en ideologisk aspekt, en klassaspekt och en könsaspekt – vara sanna allierade till kvinnorådet. Detta är också vad man skulle kunna förvänta sig med tanke på det socialdemokratiska partiets och LOs nära samarbete.⁴² Så blev dock inte fallet, åtminstone inte till en början. Även här bidrog benämningarna i form av ett kvinnoråd till föra upp en tidigare dold konflikt mellan olika kvinnokollektiv till ytan. Rådets tillkomst synliggjorde att arbetarklassens kvinnor definitivt inte omfattade gemensamma intressen bara för att de var kvinnor.

Också resultatet av en annan tidigare valsituation fick konsekvenser för kvinnorådets och kvinnoförbundets relation. Enligt Yvonne Hirdman ställdes kvinnoförbundet när det bildades inför två val: de kunde välja att göra de typiska kvinnofrågorna till sina och föra de socialdemokratiska kvinnornas talan på detta område eller de kunde välja att utgå från den socialistiska ideologin om arbetets frigörande potential och få denna tes att även omfatta kvinnorna. Det var det första alternativet som kvinnoförbundet valde.⁴³ Förbundets husmoders- och hemmafruinriktning var tydlig under dess första verksamma tid. Med åren kom dock kvinnoförbundet allt mer att beakta också de yrkesverksamma kvinnornas situation. I det tidiga 1930-talets diskussion om ett eventuellt förbud mot gift

kvinnas arbete ställde man sig oreserverat på de förvärvsarbetande kvinnornas sida. Åtminstone var det här förbundsledningens inställning. I de lokala kvinno-klubbarna fanns dock kvinnliga medlemmar som såg positivt på ett sådant kvinnligt yrkesförbud.⁴⁴

Alva Myrdals aktiva politiska roll under 1930-talets sista hälft bidrog också till att förändra förbundets inställning. Myrdal utgick inte från kvinnan som husmor, utan från hennes situation som dubbelarbetande. Hemarbetet som norm fick nu sällskap av deltidsarbetet.⁴⁵ Trots dessa förändringar var det ändå husmodern, eller rättare sagt modern, som ställdes i fokus för kvinnoförbundets politik.⁴⁶ Gunnel Karlsson kallar det för att förbundet var ”husmoderligt” inriktat och att familjen var dess ”själva hjärta och utgångspunkt”.⁴⁷ Yvonne Hirdman har i sin tur gjort följande karakteristik:

”Energin riktades således mot kvinnor som husmödrar, utan att man för den skull markerade någon skiljelinje mellan s k yrkesarbetande husmödrar och hemmahusmödrar.”⁴⁸

För kvinnorrådet var det däremot den förvärvsarbetande kvinnan som spelade huvudrollen. Detta innebar att relationen mellan kvinnorrådet och kvinnoförbundet, åtminstone under 1940- och 1950-talen, blev ganska spänd.

Skillnaderna mellan kvinnorråd och kvinnoförbund var till en del ett resultat av deras skilda medlemsunderlag. Kvinnorrådets medlemmar var per definition alla förvärvsarbetande medan en majoritet av kvinnoförbundets medlemmar var hemmafruar. 1940 tillhörde endast 3 procent av förbundets medlemmar något LO-förbund. Under 1940-, 50- och 60-talen förändrades visserligen bilden något, men de fackliga kvinnorna var underrepresenterade även under dessa årtionden.⁴⁹

Det går emellertid att betrakta medlemsunderlaget ur ett annat perspektiv. Att det socialdemokratiska kvinnoförbundet förde hemmakvinnornas talan bör inte uteslutande tolkas som ett utslag av medlemmarnas vilja. Till en del var det valet av politik som konstituerade medlemsunderlaget. Det var inte för inte som LOs kvinnliga medlemmar saknades bland förbundets medlemmar. De betraktade helt enkelt inte kvinnoförbundet som ”sin” organisation. Ur det perspektivet blev tillkomsten av kvinnorrådet viktig. Därigenom fick även LOs kvinnliga medlemmar ett kvinnligt språkrör.

Till en början handlade kvinnorrådets irritation gentemot kvinnoförbundet också om ett behov av att markera det egna reviret. Rådet visade tydligt att man ansåg sig ha monopol på arbetsmarknadsfrågorna. 1951 hade kvinnoförbundet kallat kvinnorrådet till möte för att diskutera en eventuell gemensam arbetsmarknadskonferens. Kvinnorrådets ledamöter var över huvud taget inte intresserade. Elvira Wedberg-Larsson konstaterade tvärt: ”Man löser inga problem med konferenser...” och Sigrid Ekendahl spädde på ”Nej, nu är resolutionernas tid förbi, nu måste det praktiska handlandet ta vid. /.../ Man kommer ingenstans

genom att slå näven i bordet och ställa krav”.⁵⁰ Till sist tappade kvinnoförbundets ordförande Inga Thorson tålamodet med det motsträviga kvinnorådet:

”Det är beklagligt att man inom kvinnorådet har den tron, att man inom kvinnoförbundets styrelse saknar den ärliga viljan att samarbeta med de fackliga kvinnorna.”⁵¹

På detta svarade Wedberg-Larsson:

”Man får nu gärna den otäcka känslan att orden och gärningarna inte stämmer överens.”⁵²

Av det ovanstående framkommer att kvinnorådets ledamöter såg sig själva som handlingskraftens representanter, en handlingskraft som man kontrasterade mot kvinnoförbundets talande. Det indirekta budskapet var, som jag tolkar det, att rådet såg sig som den av de två organisationerna som representerade den ”riktiga” arbetarklassen – den som lönearbetade. Om kvinnorådets syfte var att markera arbetsmarknadsfrågorna som sitt område hade man, åtminstone efter ett par år, delvis lyckats. På kvinnoförbundets konferenser hade man alltid gjort uttalanden till stöd för likalönen. På 1956 års konferens lät man bli. Detta sades vara en facklig fråga och man betonade att det fanns det ett kvinnoråd som bevakade den.⁵³

Det var framförallt i en fråga som det skar sig mellan kvinnoråd och kvinnoförbund – daghemsfrågan. Kvinnoförbundet hade visserligen kravet på daghem som en ständig programpunkt. Kvinnorådet menade dock att det klingade något ihåligt och anklagade förbundet för att vara passivt när det gällde att driva daghemsfrågan politiskt.⁵⁴ Gunnel Karlsson betonar dock att detta från och med 1950-talet främst var ett lokalt problem. Men hon lyfter också fram att det fanns en viss splittring i synen på daghemmen och på småbarnsmammornas lönearbete även på central nivå. Kvinnoförbundets lösning blev att överlåta valet till den enskilda kvinnan. Samtidigt betonade man att samhället måste organiseras så att valfriheten blev till en reell möjlighet både för de som ville arbeta hemma och de som ville/måste lönearbeta.⁵⁵ Förbundet krävde därför daghem för de förvärvsarbetande kvinnorna, men man ansåg också att deltidsarbete var ett viktigt krav för dessa kvinnor.

Kvinnoförbundets inställning till deltiden och splittringen i daghemsfrågan bidrog till att kvinnorådet aldrig helt kom att betrakta detta förbund som en sann bundsförvant. Men samverkan mellan kvinnoförbund och kvinnoråd förbättrades ändå stadigt med åren.⁵⁶ En bidragande orsak var att man närmat sig varandra i sakfrågorna. En annan var generationsskiften inom förbunden. Ytterligare en annan var ledarbyte inom förbundet. Christina Florin har lyft fram ett för denna förändring betecknande uttalande av kvinnoförbundets nya ordförande Lisa Mattson. Enligt henne skulle kvinnoförbundet inte vara:

”... någon sorts hemmafruförbund, som – likt Nancy – delar upp mänskligheten i män och gifta kvinnor, vars barn aldrig tycks bli äldre än tre år och kräver förbundets samtliga omsorger på det socialpolitiska fältet.”⁵⁷

Den Nancy som nämndes i citatet var Nancy Eriksson som 1964 gav ut debattboken ”Bara en hemmafru” i vilken hemmafrurollen försvarades intensivt.

Förutom att kvinnorådet och kvinnoförbundet närmade sig varandra i sakfrågorna, kan orsaken till det förbättrade klimatet mellan dessa aktörer, sökas i en gemensam stigande irritation över det socialdemokratiska partiets agerande, eller snarare brist på agerande, både beträffande kvinnofrågorna och problemet med kvinnors ringa deltagande i politiken. Det var här, som så ofta med intressekonflikter kvinnor emellan, att de sällan överröstade de som förekom mellan män och kvinnor. Då det gällde relationen till det manliga politiska etablissemanget valde kvinnorådet och kvinnoförbundet ofta att gräva ner stridsyxan.

Att kvinnorådet trots de motsättningar som till en början fanns till kvinnoförbundet ändå valde att samarbeta med detta, bör även förstås utifrån det senares politiska inflytande. Det är också här förklaringen bör sökas till varför rådet reagerade så starkt när förbundet med rådets ögon intog ”fel” ståndpunkt. Genom att partiet betraktade sitt kvinnoförbund som det främsta språkröret för arbetarklassens kvinnor, fanns det en uppenbar risk att fel kvinnointressen skulle påverka politiken. Det var också mot denna bakgrund som kvinnorådet såg ett eget politiskt inflytande som så viktigt. Rekryteringsvägen för kvinnor till partipolitiken gick i stort sett uteslutande via kvinnoförbundet. Av de kvinnor som var anslutna till partiet direkt via LO återfanns mycket få inom politiken.⁵⁸

Det framgår här att benämmandet av kvinnor – här i form av *kvinno*förbund och *kvinnor*åd – kan innebära uppenbara problem för det kollektiva kvinnliga handlandet. Benämmandet i form av kvinnoförbundet stod i samklang med det som utgjorde husmorskontraktets normativa innehåll, medan benämmandet i form av ett kvinnoråd kom på kollisionkurs med detta kontraktsinnehåll. Prefixet ”kvinno” visade sig kunna inrymma ganska olika normativa förståelser när det gällde synen på kvinnans roll. Det var förmodligen betydligt lättare för kvinnoförbundet att agera taleskvinna för arbetarklassens kvinnliga medlemmar innan uppstickaren kvinnorådet kom till världen.

Hemmafruar kontra yrkeskvinnor

Trots att det fanns många frågor där det kvinnopolitiska samarbetet flöt utan större motsättningar, är det ändå uppenbart att det i andra frågor fanns en stark känslomässig laddning mellan olika kvinnokollektiv. Denna laddning förstås bäst, menar jag, utifrån ett genusteoretiskt perspektiv.

Det var inte bara kvinnorådet som vände sig emot innehållet i det rådande husmorskontraktet. Det fanns också andra kvinnliga röster som fortlöpande ifrågasatte synen på kvinnans samhällsroll. På 1960-talet hade detta ifråga-

sättande blivit tydligt uttalat. Det innebar att motsättningarna mellan de kvinnor som var nöjda med det rådande kontraktet och de kvinnor som ville förändra det skärptes. Dessa motsättningar kom till uttryck i en ganska hätsk offentlig debatt mellan hemmafruar och yrkeskvinnor.⁵⁹

Att tonen blev så hård mellan yrkeskvinnorna och hemmafruarna kan delvis förklaras av att den hade en laddad förhistoria. Som sociologen Margareta Lindholm påpekat var frågan om kvinnans egentliga kall en fråga som under 1930-talet både upprört och engagerat den svenska kvinnorörelsen.⁶⁰ Detta faktum har också historikern Britta Lövgren pekat på. Enligt henne bidrog 1930-talets två dominerande problemområden – den sjunkande nativiteten och arbetslösheten – till att spetsa till debatten om kvinnans plats i samhället genom att många ansåg att lösningen på dessa problem bestod i att kvinnorna återvände till hemmen. Det här var ett tal som gjorde yrkeskvinnorna ytterst irriterade.⁶¹ Yrkeskvinnorna och hemmakvinnorna framställdes genom denna debatt som två ideologiska motpoler. Josefin Rönnbäck har visat att två olika diskurser om kvinnans plats och roll i samhället existerade samtidigt – en som såg det kvinnliga yrkesarbetet som självklart och en som utgick från att kvinnors naturliga arbetsuppgifter var förlagda till hemmet.⁶² Under 1930-talet skärpte förespråkarna för respektive diskurs sina vapen. Enligt Lindholm kan den här konflikten också förstås utifrån att kvinnor under 1930-talets andra hälft fått en större valmöjlighet än tidigare:

”Med den ekonomiska tillväxten och den utveckling av tjänstemannasamhället och den offentliga sektor som började under 1930-talet å ena sidan, och med den kraftigt ökade äktenskapsfrekvensen och det ökade barnafödandet under 1930-talets andra hälft å den andra, intensifierade motsättningarna mellan kvinnors arbete i hemmen och kvinnors förvärvsarbete och delaktighet i skapandet av det nya samhället. Motsättningarna intensifierade ju mer valet mellan att vara hemmakvinna och vara yrkeskvinna framstod som en realitet.”⁶³

Oavsett bakomliggande orsak bidrog det här polariserade sättet att se på kvinnor till att den hemarbetande kvinnan och den förvärvsarbetande kvinnan ställdes mot varandra, som två champions i varsitt hörn av ringen. Mot bakgrund av Lindholms ord om valmöjlighetens betydelse som konfliktskapande potential är det kanske inte konstigt att 1960-talet blev det årtionde då kvinnor åter intog sina motsatta positioner i ringen.

De tongångar som dominerade debatten under 1960-talet utmärktes i regel inte av något generöst ”både-och-tänkande” – med undantag av det socialdemokratiska kvinnoförbundet som fram till 1960-talets mitt framhårdade med sitt valfrihetsbegrepp, utan den förhärskande inställningen var ett ”antingen-eller-tänkande”. Orsaken till denna kvinnliga principfasthet bör i första hand inte tolkas som en ideologisk oginhet kvinnor emellan. Istället bör den ses som ett

uttryck för att både de yrkesarbetande och hemmafruarna var medvetna om att denna fråga ytterst handlade om tillgången till samhällets ekonomiska resurser, till exempel huruvida man skulle satsa på daghem eller lekskolor, på samskattning eller särbeskattning.⁶⁴ Det var en kvinnopolitisk strid om vilken av kvinnorna med litet k som skulle få utgöra den Kvinna med stort K som samhället ekonomiska och sociala politik skulle utgå ifrån. Detta framkom inte minst i daghemsfrågan.⁶⁵

Kvinnorådets kamp för daghem kom till stor del att handla om att få staten och kommunerna att satsa på denna omsorgsform framför lekskolor och familjedaghem.⁶⁶ Leksolor var enligt rådet en lösning som endast tillgodosåg hemma-kvinnornas behov. De var främst till för att avlasta dem i deras dagliga arbete och för att ge deras barn en pedagogisk uppfostran:

”Vi tycker att det är betydelsefullt med den pedagogiska uppfostran. Men om vi inte har råd att bygga både och, så måste vi välja, och daghemmen är nödvändiga för att de förvärvsarbetande kvinnorna skall kunna sköta sitt arbete medan leksolorna är en serviceåtgärd från samhällets sida till de hemarbetande fruarna. De summor stat och kommun lägger ned på leksolorna tillför inte produktionen många timmar.”⁶⁷

Att kommunerna prioriterade lekskolor framför daghem var enligt kvinnorådet ett ställningstagande med klara klassförtecken. Kampen för daghem var ett sätt att se till att även LO-kvinnorna fick del av samhällets ekonomiska resurser.

Den känslomässiga laddning som konflikten mellan hemmafruar och yrkeskvinnor fick skvallrar om att det här var en fråga som gick på djupet i människors liv. Det är kanske inte så konstigt. Denna fråga handlade i sin djupaste essens om kvinnans roll som samhällsvarelse och vilken kvinnlig identitet kvinnors liv skulle organiseras kring. Många av de äldre hemmafruarna hade som Christina Florin visat under större delen av sitt liv organiserat sin tillvaro och byggt sin identitet på arbetet i hemmet och med barnen. De yngre kvinnornas krav uppfattades som ett klart underkännande av det arbete de utfört.

Kvinnornas strid om vilken roll som skulle utgöra kvinnors primära och den som samhället skulle struktureras efter, kan sägas kulminera i och med publiceringen av Nancy Erikssons ”Bara en hemmafru” 1964.⁶⁸ Men då hade maktbalansen mellan de yrkesarbetande kvinnorna och hemmafruarna redan förskjutits till de förstnämndas fördel. Husmorskontraktet som dominerande tankefigur hade nu börjat bytas ut mot ett jämlikhetskontrakt, åtminstone på policydokumentens nivå.⁶⁹ Nu var det hemmafruförespråkarna som tvingades inta försvarsposition. För kvinnorådet blev skillnaden påtaglig. Den innebar att de istället för att kämpa i motvind nu fördes fram av en tydlig medvind.

Tidens gång blev ofta kvinnorådets främsta bundsförvant. Det gällde också beträffande diskussionen om kvinnans plats och roll i samhället. Från och med det tidiga 1960-talet kom allt fler av kvinnoorganisationerna att dela rådets

inställning. Tiden var äntligen på kvinnorrådets sida. Det dröjde dock inte förrän den också hunnit förbi. Rådet tog inte, vilket jag redan berört, sin utgångspunkt i de tidiga socialistiska tankegångarna om lönearbetets emanciperande kraft. Denna tråd kom istället att tas upp av andra av tidens kvinnliga debattörer, inte minst av vissa unga akademiska kvinnor som med emfas påpekade att vägen till kvinnans frigörelse gick via lönearbetet. Det nya i det budskap som dessa kvinnor förde fram var att alla kvinnor borde förvärvsarbeta.⁷⁰

I kvinnors namn

Den kvinnovetenskapliga/genusinriktade forskningen har sedan 1980-talet tagit upp välfärdsstaten till diskussion. Statsvetaren Maud Eduards menar att den övergripande frågan för denna forskningsinriktning är i vilken utsträckning denna stat upprätthållit respektive brutit ner den rådande könsmaktsordningen. Enligt henne har de svar forskningen kommit fram till rört sig mellan två motsatta poler. Vissa ser välfärdsstaten som en patriarkal institution som endast återskapat och givit kvinnors underordning en ny klädnad, andra har däremot valt att karaktärisera den som kvinnors bästa vän.⁷¹

Med kvinnorrådet som utgångspunkt står det klart att frågan om vilken betydelse välfärdsstaten haft för kvinnor måste kompletteras med en rad andra, framförallt med den om *vilka* kvinnor och *vilka* kvinnokrav, som avses. Den kvinnliga konsensusen var långt ifrån självklar. Visserligen var kvinnor överens om det betydelsefulla i att försöka förvandla staten till en allierad. Kring detta rådde ingen större oenighet. Likaså var man eniga om att staten borde föra en politik som var för kvinnors bästa. Vad man däremot inte alltid var överens om, var den grundläggande frågan om vad kvinnors bästa egentligen bestod i. Olika kvinnokollektiv besvarade i vissa frågor den frågan olika. Dels hade man olika erfarenheter av vad det *innebar* att vara kvinna, dels hade man olika uppfattning om vad det *borde innebära*. I vissa frågor hade kvinnor skilda visioner om hur den tänkta framtiden borde se ut.

Det ovanstående får betydelse också för diskussionen om vad som utgör grundvalarna för kvinnors kollektiva handlande och det där ofta använda begreppet ”kvinnor som kvinnor”. Enligt Maud Eduards är kvinnors kollektiva handlande ofta ett resultat av att deras erfarenheter av underordning avfärdats som irrationell av de manliga sammanhang de ingår i. Så kan även en stor del av kvinnorrådets handlande förstås. Men i vissa frågor var det uppenbart att det inte räckte med negativa gemensamma erfarenheter för ett samfällt kvinnligt agerande. För att förstå den spricka som i vissa fall uppkom mellan kvinnorrådet och vissa andra kvinnor måste man, menar jag, addera ytterligare ett begrepp förutom erfarenhetsbegreppet till diskussionen om kvinnors handlande – begreppet förväntningar. Även om kvinnor kan enas i ett missnöje med den rådande situationen och även om deras erfarenheter av det förflutna är gemensamma, är detta

inte detsamma som att de har en likartad syn på hur det borde vara istället, i framtiden.

Alla kvinnor var således inte eniga i alla frågor bara för att de var kvinnor. För att tala enligt Joan Scotts och Teresa de Lauretis analytiska recept kan åsiktsskillnaderna mellan kvinnorrådet och vissa kvinnor tolkas som en konflikt kring vad kategorin Kvinna borde fyllas med för meningsskapande innehåll. När det gäller att uppnå en förståelse av den här konflikten är det tydligt att en tolkningsmodell som utgår från Kvinnan med stort K, eller från begrepp som ”kvinnor som kvinnor”, inte för långt. Här handlar det istället om att betrakta verkligheten utifrån den analytiska kategorin kvinnor med litet k. Men det är först när dessa kvinnor ställs i relation till Kvinnan, dvs i betydelse av den rådande genusordningens definition av vad en kvinna borde vara och göra, som en mer övergripande förståelse av deras agerande kan uppnås.

I de tidigare kapitlen har jag berört Kari Melbys fråga om huruvida olika grupper av kvinnor förhåller sig likartat i förhållande till samma genusordning. Det är uppenbart att det inte var så. I vissa frågor kom olika kvinnor tvärtom på kollisionkurs med varandra. Den Kvinna med stort K de ville att samhället skulle inrätta sig efter såg helt enkelt ganska olika ut.

*

Det institutionella benämmandet i form av ett kvinnorråd kom att få något av en Sesam öppna dig! effekt på politiken och det kvinnliga samarbetet. I det här avseendet uppfattade kvinnorrådet definitivt inte benämndet som någon belastning. När det gällde rådets politiska roll angavs denna av det uppdrag rådet givits av LO. Men kvinnors samarbete med samhällets övriga kvinnor hade ingen formell grund. Här var det benämndet av ett kvinnorråd i sig som gav denna möjlighet. I det avseendet kan man verkligen tala om betydelsen av att ett beslut ibland får viktiga icke-avsedda konsekvenser.

I kontakten med samhällets övriga kvinnoorganisationer fick benämndet i form av ett kvinnorråd en dubbelt tydliggörande funktion. Genom tillkomsten av rådet tillfördes det kvinnopolitiska fältet en ny grupp kvinnor – kvinnor vars klasstillhörighet angavs både genom deras koppling till arbetarrörelsen och deras ställning som lönearbetare i produktionen. I de fall då kvinnorrådet utan gnissel kunde införlivas i det kvinnopolitiska samarbetet blev den kvinnopolitiska bredden och konsensusen än mer markerad än tidigare. Ur det perspektivet blev kvinnorrådet en välkommen maktförstärkning för samhällets övriga kvinnor, och givetvis också för rådets egna ledamöter. Men i de fall då kvinnorrådet stod för en avvikande åsikt jämfört med den övriga kvinnoopinionen, bidrog rådet istället till att urholka kraften i det kvinnliga kollektiva handlandet. Då fick kvinnorrådet en synliggörande effekt på det faktum att kvinnor inte alltid var av samma åsikter bara för att de var kvinnor.

Kapitel 8

Kvinnorådet och benämmandet

– en sammanfattande och avslutande diskussion om klass, kön och benämning

Vad har då exemplet kvinnorådet bidragit med för förståelse när det gäller den vetenskapliga diskussionen om benämningens betydelse och när det gäller konstruktionen av kategorierna klass och kön?

I inledningskapitlet tog jag upp dagens feministiska vetenskapsteoretiska tvist angående huruvida ett benämning av kvinnor bör uppfattas som underordnande eller emanciperande. Den här frågeställningen kom att utgöra ett dilemma för kvinnorådet i dess fackliga vardag. Dagens teori utgjorde ytterst konkret det förflutnas empiri. För rådet stod det klart att benämning kunde betraktas som allt i från kvinnors värsta fiende till dess bästa vän. Med rådet som utgångspunkt framgår att det utfall ett benämning får avgörs av hur kvinnorna själva agerar, vilka maktresurser de förfogar över samt inom vilket sammanhang detta agerande sker. Av egen kraft genererar ett benämning inga förändringar. Visserligen bidrar det till att blottlägga latenta konflikter, men för att det skall få en förändrande inverkan på rådande könsmaktförhållanden krävs att de omgivande sociala, ekonomiska och politiska strukturerna erbjuder rätt sorts förändringsklimat. Ett benämning, liksom de konsekvenser det får, är alltid situationellt bestämt.

Benämning

I inledningskapitlet listade jag fem olika former av benämningen. Angående LO och dess kvinnliga medlemmar har jag haft anledning att komma in på fyra av dem. Den femte, den som jag inte berör, är den form av benämning som innebär att kvinnor väljer en helt självständig kvinnlig särorganisering.

Under det halva sekel som förflöt innan LO beslöt tillsätta ett kvinnoråd var benämning av de kvinnliga medlemmarna inom organisationens centrala beslutsfattande organ över huvud taget sällsynt. Det vanliga var att man varken nämnde de kvinnliga medlemmarna eller deras situation. Istället talades i termer av en universal facklig medlem. Vid de fåtal tillfällen de kvinnliga medlemmarna benämndes var det i regel på ett sådant sätt att det omfattade både den första typen av benämning – att de blev till de kvinnliga medlemmarna – och den andra typen – att det till deras kvinnlighet fästes en rad attribut som ansågs oförenliga med kraven för den rådande verksamheten, organisationen eller yrket.

De kvinnliga medlemmarna sades vara både fackligt ointresserade och fackligt okunniga.

Även den tredje formen av benämning – att kvinnor talar i termer av speciella kvinnofrågor och särskilda kvinnliga intressen – förekom. Även detta var ganska sällsynt. Den främsta orsaken var den markanta kvinnliga underrepresentationen. Det fanns i de maktägande organen knappast några kvinnor som kunde tala i namn av de övriga kvinnliga medlemmarna. Det förekom dock enstaka kvinnliga röster som framförde krav på kvinnliga säråtgärder i syfte att aktivera de kvinnliga medlemmarna. Den här formen av benämning blev betydligt vanligare, liksom de kvinnliga medlemmarna något fler, mot slutet av tidsperioden. Att LO efter närmare ett halvt sekel av motstånd mot kvinnliga säråtgärder till sist gick med på att tillsätta ett kvinnoråd kan till viss del ses som ett svar på dessa krav. I så motto kan man säga att tillkomsten av kvinnorådet delvis var ett svar på den tredje formen av benämning – att kvinnor talar i termer av speciella krav och frågor av särskilt intresse för kvinnor.

Benämningens paradox

I ett avseende blev tillsättandet av kvinnorådet minst sagt paradoxalt. Syftet var att göra ”medlemmar” av de ”kvinnliga medlemmarna” och att få dem integrerade i den allmänna fackliga verksamheten. Men resultatet blev ofta det motsatta. Om benämning av de kvinnliga medlemmarna i stort sett lyst med sin frånvaro tiden före rådets tillkomst, blev det från och med nu en given del av den fackliga diskursen. Det var som om förekomsten av kvinnoråd och kvinnokommittéer legitimerade en ny verbal tradition där man självklart talade om medlemskollektivet som två separata grupper – ”medlemmarna” och de ”kvinnliga medlemmarna”. Denna diskrepans mellan hur det var tänkt och hur det blev är dock inte ett speciellt ovanligt fenomen. Gertrud Åström har, utifrån en analys av föräldraförsäkringen, pekat på en mer generell förklaring till varför det kan bli så.

Reformprogram – här i form av tillsättandet av ett kvinnoråd – kan enligt Åström delas upp i en *ideologisk nivå*, som uttalar den ideala normen för en viss könsrelation, en *konstruktionsnivå*, som också syftar till att normera en viss könsrelation, dock inte nödvändigtvis den samma som den ideologiska. Dessa får sedan ett *resultat*.¹ När denna modell överförs till LO kan följande konstateras. På den ideologiska nivån var den norm som organisationen önskade stadfästa att arbetarklassens män och kvinnor hade gemensamma klassbestämda intressen och därför skulle organisera sig tillsammans. Syftet kan sammanfattas med ”enade vi stå, söndrade vi falla”. För att den formeln skulle fungera måste LOs medlemmar stå eniga bakom organisationens politik, annars blev den inte trovärdig. För att medlemmarna skulle bli delaktiga i eller kunna upplysas om vilken denna politik var, måste de delta i den fackliga verksamheten. LOs kvinnliga medlemmar uteblev dock oftast i dessa sammanhang. Därför måste de göras mer aktiva.

Därmed är vi inne på konstruktionsnivån. För att avhjälpa denna situation beslöt LO att göra ett tillfälligt avsteg från principerna och genom en särorganisering av kvinnor i kvinnoråd och kvinnokommittéer verka för att inlemma kvinnorna i den fackliga verksamheten. Det kortsiktiga syftet var särbehandling, men det långsiktiga var att få denna medlemsgrupp integrerad i den allmänna fackliga verksamheten. Genom denna temporära avvikelse från den ideala normen för könsrelationen förväntade man sig att denna norm skulle förstärkas. Ser vi till resultatnivån är det lätt att konstatera att det eftersträvade målet inte uppnåddes. Skillnaden mellan de manliga och de kvinnliga medlemmarna befästes snarare än upplöstes. Dessutom blev resultatet att tidigare dolda konflikter mellan dessa medlemsgrupper fördes upp till ytan på ett helt annat sätt än tidigare. Det är enligt Åström precis vad man kan förvänta när den ideologiska nivån inte är fast förankrad i verkligheten:

”Det framgår då att den ideologiska nivån svävar tämligen fritt i förhållande till verkligheten. Verkligheten är emellertid väl förankrad i reformernas konstruktionsnivå. I konstruktionen av reformerna utgår man nämligen från en medvetenhet om hur verkligheten faktiskt är beskaffad. Reformernas resultat förefaller därför inte speciellt paradoxala i förhållande till konstruktionsnivån.”²

Den förutsatta intressegemenskapen mellan LOs manliga och kvinnliga medlemmar fanns på den ideologiska nivån, men den var inte självklar i verkligheten. Idéerna om hur det borde vara, överensstämde inte med hur det var.

Benämndet och de manliga medlemmarna

Enligt Maud Eduards skulle samtliga ovan nämnda former av benämningen av kvinnor innebära att även män, om än indirekt, utpekades som grupp. Därigenom skulle, menar hon, den manliga normen och könsmaktordningen synliggöras. Så skedde också inom LO. Både tillsättandet av kvinnoråd och kvinnokommittéer, liksom de frågor dessa drev, fick till följd att det manliga motståndet och den manliga normen för den fackliga verksamheten och för den fackliga politiken, tydligt kom till synes.

Synliggörandet av tidigare latent eller osynliggjorda konflikter förväntas enligt Eduards leda till att könsmaktordningen ifrågasätts – ett ifrågasättande skulle kunna leda till att kvinnor övergick till att direkt peka ut män som motpart. Detta benämning inrymmer enligt Eduards den största förändringsskapande potentialen. Den här formen av benämning tillgrip kvinnorådet dock ytterst sällan. Likalönefrågan var i stort sett det enda tillfälle då rådet pekade ut de manliga medlemmarna som en direkt motpart. Och denna handling var då begränsad till de interna fackliga sammanhangen, i de offentliga var det lojaliteten till LO som segrade. När det gällde kvinnors bristande deltagande i

den fackliga verksamheten var kvinnorrådet medvetet om att en del av detta problem hade att göra med de manliga medlemmarnas motstånd mot både aktiva kvinnliga medlemmar och de frågor dessa tog upp. Men detta var inget man konfronterade de manliga medlemmarna med.

Som jag ser det ligger det främsta skälet till att kvinnorrådet så sällan gick i clinch med de manliga fackliga kamraterna inbäddat i den form av benämning som detta råd var ett exempel på. Rådet var ingen självständig kvinnoorganisation. Tvärtom var det tydligt utsagt att det var en del av LO. Rådets ledamöter hade dessutom försvurit sig att följa de av LO angivna riktlinjerna för den fackliga politiken. Detta hänger i sin tur samman med det ideologiska och politiska sammanhanget. En viktig hörnsten i LOs ideologi var de för bägge könen gemensamma klassbestämda intressena. Om kvinnorrådet tagit upp den konfliktfyllda relationen till vissa manliga medlemmar skulle detta ha uppfattats som mycket mer än en kritik av deras agerande. Det skulle ha punkterat väsentliga delar av den ideologi LO var baserad på. Dessutom skulle det vara att avhända organisationen dess främsta maktresurs och främsta strategiska vapen gentemot arbetsgivarna – formeln enade vi stå, söndrade vi falla.

Kvinnorrådets ledamöter var, vilket man ständigt måste ha i minnet när rådets agerande skall tolkas, också medvetna om att de rådande maktförhållandena inte talade för att en öppen utmaning av den fackliga relationen mellan könen skulle leda till önskat resultat. Därför valde man att lägga större delen av förändringsbördan direkt på de kvinnliga medlemmarna själva. Skulle rådet kunna åstadkomma någon förändring måste det börja inifrån. LOs maktstruktur rådde man kanske inte på, men med ett tillräckligt stort antal utbildade kvinnliga medlemmar hoppades man istället, ur ett mer långsiktigt perspektiv, kunna förändra den fackliga verksamheten inifrån och ut. Det var således de kvinnliga medlemmarna som enligt kvinnorrådet utgjorde det främsta förändringskapande instrumentet. Rådets relation till dessa medlemmar blev dock inte helt konfliktfri.

Benämning och de kvinnliga medlemmarna

Ett skäl till att kvinnorrådets ledamöter höll en låg profil i förhållande till det manliga motståndet var att de i viss mån delade de manliga medlemmarnas kritiska inställning till de kvinnliga medlemmarna, framförallt när det gällde deras påstådda avsaknad av fackligt intresse och fackliga kunskaper. Rådet ansåg det därför mer angeläget att skapa ordning inom de kvinnliga fackliga leden, än att ta i tu med det manliga motståndet. Detta var samtidigt ett indirekt sätt att bemöta detta motstånd på. Genom att undanröja orsakerna till det förväntade man sig att det skulle upphöra. Rådet arbetade därför hårt för att göra de kvinnliga medlemmarna till kunniga och aktiva medlemmar och till arbetare som tog sitt yrkesarbete på allvar. Det var endast så, genom att ikläda sig samma skyldigheter som de manliga medlemmarna, som de skulle kunna meritiera sig för samma

rättigheter. Beträffande det fackliga aktiveringsuppdraget handlade det om att få dem att förstå och acceptera den rådande formella ordningen för facklig verksamhet. När det gällde rådets likställighetsuppdrag var det den manlige heltidsarbetande arbetaren som blev den norm de kvinnliga medlemmarna skulle anpassas till. Både som medlemmar och arbetare måste LO-kvinnorna upp till bevis och visa att de var värda de rättigheter som utan prövning tillföll deras manliga kamrater.

I denna anpassningsprocess till de rådande normerna krävde kvinnorrådet en rad förändringar av de kvinnliga medlemmarna själva, som till exempel attitydförändringar, bättre yrkesutbildning, hemrationalisering och en vilja till att arbeta heltid. Av samhället krävde man att det skulle anpassas till de kvinnliga arbetarnas vardag. Men av de manliga kamraterna krävde man ingen annan förändring, åtminstone fram till 1960-talets mitt, än att de skulle acceptera sina kvinnliga kamrater inom facket och på arbetsmarknaden. Rådet önskade alltså inte förändra den rådande manliga normen. Däremot ville man få även kvinnorna att inrymmas i den. Alla kvinnliga medlemmar delade dock inte rådets övertygelse om det nödvändiga i denna anpassning.

Det var framförallt i två frågor som kvinnorrådet och vissa av de kvinnliga medlemmarna hamnade på kollisionskurs med varandra. Den första handlade om dessa medlemmars ovilja att anpassa sig till den rådande formella fackliga ordningen, den andra om deras ovillighet att anpassa sig till arbetsmarknadens krav. Benämmandet i form av kvinnorråd och kvinnokommittéer synliggjorde således inte bara maktrelationen mellan män och kvinnor inom LO, utan kom också att lyfta fram latent intressekonflikter de kvinnliga medlemmarna emellan.

Något förenklat kan man säga att kvinnorrådet hade de kvinnliga medlemmarnas stöd de gånger det handlade om kvinnors rättigheter, men att det skar sig i förhållande till vissa kvinnliga medlemmar när det handlade om kvinnors skyldigheter. Min formuleringen om kvinnors skyldigheter är dock litet missvisande. Det var inte rörande tanken på *att* kvinnor hade skyldigheter som de olika uppfattningarna kom i dagen. Snarare handlade det om olika synsätt angående mot *vem* man i första rummet hade dessa skyldigheter. Det handlade om vilken del av livet som borde prioriteras. I grunden rörde det sig om en åsiktsskillnad kring frågan om vad det innebar och vad det borde innebära att vara kvinna. Det handlade om vilken uppgift i kvinnors liv – den som maka och mor eller den som förvärvsarbetande – som skulle ligga till grund för de livsval kvinnor gjorde och för de politiska beslut som samhällets grundläggande organisation byggde på.

För vissa kvinnliga medlemmar var det självklart att det var uppgiften som maka och mor som borde utgöra det nav som resten av livet borde struktureras kring. Visserligen ansåg också kvinnorrådet att verkligheten borde anpassa sig efter att kvinnor var hustrur och mödrar. Det var därför man drev frågan om

rationaliseringen av hemarbetet och daghemsfrågan med en sådan intensitet. Men för rådet var inte det främsta syftet med dessa åtgärder att de skulle underlätta för kvinnorna att vara hustrur och mödrar, utan att det skulle underlätta för dem att delta i den fackliga verksamheten och på arbetsmarknaden. Kvinnorådet och vissa av de kvinnliga medlemmarna hade helt enkelt, för att anknyta till Teresa de Lauretis, olika uppfattningar om vilken av samhällets kvinnor som skulle ligga till grund för den hegemoniska **K**vinna som hemlivet, fackföreningsrörelsen, arbetsmarknaden och samhället borde vara organiserat efter. Annorlunda uttryckt handlade det om olika förhållningssätt till det rådande genuskontraktet – husmorskontraktet. Det var ur det perspektivet som frågan om villkoren för det fackliga medlemskapet, deltidsfrågan och en barnomsorg på heltid blev så känsliga frågor.

Det är dock viktigt att påpeka att dessa motsättningar mellan olika grupper av kvinnor inte kan förstås fullt ut om de inte sätts in i sitt rätta sammanhang. Kvinnorådets strategi för de kvinnliga medlemmarnas räkning var delvis ett resultat av det manliga motståndet mot både kvinnliga medlemmar och så kallade kvinnofrågor. Här menar jag att historikern Christina Florins ord har väl fog för sig:

”... att kvinnor kan stå mot kvinnor på grund av intressekonflikter kvinnor emellan. Men den ram som kvinnorna kunde röra sig inom var präglad av manlig dominans, och konflikten silades ofta genom manliga filter och manligt styrda organisationer.”³

Enligt Maud Eduards kan detta att kvinnor organiserar sig och agerar i namn av kvinnors kollektiva intressen paradoxalt nog få till effekt att kvinnors oenighet synliggörs på ett annat sätt än tidigare:

”When more women become organised, it is inevitable that a greater number of groupings will be formed. And the more explicit the demands from one women’s group, the greater the risk of their repudiation by other women’s groups. The paradox is that the more women act together, the more divided they seem to be.”⁴

Översatt till LO skulle denna insikt kunna uttryckas så här. Tillkomsten av kvinnoråd och kvinnokommittéer möjliggjorde för fler kvinnor att komma samman och gav fler kvinnor möjlighet att artikulera sina ståndpunkter. Därigenom, dvs genom att kvinnor och kvinnors åsikter synliggjordes i det fackliga offentliga rummet på ett nytt sätt, blev tidigare osynliggjorda likheter och olikheter kvinnor emellan fullt synliga. Här framkommer benämningens dubbelriktade synliggörande effekt. Dels synliggörs kvinnor – både beträffande det som förenar och det som skiljer dem åt, dels synliggörs det manliga motståndet mot att kvinnor – oavsett om de är eniga eller inte – kommer till synes som kollektiv.

I de flesta fall var dock merparten av de kvinnliga medlemmarna och kvinnorådets överens. Genom kontakterna med kvinnokommittéerna var rådet väl medvetet om de stora problem som mötte kvinnor när de försökte förena skötseln av hemmet och omsorgen om barnen med ett heltidsarbete och ett aktivt fackligt medlemskap. Rådets acceptering av de rådande normerna för facklig verksamhet och för lönearbete var heller inte ett villkorslöst acceptering. Till de kvinnliga medlemmarnas anpassning var ett viktigt villkor knutet: om de skulle omfattas av samma skyldigheter som de manliga måste de ges samma möjligheter som dessa. I vissa frågor, främst när det gällde arbetet med att försöka göra kvinnors hemsituation och barnomsorgen till prioriterade fackliga frågor, kom kvinnorådet definitivt att föra de kvinnliga medlemmarnas talan. Här utmanade rådet också grundvalarna för den fackliga politiken och arbetade hårt för att införliva även de kvinnliga medlemmarnas erfarenheter i denna. För rådet var det uppenbart att om de kvinnliga medlemmarnas situation inom facket och på arbetsmarknaden skulle kunna förbättras, då måste man också göra något åt deras förutsättningar att verka där. Det verkligt utmanande i detta bestod i tanken att också kvinnors livserfarenheter borde ligga till grund för facklig och politisk handling. Med Maud Eduards ord hade kvinnorådet därigenom utmanat den patriarkala maktens kärna, ”som är att män har upprätthållit sin makt över kvinnor genom att skilja kvinnors personliga erfarenheter från deras kollektiva, politiska uttryck.”⁵

Erfarenhet, klass och kön

Kvinnorådet utmanade således grundvalarna för både klassbegreppet och den fackliga politiken. Därmed har vi kommit in på den i inledningskapitlet ställda frågan om konstruktionen av kategorierna klass och kön. Enligt Joan Scott har inte dessa kategorier något givet betydelseskapande innehåll, istället skapas detta i en ständig konstruktionsprocess. Detta påstående skulle med all säkerhet kvinnorådets ledamöter skriva under på. Att få vara med och påverka de sammanhang där denna skapelseprocess pågick såg de som en av sina absolut viktigaste uppgifter.

Den rådande fackliga ideologin förutsatte att LOs manliga och kvinnliga medlemmar hade gemensamma erfarenheter av att tillhöra arbetarklassen – erfarenheter som förväntades medföra gemensamma intressen. För kvinnorådet stod det klart att så inte var fallet. De kvinnliga medlemmarnas erfarenheter av att vara arbetare var inte desamma som de manligas. Dels hade de kvinnliga och de manliga medlemmarna olika ansvar beträffande hemarbetet och skötseln av barnen, dels arbetade de i regel på olika platser inom produktionen och under olika arbetsförhållanden och arbetsvillkor. Till dessa olika erfarenheter lades ytterligare en – den av att ha skilda erfarenheten också som medlemmar inom LO. För de kvinnliga medlemmarna bestod den erfarenheten i att kvinnor inte var

speciellt väl sedda eller välkomna i den fackliga verksamheten. Detta innebar att LOs manliga och kvinnliga medlemmar varken delade samma erfarenheter av hemlivet, arbetslivet eller organisationslivet.

Joan Scott har specifikt diskuterat sambanden mellan erfarenhetsbegreppet och begreppen klass och kön. Det gör hon genom att utgå från historikern E. P. Thompsons ”The Making of the English Working Class”. Scott har på en rad punkter kritiserat Thompson. Jag ämnar inte gå in på denna kritik i detalj. Där-
emot tänker jag ta upp de delar av den som berör relationen mellan erfarenhet och intressen.⁶ Det främsta skälet är att jag ser en möjlighet att sätta in kvinno-
rådet och dessa agerande i ett större sammanhang. Trots att rådet som empiriskt
exempel utgör en blygsam pusselbit ur ett större vetenskapligt perspektiv, kan det
ändå användas för att på några punkter verifiera respektive falsifiera vissa av de
vetenskapliga resonemangen om klass och kön.

Thompsons syfte med sitt i dag smått klassiska arbete var att frigöra begreppet
klass från marxismens strukturalistiska grepp. I det arbetet blev begreppet
erfarenhet avgörande. Thompson såg erfarenhet som en blandning av idéer som
påverkades dels utifrån, dels av subjektiva känslor. Dessa känslor tog sig
kulturella uttryck i form av till exempel normer, värderingar och religiös över-
tygelse. Förekomsten av detta mänskliga känslöelement i historien ansåg han
omöjligöra all sorts historisk determinism. Trots det var det Thompsons orubb-
liga åsikt att produktionsförhållandena i slutändan var avgörande för *hur*
arbetarklassens erfarenhetsprocess kom att gestalta sig, vilken form den tog sig.
Då ställningen inom produktionsprocessen är gemensam för alla arbetare, skapar
den, menar han, en grundläggande kollektivt upplevd erfarenhet. Det var den
kollektiva erfarenheten av att vara arbetare och av att sälja sin arbetskraft på
arbetsmarknaden, som utgjorde den kollektiva arbetaridentiteten och klassmed-
vetandets egentliga kärna. De gemensamma intressen som konstituerade klass-
identiteten måste därför alltid ytterst härledas ur produktionsförhållandena:

”Class happens when some men, as a result of common experiences
(inherited or shared) feel and articulate the identity of their interests as
between themselves, and as against other men whose interest are different
from (and usually opposed to) theirs. The class experience is largely
determined by the productive relations into which men are born – or enter
involuntarily”⁷

Men, invänder Scott, att definiera erfarenhet på det sätt som Thompson gör
innebär att en mängd mänskliga erfarenheter sorteras bort som irrelevanta. Här
utgör kvinnorådet och dess försök att göra de frågor som tog sin utgångspunkt i
kvinnors vardagliga erfarenheter till prioriterade fackliga frågor ett gott exempel
på det berättigade i Scotts kritik. För kvinnorådet stod det klart att de kvinnliga
medlemmarnas erfarenheter av att tillhöra arbetarklassen i vissa avseenden helt
enkelt inte stämde överens med LOs definition av klassbegreppet och de

intressen detta antogs generera. För dem var det snarare så, att det var deras situation *utanför* arbetsmarknaden som avgjorde både villkoren för deras fackliga medlemskap och erfarenheterna av att vara arbetare. För dem bestämdes klasserfarenheten, och följaktligen de intressen som baserades på denna, *både* av hemsituationen och situationen på arbetsmarknaden. Det var således inte endast klasstillhörigheten som avgjorde deras erfarenheter och intressen, utan också deras könstillhörighet. Man kan säga att deras upplevelser av att vara kvinnor färgade deras erfarenhet av att vara arbetare på ett sådant sätt, att den sistnämnda erfarenheten blev en annan än för de manliga arbetarna. Den manliga arbetarerfarenheten och de manliga klassintressena byggde på en underordning utifrån klassaspekten, medan motsvarande kvinnliga erfarenheter och intressen byggde på en underordning både utifrån en klassaspekt och en aspekt som var knuten till könstillhörigheten.

För kvinnorrådet var det uppenbart att klasstillhörigheten och könstillhörigheten, liksom de erfarenheter dessa tillhörigheter gav upphov till, måste ses som en sammanflätad enhet. De skulle säkert ha instämt i Scotts ord om hur man bör förhålla sig till studiet av begreppen klass och kön:

”Gender becomes so implicated in concepts of class that there is no way to analyze one without the other.”⁸

Detta citat måste förstas utifrån sitt sammanhang. Sammanhanget är inte längre kritiken av Thompson, utan Scott har här fäst sin kritiska blick på Gareth Stedman Jones forskning om chartismen. Scott menar att han i sin syn på vad som konstituerar begreppet arbetarklass missat att kategorin klass liksom kategorin arbetare är begrepp som säkrar sin universala innebörd genom motsatser. Därmed missar han, enligt henne, att 1800-talets ”languages of class” var konstruerat på en bas av ”sexual differences”.⁹ Detta resonemang om 1800-talets klassbegrepp är överförbart även till 1900-talets svenska LO. Ser man endast till begreppen arbetarklass och klassintressen framstår de som könsneutrala och universala. Men om man ser till vems erfarenheter som fått ligga till grund för det innehåll dessa begrepp bemängts med, blir det tydligt att de bygger på det motsatstänkande som Scott pekar på. Tydligast framkommer detta om man ser till vilka erfarenheter klassbegreppet *inte* omfattade – dvs det som förknippades med kvinnors ansvarsområden.

För att återgå till Scotts kritik av Thompson. Trots att jag till stor del instämmer menar jag att hans analysmodell inte behöver förkastas helt. Förklaringsvärdet hos respektive tankemodell avgörs istället av vad som skall förklaras. Om frågan som ställs är varför LOs kvinnliga medlemmar stannade kvar inom organisationen trots det motstånd de där mötte på vissa områden och beträffande vissa sakfrågor, utgör Thompsons tänkande en god utgångspunkt. Svaret blir då att deras erfarenheter och intressen från produktionsprocessen utgjorde en så viktig gemensam referensram att de överbryggade andra intresse-

motsättningar. Likaså går det bra att luta sig mot Thompson för att förstå de svårigheter som ibland mötte kvinnorrådet i samarbetet med kvinnor från andra klasser. Förklaringen till de åsiktsmotsättningar som då uppstod kan till stor del härledas ur dessa kvinnors olika ställning i produktionsprocessen.

Om frågan däremot gäller varför det inom en klassbaserad intresseorganisation som LO, i vissa frågor gick en så tydlig demarkationslinje mellan dess manliga och kvinnliga medlemmar, ger Thompsons tankegångar inget fullgott svar. Enligt Scott beror det på att han inte beaktar politikens betydelse. Enligt henne är inte människors erfarenhet av klass eller deras upplevda klassidentitet något som uppstår direkt ur de strukturella relationer som föregår politiken, utan något som skapas i samklang med den förda politiken. När det gäller kvinnorrådet är det uppenbart att Scotts påstående innehåller en poäng. Att de kvinnliga medlemmarnas erfarenheter som medlemmar och arbetare blev annorlunda jämfört med de manliga arbetarnas har, menar jag, två politiska förklaringar. För det första innebar den statliga och kommunala politiken att samhället var ordnat på ett sådant sätt att det blev näst intill omöjligt att förena heltidsarbete med rollen som maka och mor. Detta faktum räcker i sig för att inse varför de kvinnliga medlemmarnas erfarenheter av att vara arbetare blev annorlunda än deras manliga kamraters. Men att den erfarenheten blev annorlunda förstärktes dessutom av den fackliga politikens utformning och innehåll. Den rådande fackliga ideologin var så utformad att det inte fanns något utrymme för dessa annorlunda kvinnliga erfarenheter. Det sätt som den fackliga politiska ideologin var utformad på innebar istället att kvinnors erfarenheter osynliggjordes. Scotts tankar ger här också en förklaring till varför kvinnorrådet i vissa frågor fick större gehör för sina åsikter hos andra kvinnoorganisationer än hos LO.

När det gällde att förändra den fackliga politikens innehåll uppnådde kvinnorrådet – med draghjälp av övriga förändringar i samhället, inte minst bristen på arbetskraft – delvis sitt mål. Såväl barnomsorgen som hemarbetet införlivades under rådets verksamma tid i den fackliga politiken. Men beträffande kvinnors integrering i den fackliga verksamheten uteblev framgångarna. Oaktat att rådets ledamöter själva konstaterade hur mycket mer frimodiga och kunniga de kvinnliga medlemmarna blivit, inte minst de som gått på rådets speciella kvinnokurser, hade den kvinnliga representationen i LOs beslutsfattande organ endast förbättrats obetydligt när rådet lades ned efter 20 års verksamhet.

Kvinnorrådet, politiken och de andra kvinnorna

Mot bakgrund av det ovanstående resonemanget om politikens betydelse är det inte speciellt förvånande att kvinnorrådet strävade efter politiskt inflytande. Att rådet under 1940- och 1950-talen, stod ganska ensamt i vissa frågor gjorde detta inflytande än viktigare. Rådet ville framförallt få möjlighet att påverka den viktiga politiska frågan om vilken av kvinnorna med litet k som skulle få utgöra

den norm för kvinnligheten, dvs Kvinnan med stort K, som verkligheten skulle organiseras efter. I det avseendet fick benämningarna i form av ett kvinnoråd en avgörande betydelse och kom att fungera likt en dyrk på tidigare låsta dörrar. För det första ingick explicit i rådets uppdrag att inom det så kallade kvinnopolitiska området agera remissinstans för LOs räkning. För det andra blev rådet kontaktat av ett antal statliga organ och myndigheter som såg rådet som det naturliga språkröret för organisationens kvinnliga medlemmar.

Rådets politiska budskap kan sammanfattas som: kom ihåg att samhället också består av förvärvsarbetande kvinnor och kom ihåg att situationen för de av dessa kvinnor som kommer från arbetarklassen är annorlunda än den för kvinnor ur andra klasser.

Också i ett annat avseende blev prefixet ”kvinno” i kvinnorådet en effektiv dörröppnare. Det jag syftar på är rådets omfattande samarbete med samhällets övriga kvinnoorganisationer. Själva ordet ”kvinno” i kvinnorådet blev en självklar inträdesbiljett till tidens omfattande kvinnliga organisationsväsen.

En stor del av kvinnorådets samarbete med andra kvinnoorganisationer löpte i stort sett konfliktfritt. Utifrån en intressegemenskap på grundval av könstillhörighet fann man en rad gemensamma intresseområden. Kvinnors gemensamma upplevelse av underordning utgjorde i vissa frågor definitivt en tillräcklig organisatorisk bas för ett samarbete tvärs över klass- och partigränser. Så till vida fungerade detta samarbete helt enligt det vetenskapliga konceptet för kvinnors kollektiva handlande: att kvinnor hade gemensamma upplevelser av att deras erfarenheter av underordning inte togs på allvar av det rådande politiska systemet. Enligt den bakomliggande teoretiska förståelsen skulle denna form av kvinnligt agerande ha en radikalt utmanande effekt på den manliga normen och könsmaktordningen. I så motto borde det här samarbetet ha upplevts som hotfullt av LO-ledningen. Så blev inte fallet. Det var endast vid ett fåtal tillfällen som denna försökte bromsa samarbetet.¹⁰ Då var motiveringen dock alltid att kvinnorådet inte var att betrakta som en särskild kvinnoorganisation.

En tentativ förklaring till att LO så lätt accepterade kvinnorådets samarbete med andra kvinnor har, menar jag, att göra med relationen mellan klass och kön och de olika betydelser, eller snarare betoningar, som denna gavs beroende på det omgivande sammanhanget. När kvinnoråd och kvinnokommittéer i de fackliga sammanhangen drev vissa frågor specifikt i namn av de kvinnliga medlemmarna, kunde detta tolkas om ett uttryck för att arbetarklassens män och kvinnor hade olika intressen. När rådets ledamöter däremot förde LO-kvinnornas talan i det samhällspolitiska kvinnosamarbetet blev det tvärtom. Där kunde man istället se det som att de representerade arbetarklassens (kvinnors) intressen gentemot andra (kvinnliga) klassintressen.

Annorlunda uttryckt: inom LO fanns kvinnorådet till i kraft av kön, klassen var redan given och rådet blev under hela sin verksamhet något av en latent krutdurk. I det kvinnopolitiska arbetet motiverades rådets närvaro förvisso också

utifrån kön. Men där var könstillhörigheten den givna konstanten och klasstillhörigheten den latent krutdurken som hotade de gemensamma intressena. I vissa sakfrågor och sammanhang blev rådets roll i det kvinnoorganisatoriska sammanhangen att agera ”klasspolis”. Både beträffande samarbetet med husmödrarna och yrkeskvinnorna orsakade klassfrågan med jämna mellanrum vissa spänningar. Kvinnorådets ledamöter blev märkbart irriterade vid de tillfällen LO-kvinnornas ekonomiska verklighet negligerades. Det var emellertid inte bara klasstillhörigheten som ibland försvårade kvinnorådets samarbete med samhällets övriga kvinnoorganisationer, vilket visas av de spänningar som tidvis fanns mellan det socialdemokratiska kvinnoförbundet och kvinnorådet.

I inledningskapitlet tog jag upp den av Kari Melby ställda frågan om alla kvinnor förhåller sig lika till den rådande genusordningen. Mitt svar på den frågan blir nej och det är också i det svaret som en del av orsakerna till de svårigheter kvinnorådet ibland mötte i sitt samarbete med samhällets övriga kvinnoorganisationer skall sökas. Det rådande husmorskontraktet hade, framförallt under 1940- och 1950-talen, ett ganska gediget kvinnligt stöd. För kvinnorådet utgjorde dock innehållet i detta kontrakt ett påtagligt hinder när det gällde de kvinnliga medlemmarnas anpassning till de rådande normerna för fackligt medlemskap och lönearbete. Det blev kvinnorådets inställning som med tiden segrade den diskursiva kampen kring synen på kvinnan som husmor och lönearbetare. Normen om mannen som familjeförsörjare och kvinnan som hemmafru eller deltidsarbetande började under 1960-talet sakteliga ersättas av en som, åtminstone på det retoriska och principiella planet, inneslöt tankar om bägge makars försörjningsplikt och bægges ansvar för barnen. Det var alltså inte bara Kvinnan med stort K som var stadd i förändring, utan också Mannen med stort M. Enligt Yvonne Hirdman hade också husmorskontraktet vid 1960-talets mitt ersatts av ett jämlikhetskontrakt. Det var dock inte kvinnorådet som utgjorde förändringsfrontens främsta pådrivargrupp. Rådets ledamöter kämpade visserligen hårt för kvinnans likställighet, men mannen och hans görande ifrågasattes i regel inte, åtminstone inte öppet. Det blev andra kvinnogrupper som utsatte mannen för kritisk granskning. Den samhällsförändring som kvinnorådet varit med om att initiera hann till sist både ikapp och förbi rådet.

Kvinnor i person eller kvinnors situation

Kvinnorådets inträde på det kvinnopolitiska området och deltagande i det kvinnoorganisatoriska samarbetet fick således två delvis motsatta konsekvenser. Vid vissa tillfällen tydliggjordes motsättningarna mellan olika grupper av kvinnor, vid andra förstärktes de gemensamma kvinnointressena. Den förstnämnda konsekvensen är dock inte att förundra sig över. När kvinnor som kollektiv utses att företräda olika grupper av kvinnor, är det självklart att de skillnader som finns mellan dessa kvinnor kommer i dagen på ett annat sätt än

tidigare. Detta kan enligt Maud Eduards ses som ett belägg för att kvinnor börjat att integreras i det politiska systemet:

”Collective actions by women challenge a system of rules and norms which was constructed by men, but which is defended by women as well as men. This means that women, as critics, are pitted against women, as champions of the established order. The more women are integrated into the political system, the more obvious becomes the lack of agreement between them.”¹¹

Det finns ytterligare ett skäl till att åsiktsskillnaderna mellan olika kvinno-kollektiv blev så synliga. Beträffande de så kallade kvinnopolitiska frågorna behövde ju inte de gemensamma kvinnoståndpunkterna lyftas fram, de utgjorde själva förutsättningen för att man över huvud taget talade om ett kvinnopolitiskt fält och om kvinnopolitiska frågor. Kvinnogemenskapen angavs av sammanhanget. Detta gällde också när denna typ av frågor framfördes under samlingsbeteckningen familjepolitiska frågor. Denna politik ansågs namnbytet till trots främst vara något som berörde kvinnors liv. Därför betraktades samhällets olika kvinnoorganisationer som självklara remissinstanser. Därmed var den grundläggande intressegemenskapstanken kvinnor emellan redan förutsatt. Det är denna tanke som utgör den bakgrundsfond mot vilken olikheterna mellan olika kvinnogrupper sedan framträder med en sådan skärpa. Skärpan är delvis ett resultat av att sammanhanget skapar en förväntan på kvinnlig konsensus – en konsensus som förvisso var en realitet beträffande många av tidens kvinnopolitiska sakfrågor.

Den allmänna uppfattningen om vad en typisk kvinnofråga egentligen bestod i var tämligen diffus. Det förmärks en sammanblandning av de frågor som tog sin utgångspunkt i kvinnor som ett biologiskt homogent kollektiv och de som utgick från kvinnors situation. Det förstnämnda synsättet bäddade för en given förväntan om ett samfällt kvinnligt agerande. Utifrån det sistnämnda synsättet borde det dock inte ha framstått som allt för oväntat att olika kvinnokollektiv företrädde olika åsikter, kvinnors situation var ju ibland de facto olika. I de kvinnopolitiska sammanhang som definierats som sådana på basis av att de berörde kvinnor, där blev konflikterna kvinnor emellan som tydligast. I de fall när kvinnorna själva initierade sitt samarbete framträder istället det som förenar olika kvinnokollektiv.

Det kvinnliga samarbetet, framförallt det som berörde enskilda sakfrågor, behöver inte alltid tolkas som uttryck för någon djupare kvinnlig intressegemenskap. Istället kan det ses som en mer tillfällig strategi. Pedagogen Staffan Selander har illustrativt kallat denna typ av samarbete, fast han då avser andra organisatoriska sammanhang, för ”go west”. Det han syftar på var den amerikanska västerns nybyggare, som för att ta sig levande över prärien tvingades reducera existerande konflikter och ingå tillfälliga allianser med andra nybyggare. Men så fort de nått sina mål och slagit ned sina bopålar, började de inhägnat de egna reviren. Så kan förmodligen också mycket av det kvinnoorga-

nisatoriska samarbetet tolkas. Ibland tvingades man bortse från vissa åsiktsmot-sättningar för att nå det övergripande målet. Men när detta väl var uppnått, kunde man istället ägna sig åt de intressefrågor som var de typiska för den egna organisationen och som ofta gick på tvärs mot andra kvinnors åsikter.¹²

På systemets villkor

När det gäller benämningarna var det tydligt att kvinnorrådets ledamöter ömsom uppfattade det som en black om foten och ömsom som ett effektivt förändrings-skapande instrument. Det var en variation som spände från de tillfällen då man fann det viktigast att poängtera det som skilde män och kvinnor åt – dvs att kvinnors situation beträffande ansvaret för hemarbete och barnomsorg var en annan – till de tillfällen då man fann det mest effektivt att poängtera det som förenade – dvs att kvinnor var lika goda fackliga medlemmar och arbetare som männen. Med tiden kom dock rådets ledamöter att betrakta benämningarna som en belastning. För dem var det uppenbart att talet om kvinnliga medlemmar, kvinnliga arbetare och kvinnofrågor endast cementerade kvinnors svagare ställning inom facket och på arbetsmarknaden.

Om begreppet individer byts ut mot arbetare framtonar vissa likheter mellan kvinnorrådets situation och det som feministisk forskning beskrivit som politikens yttersta paradox när det gäller kvinnor. Maria Wendt Höjer och Cecilia Åse beskriver den paradoxen så här:

”För att bli individer måste kvinnor upphöra att vara kvinnor. Om de insisterar på att vara kvinnor måste de överge alla förhoppningar om att bli individer. Men denna paradox är inte kvinnornas. Paradoxen är ett resultat av ett politiskt system som bygger på att kopplingen mellan kön och makt osynliggörs.”¹³

Trots att det ovanstående rör det politiska systemet är det lätt att översätta till den fackliga politiken. För att kvinnor skulle accepteras som riktiga fackliga medlemmar och riktiga arbetare, en riktighet som dessutom skulle legitimera deras lika rättigheter, måste de upphöra att vara kvinnor, dvs kvinnor i den betydelsen att deras agerande avvek från den dominerande manliga normen. Om de insisterat på att vara kvinnor hade de tvingats överge alla förhoppningar om att uppnå lika rättigheter. Kvinnorrådets strategi för de kvinnliga medlemmarna inrymde också klara likheter med diskussionen kring begreppen klass och kön och deras inbördes förhållande. Yvonne Hirdmans ord om de svårigheter som uppstår när dessa begrepp – ur förklaringsynpunkt – ställs jämbördiga, överensstämmer med både rådets val av strategi och med de svårigheter det mötte i sina försök att införliva de kvinnliga medlemmarna i den rådande strukturen:

”Om kön skall infogas som begrepp i det ursprungliga marxistiska sättet att tänka innebär det att kvinnor måste inordnas under antingen den ena eller

den andra av tankefigurerna 'Arbete' eller 'Kapital'. Skall kvinnor/kön införlivas i denna tankemodell, måste därför allt avlägsnas från dem som inte har med denna tanke att göra.”

Det besvärliga med den här modellen är enligt Hirdman att där enbart finns ”möjlighet till insläpp på modellens egna villkor”. Dessa villkor var enligt henne knutna till ”en maskulin 1800-tals förståelse av världen”. Att vara kvinna blev något man fick ”smussla med, skämmas för och försöka undslippa” – om man ville inrymmas i den marxistiska tankefiguren.¹⁴ Att även kvinnorådets ledamöter tolkade den ideologi som satte de övergripande handlingsramarna för dess verksamhet på detta sätt, framgår av deras ihärdiga försök att avlägsna kvinno-prefixet från de ”kvinnliga medlemmarna”, de ”kvinnliga arbetarna” och de sakfrågor de fann vara angelägna. Detta är ett tydligt exempel på att benämningens betydelse måste förstås situationellt. I det här sammanhanget blev det, i alla fall utifrån rådets syn på saken, ofta till en onödig barlast. Detta har dock inget med benämningen i sig att göra. Det hänger istället samman med rådets begränsade handlingsutrymme, den fackliga ideologins utformning och det manliga motståndet mot kvinnliga medlemmar och kvinnofrågor.

Den här var en erfarenhet kvinnorådet delade med det socialdemokratiska kvinnoförbundet. Även de försökte, enligt Gunnel Karlsson, ”avköna” kvinnofrågorna för att få dem att accepteras av partiet. Den här strategin var delvis framtvungad av kvinnoförbundets underordnade ställning till partiet. Karlssons beskrivning av förbundets situation och strategival är på många sätt applicerbar också på kvinnorådet:

”Den neutralisering eller avköning som ofta behövdes för att göra kvinnofrågor till partifrågor kunde kvinnoförbundet utan större svårighet medverka i. Kompromisser som gjordes i samband med den nödvändiga, partistrategiska omvandlingen balanserades av frihet i rollen som radikal pådrivare vid sidan av partiet. Förbundet betonade den dubbla strategin; självständighetsstrategin som tillät förbundet att som kvinnoorganisation driva radikala kvinnokrav och partistrategin, som innebar att förbundet som partiorganisation deltog i arbetet med att omvandla kvinnofrågorna till könsneutrala partifrågor.”¹⁵

Om man utgår från Joan Scotts tänkande är det här inte speciellt förvånande. Enligt henne är det här de enda möjligheter till handling som står kvinnor till buds så länge de agerar inom det rådande systemets ramar. Detta uttalande baserar hon visserligen på forskning rörande 1800-talets England men det är ändå, menar jag, applicerbart på svenskt 1900-tal:

”Class, after all, was offered as a universal category even though it depended on a masculine construction. As a result, it was almost inevitable that men represent the working class. Women than had two possible represen-

tations. They were either a specific example of the general experience of class and then it was unnecessary to single them out for separate treatment; for they were assumed to be included in any discussion of the working class as a whole. Or, women were a troubling exception, asserting particular needs and interests detrimental to class politics ...”¹⁶

Beträffande kvinnorrådets politiska uppdrag och dess samarbete med andra kvinnoorganisationer fick dock benämndet en positiv effekt. Återigen framkommer hur situationellt beroende benämndets konsekvenser är. Här var det inte LOs ursprungliga intention med rådet som var avgörande. Att benämndet på det här området fick så vidsträckta konsekvenser var istället en effekt av hur det omgivande samhället tolkade att LO tillsatt ett kvinnorråd. I det här avseendet hade rådet definitivt inget behov att frigöra sig från det annars så illa sedda och efterhängsna kvinnoprefixet.

Det var således det omgivande sammanhanget som avgjorde hur kvinnorrådet såg på benämndet. Detta är ett förhållningssätt som rådet, enligt Patricia J. Williams, professor i handelsrätt, delar med många andra kvinnor. Williams har på ett milt sagt egensinnigt sätt pekat på att hur vi benämns/benämner oss kan tolkas mycket olika och ges olika innebörd beroende på vem det är som benämner och vem som reagerar på benämndet. Williams utgår från sin personliga erfarenhet av att vara svart (etnicitet), kvinna (kön) och professor (klass). Jag tänker här kosta på mig ett långt citat. Orsaken är dels att Williams berättar sin historia så suveränt, dels att det hon säger är så väsentligt när det gäller förståelsen av benämndets relativitet. Så här berättar Williams:

”En man som jag en gång arbetade tillsammans med sade att jag gjorde för mycket av min ras. ’Trots allt’ sade han ’tänker jag inte ens på att du är svart’. Men något senare, när en annan svart kvinna blev indragen i en till slut förlorad tjänstetvist, sade han till mig i förtroende att han önskade att skolan kunde hitta fler svarta som var som jag. Jag upplevde det som att jag gled in och ut ur skuggan, allteftersom jag blev icke-svart i inneslutande syften och svart i uteslutande: jag upplevde det som om gränserna för själva min kropp manipulerades och lättvändigt skrevs in genom demarkationslinjer som inte hade med mig att göra.”

Williams fortsätter:

”Paradoxen att vara svart men icke-svart ansatte mig igen när samme (vite) man och sedan en (svart) kvinna tillsammans undrade om jag ’verkligen identifierade mig som svart’. När den vite mannen sade detta var jag intensivt medveten om att valet att identifiera mig som svart (i motsats till vit?) knappast var mitt: att så länge jag identifierades som svart av de flesta andra, kommer jag nästan säkert, som konsekvens av det enkla faktum att människor är beroende av varandra, att identifiera mig själv som svart. När

den svarta kvinnan sade precis samma sak tog jag det till mitt hjärta som ett tecken på självförnekelse, som ett möjligt bevis för att jag själv led av den särskilda sociala nöd och alienation som svarta och förtryckta brukar drabbas av; och som krav på enighet i ett samhälle som alltför ofta får oss att vända oss mot varandra. Jag hörde samma ord sägas av båda, och det gjorde ingen skillnad. Jag hörde samma ord sägas av båda, men på olika sätt: den ene karakteriserade mig som mer av något jag inte är, vit; den andra uppmanade mig att vara mer medveten om något jag är, svart. Jag hörde samma-olika ord riktas till mig, en förment vit-manligt-socialiserad svart kvinna, som en uppmaning till ömsesidigt uteslutande kategorisering, som en överlappning mellan svart och kvinnligt och rätt och manligt och privat och fel och vitt och offentligt och så vidare och så vidare.”¹⁷

Om jag får utföra den något självsvåldliga handlingen att översätta berättelsens svarta kvinna med LOs kvinnoråd, kanske det bättre framgår vad jag menar. Också rådet gled in och ut ur skuggan, allteftersom det gjordes till/gjorde sig till icke-kvinna i vissa syften och till kvinna i andra syften. De identiteter som kvinnorådets ledamöter ständigt tvingades växla emellan var att ”vara kvinna”, ”vara arbetare”, ”vara en kvinnlig arbetare” och att ”vara en arbetande kvinna”. Samtidigt som de var allt detta gavs det hela tiden olika betydelser beroende på det omgivande sammanhanget. Under hela sin verksamhet slungades rådets ledamöter mellan LOs och det omgivande samhällets syn på vad det var som gav det dess legitimitet – deras klasstillhörighet eller deras könstillhörighet. Det är här onekligen lätt att instämma i Patricia Williams ord:

”Att livet är komplicerat är av stor analytisk betydelse.”¹⁸

Noter

Förkortningar:

LO	Landsorganisationen
KR	Kvinnoråd
KK	Kvinnokommitté
KR/AU	Kvinnorådets Arbetsutskott
Vol.	Volym
Bil.	Bilaga
Vb.	Verksamhetsberättelse

Kapitel 1

1. Första Mosebok 2:18. Enl. Svenska Bibelsällskapets språkliga version 1982 av 1917 års översättning.
2. Första Mosebok 2:18. Enl. Svenska Bibelsällskapets språkliga version 1982 av 1917 års översättning.
3. Första Mosebok 3:16. Enl. Svenska Bibelsällskapets språkliga version 1982 av 1917 års översättning.
4. För en sammanfattande översikt och diskussion av dessa forskningsinriktningar se bl a Coole 1997, s 184-226, *Feminismer* 1996, s 5-17, Wendt Höjer & Åse 1996, s 27-34, Rosenbeck 1996, s 95-107, Scott 1997, s 1-13, Eduards 1992a, s 259-261, 1998a, s 13-22, 1998b, s 80-83.
5. Som handlande tolkas även kvinnors kollektiva organisering. När kvinnor organiserar sig på basis av att de är kvinnor utmanar de, enligt Maud Eduards, uppfattningen om vad som är politik och inte politik. Eduards 1993, s 105-108. Se även t ex Jónasdóttir 1985, s 17-33, Eduards 1992 a, s 237-265, 1992b, s 83-104. För en rad tidiga exempel på kvinnors kollektiva handlande och en diskussion kring detta se Östberg 1997, s 19-36, Björk 1999, s 11-28.
6. För en diskussion kring begreppets bakgrund, komplikationer och användbarhet se t ex Jónasdóttir 1992, s 206-209 samt Wendt Höjer & Åse 1996, s 32-34.
7. Eduards 1992a, s 251-265, 1992b, s 83-86, 1993, s 99-108, 1998a, s 13-22, 1998b, s 78-79.
8. Eduards 1992b, s 84-85.
9. Eduards 1998a, s 7-11. Könsmaktordningen definierar Eduards som "ett socialt och politiskt system, som gynnar män och missgynnar kvinnor". Eduards 1992a, s 239. För Eduards är benämnet ett av flera analytiska redskap som kan användas för att närma sig frågan om kvinnors underordning. Eduards 1992a, s 237-240. Se även Eduards 1992b, s 83-86, 1993, s 99-108, 1998a, s 13-22, 1998b, s 77-84. Anna Jónasdóttir har formulerat det som att kvinnors kollektiva handlande gör dem till "part i ett historiskt betingat motsättningsförhållande till männen". Jónasdóttir 1985, s 24.
10. Dessa tankegångar ligger nära det teoretiska tänkandet beträffande manlig homosocialitet. Se t ex Lindgren 1985, s 38-44.
11. Eduards 1993, s 103-105, 1998a, s 15-20, 1998b, s 77-80.
12. Eduards 1998a, s 13.
13. Se Waldemarson 1996, s 165-185 för de kvinnliga telegrafisterna. För en diskussion om denna form av benämning se kommande avhandling av statsvetaren Cecilia Åse där hon analyserar detta fenomen inom den svenska poliskåren. Där talas inte endast om poliser och kvinnliga poliser utan också om polismän och kvinnliga polismän. Se även Wendt Höjer & Åse 1996, s 8-13. Exemplet kvinnliga chefer, präster och traversförare har varit så allmänt förekommande under senare år att jag inte redovisar någon enskild källa. Gro Hagemann har diskuterat det här fenomenet inom norsk historieskrivningen. Trots att de flesta historiska synteser utesluter kvinnor som historiska aktörer framställs de inte som en separat manshistoria utan som "menneskehetens universelle historie". Hagemann 1989, s 17.
14. Hirdman 1998b, s 49-51.
15. Wendt Höjer & Åse 1996, s 8.

16. Eduards 1998a, s 15-22.
17. Se t ex Wieselgren 1969, Qvist 1978, Widerberg 1980, Florin 1987, Lundgren 1990, Waldemarson 1996, Åmark 1996, Frangeur 1998.
18. Motioner i första kammaren. Nr 125-210, 3 saml. 2a band, 1923: Motion nr 164.
19. Den kvinnovetenskapliga forskningen på det här temat utgör ett brett forskningsfält. Olika ämnesföreträdare har berört detta ämnesområde utifrån en mängd skilda infallsvinklar. Den litteratur jag hänvisar till utgör endast ett axplock. Min utgångspunkt är dessutom i stort sett begränsad till det historiska ämnesområdet. Se t ex Flood 1960, Ericsson 1983, Ekdahl 1983, Lindgren 1985, Norlander 1984, Florin 1987, Winberg 1987, Hagemann 1988, Wikander 1988, Lundgren 1990, Humlesjö 1992, Sommestad 1992, Florin & Johansson 1993, Blomberg 1995, Nilsson 1996, Waldemarson 1996, 1998, Östberg 1997, Kvarnström 1998, Björk 1999 samt kommande avhandling av Cecilia Åse Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
20. Eduards 1998b, s 79-83. Som exempel kan nämnas de gånger kvinnor gått samman tvärs över klass- och parti-gränser för att driva det man uppfattade som gemensamma kvinnofrågor. För en övergripande sammanfattning av detta kvinnliga samarbete under mellankrigstiden se Östberg 1997, s 161-198. För denna form av kvinnligt samarbete se även t ex Ericsson 1981, Emanuelsson 1990, Lindholm 1990, Waldemarson 1993 & 1996, Nilsson 1996, Manns 1997, Florin & Nilsson 1998, Björk 1999.
21. Eduards 1998b, s 79-83.
22. För partiernas kvinnoförbund se t ex Flood 1960, *Kvinnors röst och rätt* 1969, Larsson 1973, Drangel 1984, Larsson 1985, Carlsson 1986, Eskilsson 1991, Hirdman 1992, Karlsson 1990, 1992, 1996, Eskilsson 1991, Nicklasson 1992, Lövgren 1993, Östberg 1997.
23. Eduards 1998a, s 8. Med ett historiskt perspektiv, i alla fall när det gäller det fackliga området, kan dock konstateras att den kvinnliga särorganiseringen ofta var ett direkt svar på de manliga organisationernas ovilja att organisera kvinnliga medlemmar och/eller tillvarata deras intressen. Se t ex Flood 1960, s 40-49, Qvist 1974, s 95, Ekdahl 1983, s 66-73, Norlander 1984, s 21-49, Carlsson 1986, s 83-87, Carlsson Wetterberg 1987/1988, s 12-16, Florin 1987, s 132-172, Winberg 1987, s 255-270, Wikander 1992, s 43, Blomberg 1995, s 288-299, Nilsson 1996, s 112-115, 130-142, 179-185, Waldemarson 1996, s 200-230, Östberg 1997, s 120-155, Kvarnström 1998, s 182-190, Björk 1999, s 123-125.
24. Eduards 1998a, s 7-11.
25. Se t ex Larsson 1951, Sandberg 1969, Ericsson 1981, Torstendahl 1982, Florin 1987, Emanuelsson 1990, Lindholm 1990, Waldemarson 1993 & 1996, Nilsson 1996, Östberg 1997, Björk 1999.
26. Eduards 1998a, s 7-8.
27. Eduards 1998a, s 7-8, 1998b, s 80, 82-83.
28. Eduards 1998b, s 78.
29. Att använda postmodernismen som uppsamlingsterm på det här sättet innebär dock en grov förenkling av denna forskningsinriktning. Bakom denna -ism trängs en rad olika uppfattningar, metoder och ämnesföreträdare. Jag tänker emellertid inte ge mig in i diskussionen om vad som utgör postmodernismens egentliga kärna. För en utredande översikt hänvisas till Coole 1997, kap 10. Se även Scott i *Feminism & History* 1997, s 1-13.
30. För en diskussion på dessa teman se t ex Jónasdóttir 1992, s 224-232, Åström 1992, s 195-198, Wendt Höjer & Åse 1996, s 29-35, *Feminism* 1996, s 5-18. I antologin *Feminism and History* (1997), som Joan Scott är redaktör för, ges ett antal exempel på denna form av historieskrivning. Antologins essäer visar övertygande hur olika analytiska sociala kategorier (kön, klass, etnicitet, religion och nationalitet) och förtrycksmekanismer samvarierar i ett virrvarr av

- olika konstellationer. Samtidigt visar de att om man analyserar varje enskild kategori för sig inrymmer de ofta en inre ordning där kön blir den primärt underordnande kategorin. Se även Scott 1988, kap 5.
31. Melby 1995, s 3.
  32. Jardiner 1996, s 37.
  33. Se t ex *Femismen* 1996, s 5-17, Coole 1997, s 184-226, Butler 1996, s 148-176, Wendt Höjer & Åse 1996, 19-21, 32-35.
  34. de Lauretis 1996, s 40-60. Se även de Lauretis 1984.
  35. de Lauretis 1996, s 41-42, 60.
  36. Rosenbeck 1996, s 134-135, kap 5.
  37. Eduards 1992 a, s 261.
  38. Hirdman 1990, s 76-116. För en fördjupad beskrivning av Hirdmans tankegångar se även Hirdman 1988a, 1988b, s 49-63, 1992a, s 226-233, 1992b, s 16-21, 1994a, s 180-192, 1994b, s 66-76, 1998, s 7-417. Hirdmans systemteori, liksom det genuskontraktsbegrepp hon härleder ur denna teori, har kritiserats på en rad punkter (se t ex Carlson Wetterberg 1992, Sommestad 1994, 1995, Eduards & Manns 1987, Frangeur 1998, Melby 1995, Hagemann & Åmark 1999). Jag tar dock inte upp den kritiken till diskussion, utan väljer stället att tala om *hur jag vill använda mig av den teorin*. För en diskussion angående genuskontraktsbegreppet se kapitel 4.
  39. Wendt Höjer & Åse 1996, s 21-22.
  40. Se t ex Hirdman 1987, 1988a, 1998c.
  41. Wikander 1999, s 17.
  42. Melby 1995, s 6-13.
  43. Scott 1988, s 30-31. För en diskussion om begreppens omöjliga parallellitet se också Hirdman 1998a, s 409-417.
  44. Scott 1988: för en diskussion se samtliga kapitel då Scotts tankar om politikens betydelse är insprängda i hennes olika empiriska kapitel.
  45. Scott 1988, s 5.
  46. Melby 1995, s 4-6.
  47. Se Waldemarson 1992a, 1992b, 1993, 1998a, 1998b, 1998c samt 1999.
  48. Följande böcker har i skrivande stund givits ut: Hellberg I. (1997) *Det fackliga förtroendet. En studie av ombudsmän och experter 1950–1991*, Misgeld. K. (1997) *Den fackliga europavägen. LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945-1991*, Åmark K. (1998) *Solidaritetens gränser*, Stråth. B. (1998) *Mellan två fonder. LO och den svenska modellen*, Johansson A. L. & Magnusson L. (1998) *Landsorganisationens historia efter 1945*, Hirdman Y. (1998) *Med kluven tunga. LO och genusordningen*, Waldemarson Y. (1998) *Mjukt till formen hårt till innehållet. LOs Kvinnoråd 1947–1967*.
  49. Ett tack till Josefin Rönnbäck som fäst min uppmärksamhet på detta förhållande.
  50. Qvist 1974, s 68.
  51. Hinnfors 1998, s 24-27.
  52. Larsson 1990, s 14-16.
  53. Horgby 1998, s 357-359.

Kapitel 2

1. Qvist 1974, s 69-76, 100. För den könsvisa fördelningen på förbunds nivå se Qvist 1974, s 55-63. För en mer ingående diskussion och fakta kring representationen inom LO vid denna tid se Qvist 1974, s 67-92.
2. LO-kongressen prot. 1922, s 318.
3. Wendt Höjer & Åse 1996, s 12. För en analys av tystnaden som maktmedel se även Waldemarson 1998b, s 19-20.
4. Beträffande likalönen se t ex Carlsson 1986, s 261-264, Qvist 1974, s 97-110, Sund 1991, s 19-60, Hirdman 1998, s 19-67, Waldemarson 1998a, s 75-115. Beträffande nattarbetsförbudet för kvinnor se Flood 1960, s 100-104, 115-116, 129-131, 179, 195-196, Norlander 1984, s 39-43, Carlsson 1986, s 162-178, 217-248, Wikander 1992, s 48, Karlsson 1995, s 235-265. Beträffande gift kvinnas rätt till arbete se Hirdman 1992, s 82, Wikander 1992, s 50-54,

- Östberg 1997, s 11, 172- 174, Frangeur 1999, s 72-367.
5. Wikander 1992, s 48.
  6. Hirdman 1998a, s 34. Enligt Hirdman var det också påfallande tyst om de kvinnliga medlemmarna i efterkrigstidens fackliga policydokument. Det var dock, menar hon, uppenbart att denna tystnad hade ett kön. Dessa förment könsneutrala texter sägs vara ”fyllda av maskulinitet, i all sin självklara könsneutrala dräkt”. Hirdman 1998, s 69.
  7. Representantskapets prot. 24-26/4 1946 och 21- 22/8 1946. Vol. AIIa:17.
  8. Detta sätt att se på de kvinnliga medlemmarna har enligt Gro Hagemann övertagits av många som skrivit arbetarrörelsens historia. Med utgångspunkten tagen i norsk historieskrivning konstaterar hon att kvinnorna ständigt definieras som de andra i förhållande till arbetslivets huvudaktörer, männen. Hagemann 1989, s 15-23.
  9. I riksdagen diskuterades gift kvinnors rätt att uppbära statlig tjänst till och med 1940-talet. Frangeur 1998.
  10. För LOs och förbundens inställning se Frangeur 1999, kap. 6, s 181-184. Se även Qvist 1974, s 108-109, Hirdman 1992a, s 82-83.
  11. Den 1935 tillsatta statliga kvinnoarbetskommittén arrangerade 7 konferenser med fackliga förbundsrepresentanter. Där framgick att många helst såg att den gifta kvinnan inte förvärvsarbetade. Det var dock få som förespråkade ett direkt förbud. Däremot hade man på andra sätt försökt förmå dem att avgå. Den här intressekonflikten utspelade sig också mellan gifta och ogifta kvinnliga medlemmar. Se Frangeur 1998, s 300-303, kap. 8. Frågan diskuterades också inom förbunden. Det var endast 4 förbund – Bryggeriindustriarbetareförbundet, Livsmedelsindustriarbetareförbundet, Transportarbetareförbundet och Kommunalarbetareförbundet – som diskuterade den. Trots att det fanns förbudsansökningar röstade man emot ett uttalat förbud. Frangeur 1998, s 181-189. Inom den politiska delen av arbetarrörelsen, SAP, var motståndet tydligare. Men även där röstades förslaget om ett förbud ned. Frangeur 1998, s 184-194. För de socialdemokratiska riksdagsmännen inställning se kap. 3 och 5.
  12. På 1909 och 1917 års kongresser hade dock LO helt kort förklarat ”sin principiella anslutning” till likalönefrågan. Bryggeriarbetareförbundets Anna Johansson-Visborg deklarerade emellertid på 1917 års kongress att kvinnorna inte längre nöjde sig med endast uttalanden. Men det fick de lov att göra. Det dröjde till 1946 års kongress innan frågan togs upp på allvar. Qvist 1974, s 96-102, 109-112, 118-123.
  13. LO-kongressen prot. 1906, s 53-57, 1909, s 217-219, 1922, s 268-270, 1926, s 314-321, 1946, s 347-355.
  14. LO-kongressen prot. 1906, s 53-57, 1909, s 217-219, 1922, s 268-270, 1926, s 314-321, 1946, s 347-355.
  15. LO-kongressen prot. 1926, s 315.
  16. LO-kongressen prot. 1926, s 316.
  17. Denna inställning var ofta orsaken bakom vissa tidiga manliga krav på likalön. Se t ex Wigfors 1942, s 51-52, Qvist 1974, s 95, Beckholmen & Wallstrand 1981, s 209, Ekdahl 1983, s 68-72, Norlander 1984, s 34. Hirdman 1998a, s 22.
  18. På kongresserna 1906 och 1909 fick dock landssekreteriet i uppdrag av kongressen att ägna en särskild uppmärksamhet åt agitationen till kvinnorna, dels genom en centralt ordnad agitation, dels genom att ge ekonomiskt stöd till de förbund som ”tagit till sin uppgift” att organisera kvinnorna. Här syftade man på det då verksamma Kvinnornas fackförbund. LO-kongressens prot 1906, s 53-57; 1909, s 217-219. Därefter diskuterades inte frågan förrän på 1922 års kongress. Denna avslog kraven på centrala åtgärder. Däremot fick landssekreteriet i uppdrag att pröva varje enskild ansökan om stöd till sådan agitation som planlagts av förbundsstyrelserna. LO-kongressen prot. 1922, s 268-270; 1926, s 314-320. Det här tolkades av Anna

- Johansson-Visborg som en åtgärd direkt riktad mot Stockholms kvinnliga samorganisation som länge bedrivit en kvinnlig agitation tvärs över förbundsgränserna. De bidrag man fått av LO tidigare hade dessutom befunnits otillräckliga. LO-kongressens prot. 1926, s 316-320.
19. LO-kongressen prot. 1922, s 268.
  20. LO-kongressen prot. 1922, s 268.
  21. LO-kongressen prot. 1922, s 269.
  22. Qvist 1974, s 114, Callerstig 1997, s 12. Se även LO-kongressen prot. 1946, s 347 .
  23. LO-kongressens prot. 1946, s 353.
  24. Jmf. not 4.
  25. ”Kommittén för en ökad kvinnlig facklig aktivitet”. prot. 9/12 1943. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943. Se även ”Avskrift av prot. Skandinavisk kvinno-konferens 14-15/1 1946”. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1946, Landssekretariatets prot. 17/1 1944, s 28, 17/4 1944, s 134, 3/7 1944, s 212. Vol. A IIIa:27.
  26. ”Rapporter över propagandarådets verksamhet” bifogade till Landssekretariatets prot. 1944-1945. Vol. A IIIa:27-28.
  27. 1946 erkändes också en annan form av kvinnliga säråtgärder. Den nordiska studieveckan som sedan 1935 arrangerats av Stockholms FCOs kvinnosektion gjordes nu till ett formellt sanktionerat arrangemang med LOs ekonomiska stöd. Landssekretariatets prot. 23/9 1946, s 272-273. Vol. A IIIa:29.
  28. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s. 1-11. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
  29. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s 4. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 194.3
  30. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s. 5. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
  31. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s. 5-6. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
  32. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s. 6. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
  33. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s. 7. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
  34. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s. 7. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
  35. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med vissa representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s. 9. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
  36. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med vissa representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s. 9. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
  37. ”Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde med representanter för LO och förbunden”. prot. 9/12 1943, s. 1-11. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
  38. Däremot kunde LO tänka sig ge bidrag till den propaganda för kvinnor som organiserades av förbunden. LO-kongressen. prot 1926, s 317-318. Likaså bidrog LO något till den kvinnliga agitationsverksamhet som bedrevs av Stockholms kvinnliga samorganisation. Detta bidrag var dock långt ifrån tillräckligt enligt samorganisationens ledande gestalt Anna Johansson-Visborg. LO-kongressens prot. 1922, s 60; 1926, s 318-319.
  39. Att förlägga orsakerna till utanförskapet hos kvinnorna själva var som Kjell

- Östberg visat vanligt också inom de politiska partierna. Östberg 1997, s 13-18, 77- 95. För specifikt det socialdemokratiska partiet se Flood 1944, s 2-6.
40. Också kvinnorna i partiernas kvinnoförbund delade ofta männens kritiska inställning till kvinnorna, framförallt kritiserades deras bristande förståelse för hur viktigt det var att de deltog i det politiska arbetet. Enligt Östberg var den kvinnliga självkritiken hårdast inom socialdemokratin. Östberg 1997, s 13-18, 77- 95. Se även Carlsson 1986, kap. 4 och 5, Karlsson 1996, s 17, 98-107
  41. LO-kongressen. prot. 1946, s 354.
  42. Qvist 1974, s 101 samt LO-kongressen prot. 1922, s 60.
  43. LO-kongressen. prot. 1946, s 350.
  44. LO-kongressen. prot. 1946, s 349.
  45. LO-kongressen. prot. 1946, s 355.
  46. LO-kongressen. prot. 1926, s 315-317.
  47. LO-kongressens prot. 1946, s 355.
  48. LO-kongressens prot. 1946, s 353.
  49. Carlsson 1986, s 118-120.
  50. För en internationell jmf. av kvinnliga fackliga särorganisering se *"Women in Trade Unions in Eleven Industrialised Countries"* 1984, s 12-15, 17-19.
  51. Det manliga motståndet alternativt ointresset för de kvinnliga medlemmarnas organisering var på sina håll stort. Se t ex Höglund 1951, s 11-12, 30, 48-49, 153-159, Flood 1960, s 9-49, Ekdahl 1983, s 66-71, Norlander 1984, s 21-49, Winberg 1987, s 255-270, Sund 1991, s 21-28, Humlesjö 1992, Wikander 1992, s 43, Blomberg 1995, s 288-299, Östberg 1997, s 119-128, Björk 1999, s 293-294.
  52. Blomberg 1995, s 289.
  53. Se t ex Flood 1960, s 9- 49, Qvist 1974, s 100-102, Moberg 1978, s 64-134, Ekdahl 1983, s 66-71, Carlsson 1986, s 84-87, 129-139, 192-199, Winberg 1987, s 255-270, Carlsson Wetterberg 1987/1988, s 11-16, Levin 1987-1988, s 4-10, Wikander 1992, s 43, Östberg 1997, s 119-128. Kvinnornas fackförbund, bildat 1902, var dock mer seglivat. Förbundet stod öppet för alla arbetarkvinnor, men blev i praktiken ett förbund för sömmerskor. Den bakomliggande orsaken var Skradderiarbetareförbundets ovilja att organisera kvinnor. Kvinnornas fackförbund anklagade LO för att främst vara intresserad av att organisera de välavlönade kvinnorna och för att de lågavlönade kvinnorna betraktades som en black om föten. År 1909 upplöstes förbundet – till uppenbar glädje för stora delar av arbetarrörelsen. Se Flood 1960, s 38-49, Qvist 1974, s 100-102, Carlsson 1986, s 189, Carlsson Wetterberg 1987/1988, s 11-16, Östberg 1997, s 121-123. För Stockholms kvinnliga samorganisation se Höglund 1951, s 135-145, Flood 1960, s 46-47, Östberg 1997, s 124-128. Historikern Gro Hagemann menar att fackföreningsrörelsens etableringsfas överlag präglades av ett manligt motstånd mot kvinnor. Kvinnor betraktades ofta inte som fackliga kamrater utan som konkurrenter. Hagemann 1989, s 18-20.
  54. Också inom den syndikalistiska rörelsen var motståndet mot kvinnlig särorganisering stort. Där bildades, som Eva Blomberg visat, visserligen Syndikalistiska kvinnoförbundet 1937. Men större delen av rörelsen var djupt kritiskt mot detta tilltag. Blomberg 1995, s 295.
  55. Qvist 1974, s 51-52, 104, 115-116, Emanuelsson 1990, s 109-111, Eriksson 1998, s 54-69, Wallén 1989, s 19-26.
  56. Qvist 1974, s 115.
  57. Östberg 1997, s 12-13. Till och med 1940-talet var facklig kvinnlig särorganisering dock vanlig på tjänstemannasidan. Här var särorganiseringen ofta ett mål i sig och inte ett medel för ökad integrering. Se t ex Larsson 1951, Sandberg 1969, Ericsson 1981, Torstendahl 1982, Emanuelsson 1990, Lindholm 1990, Waldemarson 1999, 1996, Nilsson 1996, Östberg 1997, Björk 1999.
  58. Ytterligare ett exempel. Sigrid Ekendahl, det blivande kvinnorrådets ordförande, tillhörde då Hotell- och restauranganställdas förbund och var en av de ansvariga för att förbundet motionerats om ett kvinnorråd. Detta skedde dock inte utan motstånd. Förbundets

- ordförande hävdade att detta inte var en facklig fråga och att den därför inte borde underställas LO-kongressen. Intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 83-84.
59. Eduards 1992b, s 83.
60. Intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 83-84.
61. Se t ex Flood 1960, s 9- 49, Qvist 1974, s 100-102, Moberg 1978, s 64-134, Ekdahl 1983, s 66-71, Norlander 1984, s 21-49, Carlsson 1986, s 84-87, 129-139, 192-199, Winberg 1987, s 255-270, Carlsson Wetterberg 1987/1988, s 11-16, Levin 1987-1988, s 4-10, Wikander 1992, s 43, Östberg 1997, s 119-128
62. Här är inte utrymme att ge rättvisa åt de bakomliggande skälen till Åmarks val av begreppet ”öppen kartell”. Kort kan nämnas att det är framtaget för att kontrastera den ”slutna kartellen”. Bägge dessa begrepp har härletts ur jämförelser mellan olika typer av producentkarteller. Se Åmark 1986, s 20-32, 1989a, s 89-109, 1993, s 60-82.
63. Karlsson 1996, s 125.
64. För den svenska arbetarrörelsens inställning och för den övergripande idétraditionen bakom denna se t ex Flood 1960, s 18-19, 59-87, Qvist 1974, s 15-16, 125, Carlson 1986, s 32-277, Hagemann 1989, s 15-23, Hirdman 1989, s 48-99, 1992a, s 14-35, 39-52, 53, Dahlerup 1992, s 12-19, Coole 1993, kap. 8 och 9, Karlsson 1996, s 24-29, 74-125, Wendt Höjer & Åse 1996, s 28-29, Rubin 1997, s 105-151.
65. Carlsson 1986, s 185.
66. Hagemann 1989, s 15-23.
67. Eduards 1993, s 99-108.
68. LO-kongressen prot. 1946, s 348-355. För denna kongress och de beslut som togs där se även Qvist 1974, s 114-116.
- 69- Utredningskommittén bestod av Sigrid Ekendahl, ordförande, och Nils Goude, sekreterare, vilka utsetts av landssekreterariatet. Följande ledamöter utsågs av förbunden: Maria Brandt (Beklädnadsindustriarbetareförbundet), Signe Bergmark (Bokbindareförbundet), Helga Johansson (Försvarsverkens civila personals förbund), Ebba Gullmar (Handelsarbetareförbundet), Anna Becker (Kommunalarbetareförbundet), Iris Ahlberg (Metallindustriarbetareförbundet), Carola Backé (Textilindustriarbetareförbundet), Vivan Wedberg-Larsson (Tobaksindustriarbetareförbundet). Se Axelsson 1980, s 44.
70. 1964 efterträddes Ekendahl på ordförandeposten av Eva Olson från Beklädnadsindustriarbetareförbundet. Dessutom invaldes Bryggeriarbetareförbundets Anna Johansson-Visborg som adjungerad ledamot ”med hänsyn till det energiska och uppoffrande arbete hon utfört i de fackligt organiserade kvinnornas tjänst”. Kvinnorådet bestod i övrigt av: Iris Ahlberg (Metallindustriarbetareförbundet) 1947-1956, Rosa Andersson (Statens sjukhuspersonals förbund) 1964-1967, Carola Backé (Textilarbetareförbundet) 1947-1961, Anna Becker (Kommunalarbetareförbundet) 1947-1954, Annie Bengtsson (Metallindustriarbetareförbundet) 1962-1964, Signe Bergmark (Bokbinderiarbetareförbundet) 1947- 1951, Ethel Borgqvist-Svensson (Handelsarbetareförbundet) 1964-1967, Maria Brandt (Beklädnadsindustriarbetareförbundet) 1947-1964, Ebba Gullmar (Handelsarbetareförbundet) 1947-1964, Helga Johansson, sedermera Ekdahl (Försvarsverkens civila personals förbund/Statstjänarkartellen) 1947-1964, Märta Karlsson (Metallindustriarbetareförbundet) 1957-1961, Maja Kummelstedt (Metallindustriarbetareförbundet) 1964-1967, Gunborg Lindahl (Hotell- och restauranganställdas förbund) 1947-1967, Elin Mossberg (Kommunalarbetareförbundet) 1954-1967, Elna Nilsson (Fabriksindustriarbetareförbundet) 1952-1967, Marian Nilsson (Beklädnadsindustriarbetareförbundet) 1964-1967, Eva Olsson (Beklädnadsindustriarbetareförbundet) 1960-1964, kvinnorådets ordförande 1964-1967, Gertrud Sigurdsen, sekreterare och ledamot 1947-1967, Elin Svensson (Textilindustriarbetareförbundet) 1957-1967, Elvira (Viran) Wedberg-Larsson (Tobaksindustriarbetareförbundet) 1947-1961, Rose-Marie Wätz, sekreterare

- 1963-1967, Gerd Yxner (Livsmedels-industriarbetareförbundet) 1962-1967. Propagandarådets ordförande utsågs dessutom till ständig medlem i kvinno-rådet. Rådet tillsatte också ett arbetsut-skott för att det löpande arbetet skulle flyta smidigare. Se KR prot. 1947-1967
71. Kvinnokommittéernas uppgift var att sköta det lokala upplysningsarbetet genom att anordna föredrag, kurser och studiecirkelverksamhet. Se Waldemarson 1998a, s 29-30 samt "Skrivelse till FCO- styrelserna 25/8 1947 från kvinno-rådet och propagandarådet". Vol. Distriktsenheten. Fasc. Brev LO-distrikten 1937-1948. Kommittéerna hade, via speciella kontaktkvinnor på arbetsplatserna, även ett ansvar för agitationen bland de oorganiserade kvinnorna. Se *Till FCOs kontaktkvinnor* 1958, s 1. Kvinnokommittéerna hade i vissa fall redan föregångare. I den agitationskampanj riktad till de kvinnliga medlemmarna LO inlett 1943 hade till-fälliga kvinnokommittéer med ansvar för den kvinnliga propagandan tillsatts under vissa FCO. "Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitets sammanträde och vissa representanter för LO och förbunden" prot. 9/12 1943. Vol. LO/KR. A III:1. Fasc. 1943.
72. LO-kongressen prot. 1946, s 352 samt "Skrivelse till FCO- styrelserna 25/8 1947 från kvinnorrådet och propaga-darådet". Vol. Distriktsenheten. Fasc. Brev LO-distrikten 1937-1948.
73. LO-kongressen 1926, s 316-318.
74. För ett resonemang om maktresurser se Åmark 1986, s 12-15, 1993, s 19-22, Se även Korpi 1994, s 12. Korpi skriver där: "Det faktum att man genom sam-fällt handlande kan påverka effektiviteten av maktresurserna är viktigast för den mest spridda maktresursen, nämligen arbetskraft. Arbetskraften är för-delad på många olika händer. Vi har alla litet av detta men taget var för sig blir det inte mycket. Om vi däremot kan samordna vårt handlande med våra arbetskamrater, t ex genom fackföre-ningar, då kan de individuellt små makt-resurserna samlas på ett sätt som kan bli mycket effektivare". Se även Korpi 1985, s 59-80.
75. På kongressen 1941 godkändes ett förslag om nya enhetliga stadgar. Lands-sekretariatet fick i uppdrag att övervaka förbundens fackliga politik samt att verka för enhetlighet och planering i den fackliga politiken. Förbunden förpliktigades underrätta LO om viktigare löne-rörelser, arbetstvister och övriga frågor av större betydelse. Karlbom 1969, s 53-57.
76. Stråth 1998, s 23.
77. LO-kongressen prot. 1946, s 334.
78. LO-kongressen prot. 1946, s 352.
79. Östberg 1997, s 37-66. Se även Karlsson 1996, s 25-29.
80. Det är som två separata dokument sammanfogats till ett. Det finns en avsevärd skillnad i skrivningarna i den allmänna delen och den del som speci-fikt berör kvinnor. Se Waldemarson 1992b, s 13. För en analys av Efterkrigs-programmet ur ett genusperspektiv se Hirdman 1998, s 72-76.
81. Qvist 1974, s 116, Callerstig 1997, s 6-11.
82. Citerat ur Callerstig 1997, s 6.
83. Callerstig 1997, s 6-11.
84. För en utförlig analys av kommitténs arbete se Hirdman 1998, s 22-34.
85. Representantskapets prot. 24-26/4 1947, s 13. Vol. A IIa:17.
86. LO-kongressen prot. 1946, s 347-355.
87. "Avskrift av PM med förslag angående Kvinnoråd. 11/4 1947". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966. Finns även bilagt Landssekretariatets prot. 21/4 1947. Vol. A II:17. Se även Callerstig 1997, s 10
88. Här finns en tydlig parallell till det socialdemokratiska partiets inställning till sitt kvinnoförbund. Enligt Gunnel Karlsson kunde partiet acceptera tanken på ett särskilt kvinnoförbund just genom dettas ställning som sidoförbund till partiet, därigenom framgick att det var klass och inte kön som utgjorde organi-seringens yttersta grund. Karlsson 1996, s 27.
89. LO-kongressen prot. 1946, s 352.

90. "Avskrift av PM med förslag angående Kvinnoråd. 11/4 1947". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966.
91. "Avskrift av PM med förslag angående Kvinnoråd. 11/4 1947". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966.
92. Hinnfors 1998, s 1-7.
93. LO-kongressens prot. 1946, s 347-355.
94. "Kvinnorådets uppgifter". Vol. LO/Distriktsenheten. Fasc. Brev till LO-distrikten 1937-48; "Utdrag ur Landssekreterariatets prot. 21/4 1947". Vol. LO/KR. FI:1. Fasc. 1941-1960. Uppdraget som remissinstans delade kvinnorådet tidvis med den 1951 tillsatta Arbetsmarknadens kvinnonämnd, AKN. Detta samarbetsorgan för LO och SAF hade de kvinnliga arbetsmarknadsfrågorna som sitt speciella område och var till och med 1957 remissinstans på detta område. För AKNs agerande i det avseendet se Englund 1989, s 179-182, Hirdman 1998, s 44-45, 106-150.
95. "KRs uppgifter". Vol. LO/Distriktsenheten. Fasc. Brev till LO-distrikten 1937-48.
96. Karlsson 1996, s 19, 25-29, s 52.
97. "LOs kommitté för aktivisering av de kvinnliga medlemmarna". prot. 19/11 1946, s 2. Vol. LO/KR. A III: 1. Fasc. 1947. Efter beslutet om att tillsätta ett kvinnoråd upplöstes denna kommitté.
98. Eduards 1998b, s 78.

Kapitel 3

1. "PM till överläggningar den 28/8 1962". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966.
2. Intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 87-88. Ekendahl ger dock i sina intervjuer en något dubbel bild. Samtidigt som hon påpekar kraften i det motstånd hon och andra kvinnliga medlemmar mötte, slår hon ibland bort det och menar att det inte var så farligt. Vid samma intervjutillfälle som det i texten återgivna citatet är hämtat från säger hon angående relationen till de manliga medlemmarna: "Jag

kände mig som en kompis med de övriga, nåja kanske inte helt från början /.../ Men mycket snart vart jag upptagen i gänget och det betydde väldigt mycket i arbetet". Det motstånd hon nämner karaktäriserar hon som "små förtretligheter". Se intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 86-87. Den bild hon gav fem år senare i Kaj Axelssons intervjubok från 1980 var dock den dominerande: "...rent allmänt kan man ju konstatera att det i allt samhälls- och organisationsarbete har funnits ett förtäckt motstånd mot kvinnorna. Det vore orimligt att försöka påstå att fackföreningsrörelsen därvid skulle ha varit något undantag. Och ändå tycker man att en rörelse som har att tillvarata alla medlemmars intressen borde ha varit mer aktiv och progressiv i alla jämlikhetssträvanden". Intervju med Sigrid Ekendahl i Axelsson 1980, s 107. Se även intervju med Sigrid Ekendahl och Gertrud Sigurdson i *Stockholms Tidningen* 17/6 1994, s 14 där denna bild av det manliga motståndet bekräftas.

3. FCO, som var lokala samorganisationer för fackförbundens avdelningar, ansvarade för planläggning och finansiering av kommittéernas verksamhet. FCO hade ingen självständig beslutandemakt inom LO. Deras uppgift var att sköta den fackliga upplysnings- och propagandaverksamheten. 1960 fanns det 333 FCO. Se "Regler för FCO vid tillsättande av kvinnokommitté samt dennas organisation och uppgifter", s 3. Vol. LO/KR. FI:8. Fasc. Regler FCO 1957; "PM. FCO-utredningen". Vol. LO/KR. FI:11. Fasc. FCO-utredningen 1962-1963; KR. prot. 31/1 1950. Bil. I, s 1; "KR Vb." 1948-1966. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966. Se även Hansson 1932, s 91-93, Karlsson 1969, s 57-59, Waldemarson 1998a, s 29-30.
4. Både kvinnokommittéernas årsrapporter ("KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963 samt "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967) och kvinnorådets rapporter från turnéverksamheten till kvinnokommittéerna. (Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Turnéverksamhet 1961-1966) vittnar om det manliga

- motståndet inom FCO. För kvinnorrådets och kvinnokommittéerna kritik av FCO se KR. prot. 5/11 1948, s 2, 20/12 1948, s 2, 20/12 1948, s 2-3, 10/3 1950, s 1, 7/5 1952, s 3, 9/12 1952, s 5, 25/1 1955. Bil. II, 2/4 1958, s 3, 14/5 1959, s 3-6, 4/5 1961, s 2-3, 4/6 1961, s 2-3, 26/6 1962. Bil. V, s 2; KR/AU. prot. 7/7 1958. Bil. II; ”Konferens för kvinnliga talare” prot. 11-12/11 1953, s 14-18. Vol. LO/KR. AII:1. Fasc. 1953; ”LOs informationskonferens för kvinnor”. prot. 22-23/3 1957, s 22-30. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. 1957.
5. ”Skånes kvinnokommittéers konferens”. prot. 1949 (odat.) Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1949.
  6. ”Fackliga kvinnokursen i Kalmar”. prot. 20/3 1948. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1948.
  7. ”Rundabordskonferens om kvinnors ställning inom fackföreningsrörelsen”. prot. 22/3 1949. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1949.
  8. ”KKs årsrapporter”, 1963, s 3. Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967. För fler exempel på klagomål över FCOs sätt att handskas med ekonomin se t ex KR. prot. 20/9 1949, s 2; ”Skånes kvinnokommittéers konferens 1949 (odat.)” Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1949 ”Konferens för kvinnliga talare” prot. 11-12/11 1953, s 14-18. Vol. LO/KR. AII:1. Fasc. 1953; ”LOs informationskonferens för kvinnor”. prot. 22-23/3 1957, s 22-30. Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1957.
  9. Intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 76.
  10. Intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 86-87. Se även intervju med Sigrid Ekendahl i Axelsson 1980, s 49.
  11. Uppgifterna kommer från en intervju med kvinnorrådets Elin Mossberg. Mossberg var även ledamot av Stockholms FCO. Åren där har hon beskrivit som de ”värsta i sitt liv”. Intervju med Elin Mossberg i *Arbetarhistoria 1987-1988*, s 61-66. För fler exempel på denna form av motstånd se även intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 91, intervju med Sigrid Ekendahl i Axelsson 1980, s 102-104, Callerstig 1997, s 14-15.
  12. För kvinnorrådets kursverksamhet se Waldemarson 1998a, s 39-44.
  13. Det fanns dock FCO-sammanhang där kvinnors integrering uteblev – FCOs ombudsmannakonferenser. 1967 var av 27 deltagare endast tre kvinnor. ”Rapport från FCOs ombudsmannakonferens 14-15/2 1967”. Vol. LO/KR. FI:13. Fasc. FCOs ombudsmannakonferenser 1965-1967.
  14. Av en undersökning kvinnorrådet genomförde 1962 framgick detta tydligt. 144 FCO med kvinnokommittéer hade sammantaget 130 kvinnor på ordinarie plats i FCO-styrelsen. 111 FCO utan kvinnokommittéer hade sammantaget 36 kvinnor i styrelsen. ”KRs sammanställning av antal kvinnor i FCO-styrelserna 1962.” Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963. Det material jag hämtat dessa uppgifter från anger bara uppgifter om de kvinnliga medlemmarna. Därför saknas här uppgifter om andelen kvinnor. Detta mönster återfinns också beträffande det socialdemokratiska kvinnoförbundet och dess kvinnoklubbar. Där kvinnoklubbar fanns var den kvinnliga politiska representationen genomgående högre än på orter där sådana inte fanns. Se Karlsson 1986, s 27.
  15. ”LOs informationskonferens för kvinnliga talare” prot. 22-23/3 1957, s 23. Vol. LO/KR. FII: 3. Fasc. 1957;; KR prot. 7/5 1952, s 4, 26/1 1954, s 5-6 samt Bil. I, 16/6 1954, s 4, 5/5 1954, s 5, 15/10 1957, s 2, 11/12 1961, s 3, 20/12 1961, s 4, 26/6 1962, s 2, 17/11 1965, s 1; ”PM LOs kvinnorråd - 10 år”, s 3. Vol. LO/KR. FI: 3. Fasc. Cirkulär; ”KR Vb”. Vol. LO/KR FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966; ”KRs cirkulär”. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Cirkulär 1947-1967.
  16. KR. prot. 20/9 1949, s 3, 2/9 1958, s 9, 20/12 1961, s 4, 4-5/8 1964, s 6, 1-2/9 1963, s 2-3. Se även ”KRs rapporter från FCO-konferenserna”. Vol. LO/KR. FII:5. Fasc. FCO-konferenser 1964-1965; ”KRs rapporter från FCO-konfe-

- rensarna". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. FCO-konferenser 1964-1966; "Årliga redogörelser för KR:s deltagande" i KR/AU. prot. 1958-1967.
- 17 "KR:s rapporter från FCO-konferenserna". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. FCO-konferenser 1964-1966.
  18. Se t ex KR. prot. 25/8 1960, s 2, 26/6 1962, Bil. V. s 3; "KR Vb.", 1963, 1964, 1965, 1966. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966; "KKs årsrapporter", 1966, 1965 Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963; "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967; "Sammanställning av KKs verksamhet under 1965". Vol. FI:2. Fasc. Korrespondens 1964-1967; "KR:s rapporter från FCO-konferenserna". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. FCO-konferenser 1964-1966.
  19. Östberg 1997, s 156-160.
  20. KR/AU. prot. 28/8 1962. Bil. II, s 4; "LO:s informationskonferens för kvinnor" prot. 22-23/3 1957, s 23. LO/KR. FII: 3. Fasc 1957; "KR:s sammanställning av KKs verksamhet 1965". Vol. LO/KR. FI:11 Fasc. Korrespondens 1964-1967; "Rapport från Olofström 5/5 1966". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. FCO-konferenser 1964-1966.
  21. "KR:s sammanställning av KKs verksamhet 1965" Vol. LO/KR. FI:11. Fasc. Korrespondens 1964-1967.
  22. Karlsson 1996, s 68-69, 152.
  23. Nordberg 1990, s 6, 9 Ambjörnsson 1998, s 147.
  24. Blomberg 1995, s 345.
  25. Lindgren 1985, s 42.
  26. Hirdman 1990, s 79-84.
  27. Se t ex KR. prot. 25/1 1955. Bil. II, s 1, 26/6 1962. Bil. V, s 1-4, 7/12 1962, s 1-6; "Skånes kvinnokommittéers konferens 1949 (odat) prot, s 1-2. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1949; "Konferens med kvinnliga talare" prot. 11-12/11 1953, s 14-18. LO/KR. AIII:1 Fasc. 1953; "LO:s informationskonferens för kvinnor" prot. 22-23/3 1957. Vol. LO/KR. FII: 3. Fasc. 1957; "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963 samt "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967.
  28. "Rapport från Kvislinge FCO 4/5 1966". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. FCO-konferenser 1964-1966.
  29. Intervju med Sigrd Ekendahl och Gertrud Sigurdsen 18/4 1995 samt uppgift lämnad av Gertrud Sigurdsen 1/3 2000.
  30. Intervju med Sigrd Ekendahl i Axelsson 1980, s 97-98. Se även intervju med Sigrd Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 91 samt uppgift lämnad av Gertrud Sigurdsen 1/3 2000.
  31. Intervju med Rudolf Meidner av Yvonne Hirdman och Ylva Waldemarson 1997.
  32. KR. prot. 5/5 1954, s 6.
  33. Qvist 1974, s 69-88.
  34. Citerat hos Callerstig 1997, s 14-15. I andra sammanhang gavs de kvinnliga medlemmarna själva en del av skulden för kvinnors låga representation. Dels sades de vara för osäkra för att ta de uppdrag de erbjöds, dels sades de vara osolidariska och hellre rösta in män än kvinnor i avdelningsstyrelser och dylikt. Se intervju med Sigrd Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 90.
  35. Eduards 1992a, s 100.
  36. Eduards 1992a, s 101.
  37. Historikern Kjell Östberg har sammanfattat mellankrigstidens manliga strategier för att hålla kvinnor utanför de politiska församlingarna. Detta motstånd uppvisar stora likheter med det som kvinnorrådet mötte. Östberg 1997, s 77-95. För övriga exempel på denna form av manligt motstånd se t ex Flood 1933, s 8, 1960, s 45-46, 170, Beckholmen & Wallstrand 1981, s 79-86, Ericsson 1983, s 57-67, 108-109, Ekdahl 1983, s 66-72, Norlander 1984, s 21-49, Carlsson 1986, s 83-87, Carlsson Wetterberg 1987/1988, s 11-16, Florin 1987, s 132-171, Winberg 1987, s 256-262, Wikander 1988, s 146-230, 1992, s 43, Nordberg 1990, s 9-11, Sund 1991, s 23-28, Humlesjö 1992, Horgby 1993, s 252-270, Lindgren 1985, 22-63, Blom-

- berg 1995, s 288-299, Nilsson 1996, s 112-115, 130-142, 179-185, Karlsson 1996, s 16-25, 68-74, 81-92, 98-103, 127, 139, Waldemarson 1996, s 121-146, 165-176, 200-210, Östberg 1997, s 77-95, 120-128, Kvarnström 1998, s 182-190 samt kommande avhandling av Cecilia Åse Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
38. Lindgren 1985, 40.
39. Blomberg 1995, s 306. För en diskussion om identitet, manlighet och maskulinitet se även s 300-344.
40. "Brev till Sigrig Ekendahl 4/3 1963". Vol. LO/KR. EII:10. Fasc. 1963. Beträffande sammansättningen av LOs ombudsmannakår se Hellberg 1997.
41. "Rundabordskonferens om kvinnors ställning inom fackföreningsrörelsen" prot. 22/3 1949, s 8. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1949.
42. *Ombudsmannaporträtt* 1961. Vol. LO Trycksaker. Fasc. 1961.
43. För denna form av agerande se även Blomberg 1997, s 123-125.
44. *Ombudsmannaporträtt* 1961. Vol. LO. Trycksaker. Fasc. 1961.
45. *Ombudsmannaporträtt* 1961. Vol. LO. Trycksaker. Fasc. 1961.
46. Intervju med Sigrig Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 89.
47. Denna form av kritik drabbade även det socialdemokratiska kvinnoförbundet. Också förbundets svar var att den kvinnliga särorganisationen borde ses som ett uttryck för kvinnors solidaritet med männen. Men till skillnad mot kvinnorådet både påtalade och kritiserade kvinnoförbundet öppet det manliga motståndet. Karlsson 1996, s 82. Se även Flood 1960, s 197-198, Lindholm 1990, s 97-98, Östberg 1997, s 59-61.
48. Waldemarson 1998a, s 9.
49. "PM till KR/AUs sammanträde 16/12 1959". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966.
50. "PM till KR/AUs sammanträde 16/12 1959". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966.
51. Östberg 1997, s 87-89. För en diskussion kring "minst en kvinna" problematiken se även Karlsson 1996, s 33-34, 128, Kanter 1975, 56-59.
52. Intervju med Sigrig Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 89. Se även intervju med Ekendahl i *Stockholms Tidningen* 17/6 1994, s 151. Där påtalade Ekendahl att man i agitationen gentemot männen varken fick vara "högljudd eller aggressiv". Om man skulle få dem med sig eller inte hängde på hur man framförde sitt budskap. Det fick inte vara allt för "militant". Då lyssnade de inte.
53. Gaventa 1987, s 44-45. Se Lindgren 1985, s 2-3 för ett liknande resonemang.
54. Mral 1999, s 17.
55. Mral 1999, s 213.

Kapitel 4

1. "LOs/KRs aktivitetsundersökning 1947". Vol. LO/KR. FI:2. Fasc. LOs/KRs Aktivitetsundersökning 1947.
2. "LOs/KRs aktivitetsundersökning 1947". Vol. LO/KR. FI:2. Fasc. LOs/KRs Aktivitetsundersökning 1947.
3. "LOs/KRs aktivitetsundersökning 1947". Vol. LO/KR. FI:2. Fasc. LOs/KRs Aktivitetsundersökning 1947.
4. Beträffande den fackliga traditionen med en festlig inramning av möten o dyl. se Blomberg 1995, s 310.
5. Det fanns dock en viss partipolitisk variation med avseende på vilken grundläggande förklaring som gavs till kvinnors politiska utanförskap. Kommunisterna betonade kvinnors tillbakasatta ekonomiska och sociala situation, socialdemokraterna pekade på att kvinnor endast var intresserade av det som skedde inom en avgränsad kvinnovärld, högerpartiet ansåg att kvinnors ointresse för politiken kom sig av att de övergivit de traditionella kvinnofrågorna och istället försökte göra karriär på mäns villkor. Liberalerna menade i sin tur att kvinnor inte bjöd till tillräckligt. Östberg 1997, s 83-84.
6. Östberg 1997, s 96.

7. KR. prot. 14/12 1950, s 5.
8. Waldemarson 1998a, s 29-30, 30-44.
9. Se t ex KR. prot. 2/12 1947, s 1, 30/3 1948, s 1, 31/1 1950, s 2-4, 7/5 1952, s 2, 28/8 1956, s 3, 7/7 1957. Bil I, 4/10 1962, s 5, 5-6/9 1963, s 5, 19/12 1963, s 4, 9/4 1963, s 2, 1-2/9 1963, s 4; KR./AU. Prot. 10/9 1950, s 1, 21/2 1957, s 5, 25/10 1963, s 3, 1/2 1964, s 1. Se även "Några regler för allmän föreningskunskap". 1959. Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. Omärkt; "Svar på grupp- arbete på kvinnorådets kvinnokurs 1954" (odat.) Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. Omärkt; "Svar på grupparbete på kvinnorådets kvinnokurs 8-21/11 1964". Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1965; "LOs informationskonferens för kvinnor" 22-23/3 1957, s 22-30. Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1957.
10. 1952 hade kvinnokommittéerna i Malmö och Lund önskat särskilda konferenser för landets kvinnokommit- téers ordföranden. Rådet fann dock att ett sådant steg skulle föra allt för långt från integrationsvägen. Det poängterade att kommittéernas verksamhet var "ett medel och inte ett mål". KR. prot. 9/12 1952, s 1-2. Se även "Sigrid Ekendahls anförande på veckoslutskurs för fackliga kvinnor", prot. 1-2/10 1949, s 1. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1949; "Fackliga kvinnokursen i Kalmar" prot. 20/3 1948, s 1. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1948.
11. KR. prot. 12/5 1950, s 1-3; "LOs kon- ferens för kvinnliga talare" 11-12/3 1953, s 14-18. Vol. AIII:1. Fasc. 1953; "LOs informationskonferens för kvinnor" 22-23/3 1957, s 22-30. Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1957.
12. KR. prot. 12/5 1950, s 1.
13. KR. prot. 16/3 1949, s 2.
14. "PM till KR/AU. sammanträde 16/12 1959". Vol. LO/KR. FI:3 Fasc. Kvar- talsrapporter 1948-1966.
15. "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963; "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter m m 1961-1967; "Rapporter från KK". Vol. LO/KR. EII:10. Fasc. 1962; "Programförslag från kvinnokommittéer". Vol. LO/KR. EII:10. Fasc. 1962.
16. "Skrivelse till FCOs styrelser från KR". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Cirkulär 1947-1967.
17. Kvinnorådets ledamöter var dock inte helt eniga i denna fråga. Att kombine- rade sy- och diskussionsmöten lockade fler medlemmar än vanliga möten an- sågs av vissa ledamöter motivera denna mötesform. KR. prot. 20/12 1948, s 1.
18. "Deltagarförteckning LOs kvinnokurs 21/4-4/5 1963". Vol. LO/KR. FII:4. Fasc 1963; "Deltagarförteckning LOs kvinnokurs 1966 (odat)". Vol. LO/KR. FII:4. Fasc 1966.
19. "Deltagarförteckning LOs kvinnokurs 21/4- 4/5 1963". Vol. LO/KR. FII:4. Fasc 1963; "Deltagarförteckning LOs kvinnokurs 1966 (odat)". Vol. LO/KR. FII:4. Fasc 1966.
20. Karlsson 1996, s 28-29, 85, 98. Det var heller inte ovanligt att kvinnoförbundets ledande kvinnor och kvinnorna i kvinno- klubbarna intog olika ståndpunkter i vissa sakfrågor. Karlsson 1996, s 65, 85, 98-104, 108-115. Se även Swedmark 1993, s 136.
21. Se t ex. Nordberg 1990, s 16-18. Se även Waldén 1997, s 182-184, Sjödén 1999a, s 23-25, 1999b, s 9-10, s 29-35.
22. Ambjörnsson 1998, s 176-178.
23. Nordberg 1990, s 18-19.
24. För kvinnorådets och kvinnokommit- téernas klagomål över de kvinnliga medlemmarnas ointresse se t ex "Konferens för kvinnliga fackliga talare" prot. 11-12/11 1953, s 14-18. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1953; KR. prot. 11/10 1948, s 2, 5/11 1948, s 2, 20/12 1948, s 2, 16/3 1949, s 2, 12/5 1950. Bil. I, s 1, 2/4 1958, s 3, 14/5 1959, s 3-6, 4/5 1961, s 2-3, "KKs sammansättning 1953-1956". Vol. LO/KR. Inkomna handlingar från FCOs kvinnokommittéer 1953-1956". Fasc. Kvinnokommittéernas sammansättning 1953-1956; "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963; "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967;

- ”Rapporter från KR:s turnéverksamhet”. Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Turnéverksamheten 1961-1966.
25. ”Skånes kvinnokommittéers konferens 1949” (odat), s 2. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1949.
  26. ”Rapport från Södertälje FCO”. Vol. LO/KR. Inkomna handlingar från FCOs kvinnokommittéer 1953-1956”. Fasc. Kvinnokommittéernas sammansättning 1953-1956.
  27. ”Åtvidabergs kvinnokommittés årsrapport 1963”. Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967.
  28. Östberg 1997, s 13-14, 91-93. Även i manliga sammanhang var den här inställningen till medlemskåren vanlig. Syftet med vissa regler, till exempel förbudet mot att ha händerna i byxfickorna eller att göra sina diskussionsinlägg halvstående var, enligt Ronny Ambjörnsson, att de skulle hjälpa till att inskräpa ett ”värdigt” och engagerat beteende. Ambjörnsson 1998, s 144.
  29. Karlsson 1996, s 29. Se även Karlsson 1992, s 25-26. För en övergripande diskussion om en särskild kvinnlig politisk kultur se Hedlund 1996, s 85-98, 249-290 .
  30. Se Waldemarson 1998a, 39-46.
  31. Leffler 1991, s 82-92.
  32. Jag undviker att använda ordet korporativism när det gäller LOs ökade samhällsinflytande. Dels för att det som brukar kallas för det nykorporativa samhället vid denna tid ännu inte utvecklat sina drag tydligt, dels för att begreppet fått en så politisk laddning. Walter Korpi pekar dessutom på att det inte är något i sig nytt att staten och näringslivet samarbetar, det nya är enligt honom att fackföreningsrörelsen kom in som tredje part. Korpi föreslår termen samhällsförhandling istället för nykorporativism. Korpi 1994, s 23-24. Själv menar jag att man, åtminstone beträffande större delen av den tidsperiod som jag undersöker, klarar sig ganska bra genom att tala i termer av ett ökat samhällsinflytande. För LOs ökade samhällsinflytande se t ex Bergqvist 1991, s 107-110, 120-124, 1994, s 140-181, Waldemarson 1992a, s 102-106, Johansson & Magnusson 1998, s 212-213, 243-247, Stråth 1998, s 21-311.
  33. Avskrift av ”Utdrag ur den utredning som landssekreterariatet tillsatte 1946 för att bl. a utreda frågan angående en effektivisering av LOs propagandaverksamhet”. Bil. III, s 3. Vol. FI:10. Fasc. FCO-utredningen.
  34. Avskrift av ”Utdrag ur den utredning som landssekreterariatet tillsatte 1946 för att bl. a utreda frågan angående en effektivisering av LOs propagandaverksamhet”. Bil. III, s 4-5. Vol. FI:10. Fasc. FCO-utredningen.
  35. Ambjörnsson 1998, s 13.
  36. Ambjörnsson 1998, s 136. Yvonne Hirdman har ett liknande synsätt när hon skriver om Stockholms allmänna kvinnoklubb som bildades 1892. Denna beskrivs som ”en slags första förberedande klass innan kvinnorna var mogna att släppas in tillsammans med männen i organisationen. Hirdman 1992a, s 53.
  37. ”Rapporter från KR:s turnéverksamhet”. Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Turnéverksamheten 1961-1966. För fler exempel på att kvinnors hemarbete försvårade ett fackligt deltagande se även ”Utvärdering av kvinnorrådets kvinnokurs”. U.Å. Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Omärkt.
  38. ”LOs/KRs aktivitetsundersökning 1947”. Vol. LO/KR. FI:2. Fasc. LOs/KRs aktivitetsundersökning bland kvinnliga medlemmar 1947.
  39. ”LOs/KRs aktivitetsundersökning 1947”. Vol. LO/KR. FI:2. Fasc. LOs/KRs aktivitetsundersökning bland kvinnliga medlemmar 1947.
  40. *LO för oss* 1956, s 2.
  41. *LO för oss* 1956, s 15.
  42. Kyle 1979, s 159-195, Liljeström & Dahlström 1981, s 160-162, Hirdman 1989, s 189-195, 1992a, s 83-84, 1994a, s 188, Karlsson 1996, s 227-234.
  43. Nedanstående redogörelse för kvinnorrådets inställning till deltidsarbetet är baserad på Waldemarson 1998a, s 154-161. För en empiriskt utförligare redovisning hänvisas till den framställ-

- ningen. Angående LOs övergripande inställning till deltiden se Hirdman 1998a, s 133-140.
44. KR. prot. 10/3 1950, s 3-4.
45. Wikander 1999, s 18.
46. KR. prot. 29/10 1954, s 4.
47. "LOs informationskonferens" prot. 4/10 1962, s 22. Vol. LO/KR. EII:10. Fasc 1962.
48. "LOs informationskonferens" prot. 4/10 1962, s 18. Vol. LO/KR. EII:10. Fasc 1962.
49. 1930 fanns det 90 000 gifta kvinnor mot 560 000 ogifta på arbetsmarknaden. 1950 var motsvarande siffror 230 000 mot 475 000 och ytterligare 20 år senare, 1970, var antalet gifta kvinnor 960 000 och antalet ogifta 560 000. Hirdman 1998a, s 13. Enligt Gunnar Qvist spelade de gifta kvinnorna länge en marginell roll på arbetsmarknaden. Det var först på 1940- och 1950-talen de blev så många att de uppmärksammades som ett politiskt och fackligt problem. Qvist ger följande procentuella bild vad gäller specifikt arbetarkvinnornas ställning på arbetsmarknaden: 1950 var cirka 40 procent av de kvinnliga arbetarna gifta och 1960 var motsvarande siffra cirka 50 procent. Qvist 1974, s 42-43. Dessa siffror är dock ytterst ungefärliga. Anita Nyberg har påvisat att statistiken när det gäller gifta kvinnors förvärvsarbete inte är speciellt tillförlitlig. Nyberg 1989, s 37, 225-227. Se även Frangeur 1998, s 64-70.
50. "LOs rundabordskonferens" prot. 22/3 1949, s 7. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1949.
51. Se även kap. 7. För en utförlig diskussion av denna konflikt se Florin 1999, s 106-135.
52. När jag talar om kvinnorrådets inställning är det majoritetens inställning jag talar om. Det fanns dock ledamöter som även om barnomsorgen byggdes ut ändå fann det bäst för både mor och barn att mamman var hemma under småbarnsåren, som t ex Elvira Wedberg-Larsson som på 1951 års kongress hävdade att: "Under den tid, då kvinnorna ha att ägna sig åt minderåriga barn, är de lyckligast att de kunna stanna hemma." Prot. LO-kongressen 1951, s 262. Se även Waldemarson 1998a, s 130-133.
53. KR. prot. 29/10 1954, s 5.
54. Kvinnorrådet måste också beträffande deltidfrågan följa LOs fackliga politik. LO var enligt Hirdman kluvet till deltiden. LOs svar på frågan huruvida deltiden skulle erkännas som en accepterad arbetsform beskriver hon som ett "pressat OK". Hirdman 1998a, s 135-140.
55. LOs remissyttrande över "Familjeliv och hemarbete" 1947, s 431 i *Fackföreningsrörelsen* 1947:49.
56. Carlsson 1986, s 256-257. Se även Hirdman 1989, s 48-61, 69-80.
57. Att fastställa det exakta antalet deltid-arbetande sades vara svårt. I den av LO 1962 utgivna *Kvinnan och förvärvsarbetet* konstaterades: "Tyvärr har det kvinnliga deltidarbetet inte kartlagts i någon större utsträckning. Man vet därför mycket litet om dess omfattning. Man får dock /.../ antaga att en stor del av de gifta kvinnorna har just deltid-arbete.", s 11. Kvinnorrådet initierade 1965 en egen undersökning. Enl. den arbetade cirka 150 000 av kvinnorna inom LO deltid. Denna siffra skall ses mot att LO detta år hade totalt 396 183 kvinnliga medlemmar. "KR.Vb" 1966. Vol. LO/KR. FI:III. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966. Se även Qvist 1974, s 53.
58. Nordiska studieveckan prot. 3-9/6 1965, s 16-17. Vol. LO/KR. FII: 1. Fasc. Sverige 1965.
59. Ambjörnsson 1998, s 16-17.
60. Nordberg 1990, s 19-20.
61. Liljeström & Dahlström 1981, s 13-20. Se även Flood 1944, s 3-4, 9-10.
62. Ambjörnsson 1998, s 121.
63. Björk 1995.
64. Habermas använder sig inte av ett genusperspektiv. Därför har Björk valt att utgå från litteratursociologen Birgitte Mrals (1994 & 1996) användning av dessa habermanska begrepp. Jag använ-

- der mig här således i min tur av Björks tolkning av Mral. Detta oortodoxa sätt att förhålla sig till forskningen på tycker jag legitimeras av att sammansmältningen av Habermas, Björk och Mral utgör en så god modell för att tolka kvinnorrådets agerande. Björk 1995
65. Björk 1995.
66. Detta strategival var vanligt även i andra kvinnoorganisatoriska sammanhang, till exempel inom rösträttrörelsen som enligt Kjell Östberg satsade på en systematisk skolning av de egna medlemmarna för att förbereda dem för inträdet på den politiska arenan. Likaså var detta en uppgift som partiernas kvinnoförbund fann angelägen. Liksom kvinnorrådet uttryckte dessa förbund sin besvikelse när kvinnorna inte ville acceptera och lära sig de formella spelreglerna. Östberg 1997, s 13, 43. Se även Hirdman 1992a, s 98, Swedmark 1993, s 64, 135-138, 144-150, Karlsson 1996, s 68, 85, 98-104, 108-117.
67. Hirdman 1990, s 78.
68. Hirdman 2000, s 1.
69. Hirdman 1998a, s 127, 246-253.
70. Hirdman 1998a, s 400. Detta kontrakt kan också avläsas i statistiken. 1950 arbetade 15% av de gifta kvinnorna heltid, 1960 var motsvarande siffra 26%. Karlsson 1996, s 227-228.
71. "KRs uppgifter". Vol. LO/Distriktsenheten. Fasc. Brev till LO-distrikten 1937-48, "Utdrag ur Landssekretariatets sammanträdesprot. 21/4 1947". Vol. LO/KR. FI:1. Fasc. 1941-196.
72. "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963; "KKs årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967, "KRs turnérapporter". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Turnéverksamhet 1961-1966; "Svar på grupparbete på KRs kvinnokurs 1954 (odat)". Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1954; "Svar på grupparbete på KRs kvinnokurs 8-21/11 1964". Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1965; KR. prot. 4/8 1948, s 2, 9/1 1953, s 4, 25/1 1955. Bil. II, s 1-2, 7/11 1958, s 7, 11/12 1958, s 5, 20/3 1958, s 3.
73. "LOs informationskonferens för kvinnor". prot. 21-22/3 1957. Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1957.
74. *Vi är 200 000* 1947, s 6.
75. Intresset för hemarbetets rationalisering utgjorde en allmän trend i samhället och hade blivit en accepterad politisk angelägenhet. Ett stort antal organisationer och statliga institutioner var vid denna tid engagerade i frågan om hemarbetets rationalisering. En central aktör på området var det 1944 bildade Hemmens forskningsinstitut, HFI, med vilket kvinnorrådet samarbetade och hade egen representation i. För detta samarbete se Waldemarson 1998a, s 184-185. För HFIs historia se Lövgren 1993, s 90-122, 146-154. För LOs agerande i denna fråga se Hirdman 1998a, 140-150. För en hemrationaliseringens allmänna historia se t ex Hagberg 1986, s 191-228, Hirdman 1989, s 92-215, 1992a, s 64-70, Åkerman 1994, s 111-222.
76. Se Waldemarson 1998a, s 46-55, 148-154.
77. Kvinnors hemarbete gjordes bland annat till en angelägen fråga för den av LO och SAF 1951 gemensamt tillsatta Arbetsmarknadens kvinnonämnd. Kvinnonämndens intresse för denna fråga bottnade i dess förväntade positiva effekter när det gällde att underlätta för kvinnor att komma ut på arbetsmarknaden. Denna fråga fick alltså i viss mån sitt erkännande även på de fackliga principernas nivå. Englund 1989, s 178-190, Hirdman 1998a, s 106-150, 199-237.
78. Eduards 1992a, s 83.
79. KR. prot. 18/12 1951. Bil. I, s 3.
80. KR. prot. 12/5 1950, s 2. Allard var ständig medlem i kvinnorrådet. Skälet var att det förekommit en intern strid där propagandarådet önskat att kvinnorrådet skulle bli en avdelning under propagandarådet och inte ett separat råd. Lösningen på den konflikten blev att Allard gjordes till ständig medlem i kvinnorrådet och kvinnorrådets ordförande till ständig medlem i propagandarådet. Se Intervju med Sigrid Ekendahl i Axelsson 1980, s 100-101.

81. KR. prot. 27/10 1961. Bil. II, s 4. Se även "KKS årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963; "KKS årsrapporter". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967; "KRs turnérapporter". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Turnéverksamhet 1961-1966; "Konferens för kvinnliga talare" prot. 11-12/ 1953, s 14-18. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc.1953.
82. Se Intervju med Sigrid Ekendahl & Gertrud Sigurdsen i *Stockholms Tidningen* 17 /6 1994, s 14; Intervju med Sigrid Ekendahl & Gertrud Sigurdsen 18/4 1995; Intervju med Rudolf Meidner 1997.
83. "LOs informationskonferens för kvinnor". prot. 21-22/3 1957. Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1957.
84. "Debattinlägg av kvinnorrådets Eva Olson på LOs informationskonferens" prot. 4/10 1962, s 34.
85. Ang. KRs egen undersökning 1954 samt "Arbetsmarknadens kvinnoämnds undersökning av behovet angående barnstugor hösten 1960. Bearbetad av Helena Lanzer-Sillén" se Vol. LO/KR. FI:6 Fasc. Arbetsmarknadens kvinnoämnds undersökning angående barnstugor. Se även "Daghemsfrågan 1960-1964". Uppsats i socialrätt 1965. Socialhögskolan i Umeå av Gun Larsson i Vol. LO/KR. FI:12. Fasc. Länsgrupperna för dag- och fritidshem 1963-1967. Kvinnorådets agerande måste också ses mot bakgrund av den svenska barnomsorgens historia. Som Gunhild Kyle visar fanns det ända in på 50-talet en klasskillnad inom denna. Dels fanns barnträdgårdarna vars främsta syfte var barnens pedagogiska fostran, dels fanns det barnkrubbor avsedda för arbetarkvinnornas barn. De sistnämnda var enligt Kyle ingenting mindre än rena "förvaringsanstalter". Kyle 1979, s 158-159. För barnträdgårdarnas historia se Hatje 1999, s 31-122.
86. "Utskrift av Sigrid Ekendahls anförande på LOs informationskonferens 28/9 1964", s 4. Vol. LO/KR. FI:6 Fasc. Daghem.
87. Waldemarson 1998a, s 138-145.
88. Se även intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 87. Daghemsfrågan var också flitigt diskuterad av parterna i Arbetsmarknadens kvinnoämnd. Även här var man i "princip" för daghem. När det gällde konkret handling, skriver Yvonne Hirdman, var den dock närmast att betrakta som en "icke-fråga". Av diskussionerna framgick att också LOs manliga ledamöter inte ställde sig speciellt positiva till daghem. Hirdman 1998a, s 131-133.
89. Det ökade behovet av kvinnlig arbetskraft spelade en viktig roll. En annan bidragande faktor var att fler politiska grupper i samhället från och med 1960-talets ingång krävde en utbyggnad av daghemsomsorgen. För ett utvidgat resonemang se kapitel 6 samt Hirdman 1998a, s 253-255, Waldemarson 1998a, s 144.
90. "Utskrift av Sigrid Ekendahls anförande på LOs informationskonferens 28/9 1964", s 2. Vol. LO/KR. FI:6 Fasc. Daghem.
91. Se Waldemarson 1998a, s 145-146.
92. "LOs remissyttrande över Familjeberedningens PM angående utbyggnad av samhällets barntillsyn (1965:3) samt departementspromemoria angående ökat stöd till barnstugor (1965:4) 7/2 1966". Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. LOs remissyttranden 1947-1967.
93. Carlsson 1986, s 139.
94. Blomberg 1995, s 265.
95. Kyle 1979, s 97. För en diskussion på det här temat se även Hagemann 1989, s 17-19.
96. Östberg 1997, s 96. Se även s 14-18.
97. Wendt Höjer & Åse 1996, s 35.
98. Wendt Höjer & Åse 1996, s 37-47. För en diskussion om erfarenhetsbegreppets relation till intressebegreppet se även Hedlund 1991, s 36-51, 1996, kap. 1, 5, 6, 11. Också Anna Jónasdóttir har diskuterat detta. Hon betonar dock, vilket jag instämmer i, att vad som blir till kvinnors intressen inte har något i sig givet innehåll utan beror på vad kvinnor väljer att föra fram som sina intressen.

- Jónasdóttir 1985, s 17-33, 1991, s 150-177. För ett liknande synsätt se även Eduards 1992a, s 250.
99. Smith 1988, s 97.
100. Hirdman 1998a, kap. 2. Se även Kyle 1979, s 96.
101. Ett undantag bör dock nämnas – kvinnorrådets försök 1950 att ge ut en facklig kvinnotidning. Den bakomliggande historien innehåller många turer vilka inte finns utrymme att redogöra för. Här vill jag bara visa på rådets sätt att resonera: ”Sedan man numera accepterat kvinnorråd, kvinnokommittéer och kvinnokurser, bör utsikter dock finnas för ett accepterande av en speciell kvinnotidning.” Se ”Skrivelse till landssekreterariatet från kvinnorrådet 13/4 1950”. Vol. LO/KR. FI:1. Fasc. 1941-1967. Rådet försökte uppenbarligen smida medan järnet ännu var varmt. LOs acceptans hade dock en gräns. Den gick vid en egen tidning. Av dessa planer blev intet. För den fullständiga historien se Waldemarson 1998a, s 199-200.
102. När det gäller LOs agerande beträffande arbetarbegreppets konstruktion se kommande avhandling av Maria Jansson. Statsvetenskapliga Institutionen, Stockholms universitet.
4. För en redogörelse för kommitténs arbete och betänkande se Hirdman 1998a, s 26-34. Se även Sund 1991, s 33-34, Alriksson 1996, s 9.
5. Qvist 1974, s 96-112. Se även Beckholmen & Wallstrand 1981, s 208-227, Sund 1991, s 21, Hirdman 1998a, s 22, 33-34.
6. Vissa avdelningar och förbund inom den tidiga fackföreningsrörelsen bidrog genom sitt agerande till att legitimera den lägre kvinnolönen. Se t ex Qvist 1974, s 95, Ekdahl 1983, s 66-72, Norlander 1984, s 34, Wikander 1988, s 146-147, 217-230.
7. Hirdman 1998a, s 28.
8. ”Uttalande från LOs representantskap angående riktlinjer för den fackliga politiken med avseende på kvinnoarbetet och kvinnolönerna” i Fackföreningsrörelsen 1946:18, s 414. LOs inställning karaktäriserar Hirdman som ett oförtäckt arbetsgivarargument. Hirdman 1998a, s 28, 37-45. I den av LO och SAF 1948 gemensamt tillsatta Arbetsmarknadskommitténs kvinnoutredning var parterna överens om att de kvinnliga arbetarna var en sämre, och därmed dyrare, arbetskraft. Detta synsätt medförde enligt Hirdman att likalönefrågan förvandlades från ett arbetsmarknadspolitiskt problem till ett problem kopplat direkt till kvinnorna själva. I arbetsmarknadskommitténs betänkande 1950 stadfästes att kvinnors förmenta högre arbetskostnader skulle inräknas vid lönesättningen. Hirdman 1998a, s 37-48. Då LO ansåg att betänkandet borde utgöra förbundens riktlinjer i löneförhandlingarna kom det, enligt vissa förbund, att betydligt försvåra likalönens genomförande då arbetsgivarna ständigt hänvisade till passusen om arbetskostnaderna. På 1956 års kongress blev denna kritik markant. LO-kongressen prot. 1956, s 190-218. Se även Hirdman 1998a, s 46-53, Waldemarson 1998a, s 89-90.
9. ”Kommittén för utredning av ett kvinnorråds sammanträde med olika förbundsrepresentanter”. prot. 5/11 1946, s 1-9. Vol. AIII:1. Fasc. 1946.

Kapitel 5

1. Mitt syfte är inte att ge en heltäckande skildring av likalönefrågans historia. De delar jag här tar upp är valda efter urvalskriteriet att jag vill belysa frågan om benämningens betydelse samt vilka konsekvenser det fick för den fackliga lönepolitiken att LO tillsatt ett kvinnorråd. LOs inställning och agerande i likalönen har redan behandlats av Yvonne Hirdman i *Med kluven tunga* och är därmed redan väl utforskad. Se Hirdman 1998a, s 19-67. Se även Qvist 1974, s 95-112, 118-123, Carlsson 1986, s 261-264, Sund 1991, s 19-60, Alriksson 1996, s 11-18, Waldemarson 1998a, s 75-115.
2. Beckholmen & Wallstrand 1981, s 209.
3. Qvist 1974, s 109-110.

10. ”Kommittén för utredning av ett kvinnoråd m m”. prot. 3/12 1946, s 1. Vol. AIII:1. Fasc. 1946.
11. ”Kommittén för utredning av ett kvinnoråd m.m”. prot. 20 /12 1946, s 1. Vol. AIII:1. Fasc. 1946.
- 12- ”Kommittén för utredning av ett kvinnoråd m m”. prot. 20 /12 1946, s 3. Vol. AIII:1. Fasc. 1946.
13. Hirdman 1998a, s 26-43, 66-67, 210, 399-400. För LOs övergripande inställning till kvinnor som arbetare se även kap. 2.
14. Beckholmen & Wallstrand 1981, s 219-227, Hirdman 1998a, s 26-45.
15. LO-kongressen prot. 1951, s 263.
16. Det här förfarandet var också vanligt inom den politiska grenen av arbetarrörelsen. Gunnel Karlsson konstaterar att kvinnorna ständigt fick höra att de som grupp betedde sig ’fel’ i förhållande till de ’riktiga’ arbetarna’, dvs männen. Karlsson 1996, s 73. Se även Carlsson 1986, kap. 4, 5, Göransson 1987, s 115-116. Se även kommande avhandling av Maria Jansson, Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
17. Hirdman 1998a, s 22-26. Jag tar här upp samma dokument som Hirdman och använder delvis samma citat. Detta motiverar jag med att detta är ett så centralt dokument. Mot bakgrund av min utgångspunkt – benämningen – är det också viktigt att visa hur man faktiskt talade om kvinnor som arbetare.
18. ”LOs kvinnolönekommitté, prot. dec. 1945. Bil I: Förbundsrepresentanternas redogörelser”, s 19, bilagt Representantskapets protokoll 24/4 1946. Vol. AIIa:17.
19. ”LOs kvinnolönekommitté, prot. dec. 1945. Bil I: Förbundsrepresentanternas redogörelser”, s 21, bilagt Representantskapets protokoll 24/4 1946. Vol. AIIa:17.
20. ”LOs kvinnolönekommitté, prot. dec. 1945. Bil I: Förbundsrepresentanternas redogörelser”, s 22, bilagt Representantskapets protokoll 24/4 1946. Vol. AIIa:17.
21. ”LOs kvinnolönekommitté, prot. dec. 1945. Bil I: Förbundsrepresentanternas redogörelser”, s 25, bilagt Representantskapets protokoll 24/4 1946. Vol. AIIa:17.
22. ”LOs kvinnolönekommitté, prot. dec. 1945. Bil I: Förbundsrepresentanternas redogörelser”, s 26, bilagt Representantskapets protokoll 24/4 1946. Vol. AIIa:17.
23. LOs kvinnolönekommitté, prot. dec. 1945. Bil I: Förbundsrepresentanternas redogörelser”, s 22, bilagt Representantskapets protokoll 24/4 1946. Vol. AIIa:17.
24. Hirdman 1998a, s 28.
25. Representantskapet prot. 24-26/4 1946. Vol. AIIa:17.
26. Hirdman 1998a, s 84-85.
27. Blomberg 1995, s 265.
28. KR. prot. 12/5 1950, s 5.
29. ”Utskrift av Sigrid Ekendahls anförande på LOs informationskonferens 28/9 1964”, s 3. Vol. LO/KR. FI:6. Fasc. Daghem.
30. Waldemarson 1998a, s 117-124.
31. KR. prot. 12/5 1950, s 7.
32. Arbetsvärderingen har en lång och teknisk komplicerad historia. Jag går här inte närmare in på den. Här skisseras endast de större dragen när det gäller arbetsvärderingens förhållande till kvinnolönefrågan. För en mer utförlig framställning om arbetsvärderingen och LOs inställning se t ex Holmberg 1958, s 266-279, Kyle 1979, s 51-93, Johansson & Magnusson 1998, s 54-58, 253-256, Hirdman 1998a, s 308-312, Waldemarson 1998a, s 84-90.
33. Trots det fortsatte diskussionen om en eventuell arbetsvärdering. I debatten om den solidariska lönepolitiken framhölls att denna politik krävde nya arbetsvärderingsmetoder. Dessa fordrade en centralisering av avtalsförhandlingarna. Här gick de fackliga åsikterna isär. Det åsiktsskillnaden främst handlade om var förbundens suveränitet gentemot centrala LO. Se t ex Kyle 1979, s 51-93, Johansson & Magnusson 1998, s 54-57.

34. Även Internationella arbetsbyrån, ILO, lyfte fram arbetsvärderingens betydelse för genomförandet av likalönen. Se t ex Qvist 1974, s 109-110, Kyle 1979, s 66, Alriksson 1996, s 14, Hirdman 1998a, s 40-42.
35. KR. prot. 14/5 1959, s 2-3.
36. Se t ex KR. prot. 21/1 1960, s 5. Som Gunhild Kyle påpekar var de poängtal som sattes på arbetets olika delmoment inte värden utan värderingar. Kyle 1979, s 64.
37. KR. prot. 14/5 1959, s 2.
38. KR. prot. 17/4 1957, s 6. Se även Sund 1991, s 52-53.
39. LO-kongressen prot. 1956, s 206.
40. KR. prot. 21/1 1960, s 1-5. Det var inte ofta kvinnorrådet diskuterade denna fråga. Den här relaterade diskussionen var dock både lång och utförlig. Rådets principiella inställning framkommer där tydligt. För begreppen ”arbetsvärdering” och ”meritvärdering” och dess tillämpning inom LO se Kyle 1979, s 51-93.
41. Under kvinnorrådets verksamma tid, 1947-1967, arbetade en stor del av de kvinnliga arbetarna inom industri- och hantverkssektorn. De återfanns till en början främst inom textil- och beklädnadsindustrin. 1940 fanns cirka 40 procent av de kvinnliga industriarbetarna inom denna, 1960 var motsvarande siffra endast 16 procent. Orsaken var att arbetstillfällena minskat drastiskt. Allt fler av LOs kvinnliga medlemmar sökte sig därför till metall- och maskinindustrin. Från och med 1960-talet återfanns dock merparten av de kvinnliga medlemmarna inom tjänste och - serviceyrkenas samt inom den offentliga sektorns förbund. Se Qvist 1974, s 47-67.
42. Waldemarson 1998a, s 116-124. Se även Sigrid Ekendahls artikel i *Tio kvinnor tycker* 1961, s 40-44.
43. *Som kvinnlig medlem i LO* 1964, s 7.
44. När jag talar i termer av att de manliga yrkesområdena värderades högre än de kvinnliga, är detta ett jämförande inom LOs avtalsområde. Ser man till hela arbetsmarknaden blir detta med de högre värderade manliga yrkesområdena ett relativt begrepp. Men relativt de arbetsområden som dominerades av LO-kvinnorna är det befogat att tala om att de värderades högre.
45. *Räkna med oss* 1961, s 1.
46. Waldemarson 1998a, s 117-120.
47. Hirdman 1998a, s 15.
48. Hirdman 1994 a, s 187-189, 1998a, s 88-98.
49. LOs likalönecommitté prot. dec. 1945, s 29, bilagt Representantskapets protokoll 24/4 1946. Vol. AIIa:17.
50. LOs likalönecommitté prot. dec. 1945, s 29, bilagt Representantskapets protokoll 24/4 1946. Vol. AIIa:17.
51. ”LOs kvinnolönecommittés uttalande. December 1945: Kvinnoarbetet och kvinnolönerna”, s 1-2, bilagt representantskapets protokoll 24-26/4 1946. Vol. AIIa:17.
52. I LOs centrala förhandlingsdelegation fanns en kvinna – Sigrid Ekendahl. I den så kallade lilla delegationen, där de avgörande besluten diskuterades, fanns inga kvinnor alls. I förbundens förhandlingsorgan – förhandlingsdelegationerna och avtalskonferenserna – var den kvinnliga representationen något bättre. Men det var ändå, som historikern Gunnar Qvist konstaterat, fråga om: ”Ett utomordentligt blygsamt inslag, också när det är som störst”. Qvist 1974, s 77-82. Beträffande förbundens inställning i likalönefrågan se t ex Sund 1991, s 23-56, Beckholmen & Wallstrand 1981, s 208-227, Hirdman 1998a, s 22-26. Den bristande kontakten med vissa förbund var ett bekymmer för kvinnorrådet. Lösningen blev att tillsätta speciella kontaktpersoner. 1960 hade 24 sådana tillsatts, av dem var 5 kvinnor. Relationen till kontaktpersonerna blev besvärlig. Rådet konstaterade 1963: ”Överhuvudtaget bör de ges mer konkreta arbetsuppgifter och på så sätt ’hållas efter’ mera.” KR. prot. 21/1 1960, s 7, 7/2 1963, s 5-6; KR/AU. 2/12 1960, s 2.
53. Likalönefrågan synliggjorde således också de ”klasskillnader” män emellan

- som fanns inom klassen. De manliga arbetarna inom låglöneområdena var ju relativt lågavlönade jämfört med andra manliga industriarbetare. Se t ex Sund 1991, s 23-56, Thörnqvist 1991, s 103-110.
54. Se t ex KR. prot. 8/9 1948. Bil. I, s 1, 14/12 1950, s 4, 23/11 1951, s 6, 23/9 1955, s 1-5; KR/AU. prot. 14/6 1956, s 3. Se även "LOs kvinnokonferens" prot. 27-28/9 1955, s 5. Till en början försvårades denna kamp av den återhållsamma lönepolitiken. Den socialdemokratiska regeringen såg med oro på LOs höga lönekrav efter krigsslutet. Dessa betraktades som ett hot mot den ekonomiska stabiliseringspolitiken. 1948 manade regeringen LO till återhållsamhet. LO gick partiet till mötes genom att 1949-1950 acceptera både lönestopp och centraliserade förhandlingar. Många förbund var dock starkt kritiska till denna lönepolitik. Se t ex Åmark 1989, s 64-71, Johansson & Magnusson, s 79-89. Det var därför inte lätt för kvinnorrådet att vid denna tidpunkt kräva att förbunden skulle satsa på större procentuella löneökningar för kvinnorna än för männen. Waldemarson 1998a, s 92-93.
  55. KR/AU. prot. 14/6 1956, s 3. Förbundens ointresse framkom också av en artikelserie i LO-tidningen *Fackföreningsrörelsen* 1949. Under vinjetten "Lönepolitik under debatt" gav åtta förbundsordföranden sin syn på vad de uppfattade som de lönepolitiskt viktigaste frågorna. I dessa artiklar berördes i stort sett aldrig likalönefrågan. Se *Fackföreningsrörelsen* 1949: 42-50. På LOs kvinnokonferenser 1955 och 1957 var kritiken mot förbunden ett stående inslag. "LOs kvinnokonferens" prot. 28-29/9 1955, s 1-8. Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1955; "LOs kvinnokonferens" prot. 21-22/3 1957, s 7-15. Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1957.
  56. Under tidsperioden 1950 till 1960 minskade den relativa kvinnolönen från cirka 70 till 68 procent. Sund 1991, s 20.
  57. "LOs informationskonferens för kvinnor" prot. 21-22/3 1957, s 7. Vol. LO/KR. F II:3. Fasc. 1955.
  58. Representantskapet prot. 23/2 1957, s 20. Vol. AIIa:24.
  59. För en analys av denna politik se Hirdman 1998a, s 77-81.
  60. Se t ex *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen* 1953, s 129-164. *Den svenska arbetsmarknadspolitiken under 1900-talet* 1983, s 68-103, Åmark 1991, s 32-34, 1989, s 68-71, Bergström 1989, s 33-43, Thörnqvist 1991, s 107-110, Hirdman 1998a, s 77-81, Johansson & Magnusson 1998, s 43-63, Stråth 1998, s 69-94. I *Samordnad näringspolitik* från 1961 poängterade LO statens roll än starkare. För en analys av denna skrift se Hirdman 1998a, s 98-104.
  61. Som Yvonne Hirdman visar fanns detta argument med redan i LOs likalönekommittés betänkande från 1946. Hirdman 1998a, s 26-37.
  62. Arbetsmarknadens kvinnonämnd, AKN, tillsattes 1951. Den var ett resultat av LOs och SAFs gemensamma kvinno-löneutredning som tillsatts 1948. Nämndens främsta uppgift var att finna åtgärder som skulle underlätta för kvinnor att komma ut på arbetsmarknaden. Sigrid Ekendahl var vice ordförande i AKN (1964 ersattes hon av Gertrud Sigurdsen). Englund 1989, s 177-194, Hirdman 1998a, s 38, 106-150, 199-237. Kvinnorrådet betraktade AKN som en klar resursförstärkning, både organisatoriskt och ekonomiskt. De informationskonferenser med kvinno-kommittéerna som nämnden från och med 1960 arrangerade ansågs speciellt viktiga. Waldemarson 1998a, s 117-120.
  63. Hirdman 1998a, s 41, se även s 44.
  64. KR. prot. 9/12 1952, s 6-7, 12/4 1957, s 2-5. Se även "LOs rådslag med kvinnorrådet och förbundsrepresentanter angående likalönen". prot. 17/4 1957, s 6-13. Vol. LO/KR. FII:4. Fasc. 1957-1960.
  65. "LOs kvinnokonferens" prot. 27-28/9 1955, s 6. Vol. LO/KR. FII:3. Fasc. 1955.
  66. Ungefär så här tänkte man: prisökningarna skulle på sikt ge företagen ökade vinster. De ökade vinsterna förväntades generera ökade lönekrav

- som skulle ge upphov till nya prisökningar. Och så skulle cirkeln slutas genom att de senare åter skulle resultera i ökade vinster. Se Åmark 1989, s 64-70
67. KR prot. 12/4 1957, s 3.
68. KR. prot. 25/4 1956, s 6.
69. För en utförligare redogörelse för denna kongress och för likalönefrågans behandling på övriga kongresser under efterkrigstiden se Beckholmen & Wallstrand 1981, s 218-222, Sund 1991, s 51-54, Hirdman 1998a, s 32-37, 45-53, Waldemarson 1998a, s 93-97.
70. KR/AU prot. 14/6 1956, s 1-5. Även inför kongressen 1966 gick kvinnorrådet igenom motionerna för att ”diskutera frågor som kunde vara lämpliga att uppmana förbundens kvinnorrådsledamöter att ta upp som motioner till kongressen 1966”. KR/AU. 23/2 1966, s 1.
71. LO-kongressen prot. 1956, s 210-211.
72. Frågan om relationen mellan centrala LO och förbunden beträffande likalönefrågan är betydligt mer komplicerad än vad jag här redogör för. För det första för att den ansluter till LOs allmänna lönepolitik, för det andra för att relationen och maktfördelningen mellan förbunden och LO var en ytterst känslig fråga och för det tredje för att olika förbund förhöll sig olika dels till var ansvaret för denna fråga borde ligga, dels till vilken prioritetsgrad den borde ha. Se t ex Åmark 1989, s 64-71, Johansson & Magnusson 1998, s 35-58.
73. LO-kongressen prot. 1956, s 201. Som Yvonne Hirdman visar blev Ekendahl tillrättavisd av LOs ordförande Axel Strand som menade att hon övertolkat LOs beredvillighet att stödja en konflikt. Hirdman 1998a, s 51-53.
74. LO-kongressen prot. 1956, s 209.
75. KR/AU. protokoll 4/11 1957, s 3.
76. ” LOs rådslag med kvinnorrådet och förbundsrepresentanter angående likalönen”. prot. 17/4 1957, s 1-15. Vol. LO/KR. FII:4. Fasc. 1957-1960.
77. KR. prot. 20/3 1959, s 7. Yvonne Hirdman visar att denna förändring hos LO-ledningen började komma till synes under 1950-talets sista år. Hirdman 1998a, s 55-67. Se även Sund 1991, s 57.
78. Se t ex Qvist 1974, s 118-123, Åmark 1989, s 71-73, Sund 1991, s 57-60, Wikander 1992, s 62-64, Johansson & Magnusson 1998, s 95-108. En jämförelse mellan 11 industriländer visar att i de länder som förde en solidarisk lönepolitik – Sverige, Danmark och Norge – har kvinnolönerna närmast sig männens löner betydligt mer än i de övriga länderna. *Women and Trade Unions in Eleven Industrialised Countries* 1984, s 8.
79. Qvist 1974, s 120-123.
80. ILO, International Labour Organisation, är ett självständigt mellanstatligt organ för arbetsmarknadsfrågor och frågor rörande social rättvisa under FN. I ILO sitter representanter för respektive lands regering liksom för dess arbetsgivarorganisationer och arbetstagarorganisationer. Alriksson 1996, s 2. För en utförligare historieskrivning beträffande ILOs behandling av likalönefrågan se Irlinger 1990, s 71-136, Sund 1991, s 54-56, Alriksson 1996, s 13-20.
81. LO-kongressen prot. 1951, s 261. Se även Irlinger 1990, s 89-92, Alriksson 1996, s 15-17.
82. Irlinger 1990, s 87-88.
83. KR. prot. 5/9 1950, s 3-4.
84. KR. prot. 7/11 1958, s 7.
85. Se t ex Irlinger 1990, s 100-139, Hirdman 1998a, s 59-60.
86. På LO-kongresserna 1951 och 1961 diskuterades frågan. Vissa ledamöter menade att den inte enbart kunde lösas avtalsvägen. Man hänvisade till hur andra frågor som semester och den allmänna tilläggs pensionen löst via lagstiftning. Visserligen höll man med LO om att en ratificering lång ifrån löste hela problemet. Vad man dock inte sade sig förstå var hur en sådan skulle kunna försvåra ett förverkligande av likalönen. LO-kongressen prot. 1951, s 257-264, 1961, s 180-196. Se även Sund 1991, s 54-56.
87. LO-kongressen prot. 1961, s 183.

88. ”Anteckningar från överläggningar med landssekreteriatet på SAF 16/2 1962”. Vol. LO/KR. E:10. Fasc. 1962.
89. Se Irlinger 1990, s 100-139, Sund 1991, s 57-58, Alriksson 1996, s 17, Hirdman 1998a, s 59, Waldemarson 1998a, s 109-112.
90. Alriksson 1996, s 17-18.
91. Scott 1988, s 66.
92. Scott 1988, s 31.

Kapitel 6

1. ”Kvinnorådets framtidsplaner. 26/9 1962”, s 3. Vol: EII:10. Fasc. 1962.
2. LO-kongressen prot. 1961, s 185. För ett liknande resonemang se även Sigrid Ekendahls artikel i *Tio kvinnor tycker* 1961, s 39-40.
3. Hirdman 1998a, s 26-53.
4. Hirdman 1998a, s 69.
5. LO-kongressen prot. 1956, s 197.
6. Lönegapet mellan mäns och kvinnors minskade från knappa 71 till 69 procent mellan 1950-1969. Hirdman 1998a, s 48.
7. LO-kongressen prot. 1956, s 202-218.
8. ”LOs Kvinnokonferens” prot. 27-28/9 1955, s 3-8. Vol. FII:3. Fasc. 1955.
9. LO-kongressen prot. 1961, s 183.
10. LO-kongressen prot. 1961, s 179-106.
11. Hirdman 1998a, s 185.
12. Hirdman 1998a, s 55-57.
13. ”Kvinnorådets framtidsplaner. 26/9 1962”, s 2. Vol. EII:10. Fasc. 1962. Att notera är att det inte uttrycks som ett besvärligt problem för kvinnorna utan ett kvinnoproblem – i det avseendet hade inte mycket förändrats. Men det var förmodligen inte detta, utan själva den förändrade andemeningen i det sagda som främst glädde rådets ledamöter.
14. Denna förändring kommer till synes redan 1955 i ett av kvinnorådet både uppskattat och citerat radiotal av Axel Strand. På LOs kvinnokonferens detta år sade Strand också att det var dags att omvärdera det fackliga tänkandet om kvinnors högre arbetskostnader. Enligt honom fanns det stora individuella skillnader både bland män och kvinnor. Därför borde arbetskostnaderna slås ut över samtliga anställda. Se ”LOs Kvinnokonferens” prot. 27-28/9 1955, s 3. Vol. FII:3. Fasc. 1955. På 1961 års kongress höll man dock fast vid tanken på att kvinnors förmenta högre arbetskostnader borde ge dem ett viss kollektivt löneavdrag. Hur likalönen skulle kunna genomföras inom låglöneområdena utan att detta skulle slå för hårt mot de manliga arbetarna där, betraktades också fortfarande som ett stort problem. LO-kongressen prot. 1961, s 179-196.
15. Hirdman 1998a, s 179-180.
16. För 1966 års LO-kongress se Hirdman 1998, s 179-182.
17. ”Kvinnorådets framtidsplaner. 26/9 1962”, 3. Vol. EII:10. Fasc. 1962.
18. Intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 87-88.
19. Hirdman 1998a, s 402.
20. Florin & Nilsson 1998, s 4.
21. *Women in Trade Unions in Eleven Industrialised Countries* 1984, s 15.
22. Qvist 1975, s 24-25. Också Qvist ser ett samband mellan LOs förändrade fackliga politik och den kvinnliga medlemsökningen, s 117.
23. Kyle 1979, s 199, Göransson 1987, s 114, Englund 1989, s 177-178, Florin & Nilsson 1998, s 13, Florin 1999, s 112.
24. Enligt Eivor Englund var bristen på kvinnlig arbetskraft det främsta skälet till att AKN inrättades. Englund 1989, s 179-182. Se även Hirdman 1998a, s 85-88, 106, 107.
25. Min sammanfattning av den svenska modellen är ett ytterst förenklat resonemang av en betydligt mer komplicerad verklighet. För ett fördjupat resonemang se t ex Kuuse 1986, s 187-202, Elvander 1988, s 30-73, 256-368, de Geer 1994, s 108-114, Torstendahl 1994, s 124-141,

- Åmark 1994, s 27-58, 1998 s 363-365, *Saltsjöbadsavtalet 50 år* 1989, Johansson & Magnusson 1998, s 17-23, Stråth 1998, s 11-311
26. *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen* 1951, s 62-91. Se även Thörnqvist 1991, s 107-109.
27. Enligt historikern Gunnar Qvist var arbetsmarknadens behov av arbetskraft en av flera anledningar till att LO 1946 mer aktivt tog upp likalönefrågan. Qvist 1974, s 21.
28. LOs remissyttrande över den statliga utredningen *Familjeliv och hemarbete*. I *Fackföreningsrörelsen* 1947:49, s 431.
29. Avskrift av ”Motion avlämnad i båda kamrarna den 23 januari 1962”. Vol. EII:10 1962. Fasc. 1962.
30. Åmark 1998, s 363.
31. För Arbetsmarknadens kvinnonämnds historia och LOs och SAFs agerande i denna nämnd se Englund 1989, s 177-194. Hirdman 1998a, 106-150, 199-237.
32. Hirdman har visat att LO till en början sällan använde sig av arbetskraftsbristen som ett argument för de kvinnliga medlemmarnas räkning. LO ställde sig tvärtom under 1940- och 1950-talen frågande till talet om det stora behovet av kvinnlig arbetskraft. LO valde allt efter sammanhangen att antingen uppmärksamma eller nonchalera bristen på kvinnlig arbetskraft. LOs återhållsamhet med arbetskraftsbristargumentet varade dock enligt henne ”bara ett par korta år”. Se Hirdman 1998a, s 77-88, 185-197. Se även Thörnqvist. 1991, s 108. För en diskussion kring LOs sätt att resonera kring de två ”arbetskraftsreservgrupperna” kvinnor och invandrare se Kyle 1979, s 199- 232, Beckholmen & Wallstrand 1981, s 86-90, Hirdman 1998a, s 191-195.
33. Hirdman 1998a, s 82, 153-155.
34. ”PM av Gertrud Sigurdsen och Sigrid Ekendahl angående kvinnorrådets framtidsplaner”, s 3. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966.
35. ”Debattanteckningar 18/12 1959”. Vol. LO/KR. FI:4. Fasc. 1957-60.
36. Hirdman 1998a, s 187-191.
37. KR. prot. 7/12 1962. Bil. V, s 2.
38. Hirdman 1998a, s 88.
39. Citerat ur Hirdman 1998, s 121.
40. Qvist 1974, s 113.
41. Nyttargumentet beträffande kvinnors lönearbete hade även en tradition på svensk arbetsmarknad. När de första statliga tjänsterna öppnades för kvinnor från och med 1860-talet spelade detta argument en viktig roll. Att en majoritet av riksdagen accepterade förslaget, och att man under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet öppnade allt fler statliga tjänster för kvinnor, berodde på omsorgen om statens finanser. Staten sparade pengar genom att anställa en billigare kvinnlig arbetskraft istället för en dyrare manlig. Waldemarson 1996, s 144-151, 160-164.
42. Jónasdóttir A. 1992. S 209-212.
43. Hirdman 1998a, s 85, se även s 78-92.
44. Hirdman 1998a, s 169-182, 250-253. Se även *Women in Trade Unions in Eleven Industrialised Countries* 1984, s 261.
45. Avskrift av ”Utdrag ur den utredning som landssekreteriatet tillsatte 1946 för att bl a utreda frågan angående en effektivisering av LOs propagandaverksamhet”. Bil. 3, s 2. Vol. FI:10. Fasc. FCO-utredningen.
46. Avskrift av ”Utdrag ur den utredning som landssekreteriatet tillsatte 1946 för att bl a utreda frågan angående en effektivisering av LOs propagandaverksamhet”. Bil. 3, s 2. Vol. FI:10. Fasc. FCO-utredningen.
47. De bakomliggande orsakerna till den utvecklingen är många och komplexa. För mitt syfte räcker det med att konstatera att så var fallet. Det finns det idag tillräckligt med forskning som belagt. Se t ex Hatje 1974, s 15-236, Hagberg 1986, 63-214, Hirdman 1989, s 117-176, 1998, s 102, 104, 141-143, 247-250, Ohlander 1989, s 170-186. Lövgren 1993, s 17-18, 118-122, Östberg 1997, s 14, 97.
48. Kyle 1979, s 152, Hatje 1974, s 15-236, Hirdman 1989, s 117-158, 1992a, s 119-

- 136, 1994a, s 186-189, Ohlander 1989, s 179-182, Karlsson 1996, s 95-96, Östberg 1997, s 14, s 61, 97, s 189.
49. Björk 1985.
50. Jag tar endast upp de delar av denna historia som är relevanta för kvinnorrådets handlande. För en mer allmän analys se t ex Hirdman 1990, 89-94, Florin & Nilsson 1998, s 1-44.
51. För en diskussion av LOs inställning samt av hur denna fråga hanterades av LO och SAF i Arbetsmarknadens kvinnonämnd se Hirdman 1998a, s 159-237. Se även Waldemarson 1992a, s 106-117, 1998a, s 255-258. För en diskussion om jämlikhetsbegreppet och arbetarrörelsen ur ett vidare begreppshistoriskt perspektiv se Stråth 1998, s 94-136.
52. Se t ex Kyle 1979, Karlsson 1996, s 115, 142-160, 238-243, Waldemarson 1992a, s 112-113, Florin & Nilsson 1998, s 20-26, Hirdman 1998a, s 166-167.
53. Hirdman 1998a, s 162-164.
54. *Som kvinnlig medlem i LO* 1964, s 4.
55. Waldemarson 1992a s 106-117, Hirdman 1998a, s 238-240, 258-260.
56. KR/AU. prot. 12/1 1965; "Skrivelser från KR. till KK. 1963". Vol. LO/KR. EII:10. Fasc. 1963; "KR.Vb." 1948-1966. Vol. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966.
57. "Sammanställning av KKs studieverksamhet", bilagt KR. prot. 1/2 1965. Bil. IV. Se även "KKs årsrapporter" Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter m m 1961-1967.
58. Intervju med Sigrid Ekendahl och Gertrud Sigurdsen 18/4 1995
59. Intervju med Sigrid Ekendahl i *Stockholms-Tidningen* 23/1 1994, s 15.
60. KR. prot. 9/12 1966, s 1-2, KR/AU. prot. 1/11 1966, 1. Se även "PM med förslag till kvinnorrådets och kvinnokommittéernas framtida verksamhet och sammansättning". Vol. LO/KR. FI:15. Fasc. Handlingar vid övergång från kvinnorråd till familjeråd. Se även Qvist 1974, s 78-83, Bergqvist 1991, s 107-119.
61. "PM angående FCO-distrikten". Vol. LO/KR. FI:10. Fasc. FCO-utredningen 1962-1963; "PM FCO-utredningen". Vol. LO/KR. FI:2. Fasc. FCO-utredningen 1962-1963. Se även "KKs årsrapporter 1963". Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter m m 1961-1967; "Inlägg av Eva Olsson på FCOs ombudsmannakonferens 14-15/2 1967", s 1. Vol. LO/KR: FI:13. Fasc. FCO-ombudsmannakonferenser 1965-1967.
62. Qvist 1974, s 83.
63. Qvist 1974, s 69-74.
64. Qvist 1974, s 83.
65. Bergqvist 1991, s 115-117, 1994, s 146-147.
66. "Skrivelse till FCOs styrelser och kvinnokommittéerna". Vol. LO/KR. FI:2. Fasc. Övergång till familjeråd. För familjerådets verksamhet se Hirdman 1998a, s 258-279.
67. "Informationsavdelningens förslag till familjeråd. (godkänt av landssekreterariat)". Vol. LO/KR. FI:15. Fasc. Övergång till familjeråd.
68. "Anteckningar från FCOs ombudsmannakonferens 14-15/2 1967", s 1. Vol. LO/KR: FI:13. Fasc. FCO-ombudsmannakonferenser 1965-1967.
69. "PM med förslag till kvinnorrådets och kvinnokommittéernas framtida verksamhet och sammansättning". Vol. LO/KR. FI:15. Fasc. Handlingar vid övergång från kvinnorråd till familjeråd.
70. "LOs råd för familjefrågor", s 1. Vol. LO/KR. FI:2. Fasc. Handlingar vid övergång från kvinnorråd till familjeråd. Många FCO valde att inte tillsätta lokala familjeråd. Intervju med Sigrid Ekendahl i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 91.
71. Hirdman 1998a, s 258-279.
72. Intervju med Sigrid Ekendahl i Axelson 1980, s 105-107.
73. För en diskussion om de händelser som föregick detta beslut se Hirdman 1998a, s 227-237, 282-283.

74. För LOs agerande i dessa frågor från och med 1960-talets slut se Hirdman 1998a, s 238-283. Se även Waldemarson 1992a, s 106-117.
75. ”PM med förslag till kvinnorådets och kvinnokommittéernas framtida verksamhet och sammansättning”. Vol. LO/KR. FI:15. Fasc. Handlingar vid övergång från kvinnoråd till familjeråd.
76. ”PM med förslag till kvinnorådets och kvinnokommittéernas framtida verksamhet och sammansättning”. Vol. LO/KR. FI:15. Fasc. Handlingar vid övergång från kvinnoråd till familjeråd.
77. Karlsson 1996, s 155.
78. Hirdman 1998a, s 259.
79. Hirdman 1998a, s 258-260.

Kapitel 7

1. Hirdman 1998a, s 400.
2. Christina Florin och Bengt Nilsson konstaterar att under 1950-talet var hemmafrun ”både ideal och verklighet i det svenska genomsnittsåktenskapet. De ser husmorskontraktet som en god karaktär av 1950-talets relation mellan könen. Florin & Nilsson 1998, s 3, 15-17.
3. För en diskussion kring betydelsen av att få del av makten över problemformuleringsprivilegiet se Bergqvist 1994, kap. 1, 3, 4, 7, Florin & Nilsson 1998, 4-44, Stråth 1998, s 23-30.
4. Bergqvist 1991, s 120-124, 1994, s 109-113.
5. ”LOs rundabordskonferens 22/3 1949, s 7. Vol. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1949.
6. Vilka politiska områden kvinnorådet tilläts agera på bestämdes av landssekreteriatet. I tyngre frågor måste remissvaren godkännas av landssekreteriatet. I principiellt viktiga frågor var det ofta LO ensamt som förde pennan. Rådet tilläts då endast komma med kommentarer. Rådet avgav med åren en rad remissyttranden, t ex ”Familjeliv och hemarbete” 1947, Byggstandardiseringsförslaget till standard beträffande köksinredning garderober m m 1948, 1946 års kommitté för den halvöppna barnvården om provisoriska åtgärder för budgetåret 1949-1950, 1948 års lösdriveriutrednings förslag om lösdri-varlagens upphävande m m, Betänkande angående kvalitetsforskning och konsumentupplysning 1949, Socialdepartementets förslag ang. bidrag till barn i åldern 16-18 år 1950, Betänkandet om daghem och förskolor 1951, Förslag om hembiträdeslagens ev. förändring till arbetstidslag från arbetsmarknadsstyrelsen 1951, Bostadskollektiva kommitténs betänkande angående hemhjälp 1953, Civilförsvarsstyrelsens förslag ang. ersättning för hemarbetande kvinnor vid deltagande i central utbildning 1953, Betänkande avgivet av 1950 års abortutredning, ”Samhället och barnfamiljerna.” 1956, 1954 års familjeberegningspromemoria ang. stöd åt ofullständiga familjer 1957, Riksdagsmotion ang. korttidsanställning för kvinnor 1957, Justitiedepartementets promemoria ang. kvinnas titel 1957, Statens personalvårdsnämnds m fl skrivelse angående barndaghem inom den statliga förvaltningen 1957, Konsumentrådets utredning ang. reklamation av varor och tjänster 1960, Familjeberegnings betänkande ”Barnstugor, barnavårdsmannaskap och barnolycksfall” 1967 samt Samhällets barntillsyn – barnstugor och familjedaghem 1967. Se ”Sammanställning av KR:s remissyttranden”; KR prot. 15/10 1957. Bil. I; ”LO/KR remisser”. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. LOs remissyttranden.
7. Som exempel kan nämnas Deltidskommittén 1950, Varmvattenkommittén 1951, Familjerättskommittén 1958 samt Socialdepartementets utredning angående familjedaghemmen 1967. Likaså kom rådet att ha en viss egen representation i olika statliga organ, till exempel Civilförsvarsstyrelsens kvinnoutskott, Försvarsstyrelsens kvinnoutskott, Socialstyrelsens arbetsutskott angående barn- och ungdomsproblem, Konsumentrådet, Varudeklarationsnämnden, Jordbruksnämndens konsumentdelegation och Arbetsmarknadsstyrelsen. Se t ex KR. prot. 4/11 1947, s 1, 10/3 1950, s 3, 16/6 1954, s 5, 15/10 1957, s 4, 2/4 1958, s 1, 14/5 1959, s 1-5, 21/1 1960,

- s 5, 4/5 1961, s 1, 7/2 1963, s 3; KR.AU. prot. 5/3 1953, s 2, 20/5 1957, s 1, 19/1 1960, s 1-2, 24/3 1960, s 1.
8. T ex var Carola Backé ledamot i Norrköpings stadsfullmäktige och Anna Johansson-Visborg samt Elvira Wedberg-Larsson ledamöter i Stockholms stadsfullmäktige. Dessutom hade många av de övriga ledamöterna olika kommunala och politiska uppdrag. Se KR prot. 24/1 1952, s 5, 4/3 1952, s 3-4, 23/9 1953, s 4; ”Vilka uppdrag har kvinnorådets ledamöter?”. Vol. FI:2. Fasc. Aktivitet 1953. För Ekendahls riksdagsarbete se Intervjuer med Sigrid Ekendahl i Axelsson 1980, s 25 –28 och i *Kvinnor i arbetarrörelsen* 1975, s 84. Ekendahls fackliga och politiska position blev med tiden så framträdande att det är fråga om inte hon som person blev en av kvinnorådets viktigaste maktresurser. Se Waldemarson 1998a, s 206-213.
  9. Kvinnorådet ville ha kontroll över de åsikter som framfördes. Kvinnokommittéerna fick skicka kopior av de motioner som författats av de fackliga kvinnorna till rådet. Om man fann någon motion vara korrekt både till form och innehåll sändes den till övriga kommittéer som föredömligt exempel. Se t ex KR. prot. 25/8 1960, s 2, 26/6 1962. Bil. V, s 3; ”KR Vb.” Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966; ”KKs årsrapporter”. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963; ”KKs årsrapporter.” Vol. LO/KR. FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967. För kvinnorådets politiska uppvaktningar se t ex KR. prot. 26/1 1952, s 7-8, 4/3 1952, s 3-6, 12/1 1954, s 7, 26/1 1954, s 7-8, 16/6 1954, s 5, 29/9 1954, s 6, 30/3 1955, s 1-2, 9/12 1955, s 8, 20/3 1959, s 2,7, 15/8 1961, s 3, 27/10 1961, s 5, 6/6 1963, s 5, 9/12 1965, s 3; KR/AU. prot. 12/1 1954, s 1, 15/3 1955, s 1-2.
  10. Se t ex Kyle 1979, Hatje 1974, Hagberg 1986, Hirdman 1989, 1992a, Ohlander 1989, Lindholm 1990, Lövgren 1993, Åkerman 1994, Östberg 1997, Frangeur 1998. Som Yvonne Hirdman visat var det dock sällan kvinnor deltog direkt i utredningarna. I de utredningar som berörde hemarbetet var det kvinnliga deltagandet emellertid högre. Detta gällde framförallt den nya befolkningsutredningen som tillsattes 1941. Där inrättades en särskild kvinnodelegation. Hirdman 1989, s 169-176. Se även Frangeur 1998, s 225-227. Christina Bergqvist konstaterar att det kvinnliga deltagandet i det statliga kommittéväsande var ytterst marginellt. 1950-1975 ökade andelen kvinnor från 1 procent till 11 procent. Kvinnors andel i de utredningar som berörde barn var dock under dessa år i genomsnitt 43 procent. Bergqvist 1994, s 83.
  11. Frangeur 1998, s 226-227.
  12. ”LOs yttrande över betänkandet angående Familjeliv och hemarbete. (SOU 1947:46) 18/11 1947”, s 1. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. LOs remissyttranden 1947-1967. För betänkandets tillkomsthistoria och innehåll se bland annat Hirdman 1989, s 176-215, 1994a s 16-17. För LOs remissvar se Hirdman 1998a, s 127-128.
  13. Scott 1997, s 7.
  14. Se Waldemarson 1998a, s 117-127. För LOs agerande beträffande yrkesutbildningen se Kyle 1979, s 138-149, Hirdman 1998a, s 109-125.
  15. För kvinnorådets samarbete med AMS se t ex KR. prot. 20/9 1949, s 2, 25/4 1956, s 2, 15/10 1957, s 5, 2/4 1958, s 4-5, 28/5 1958, s 4, 7/11 1958, s 10, 11/12 1958, s 6, 20/3 1959, s 7, 11/10 1960, s 8, 8/12 1964, s 1, 23/2 1965. Bil. II, s 1, 5/10 1965, s 1, 8/12 1965, s 1-2, 8/2 1966, s 2, 9/12 1966, s 4; KR/AU. prot. 5/3 1953, s 2, 28/5 1953, s 3, 18/3 1959, s 2-3 s, 6/3 1961. Bil. I, s 1. Se även ”KR.Vb.” 1948- 1966. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966; ”KRs kvinnokonferens 1965”. Vol. LO/KR. FI:13. Fasc. Kvinnokonferens 1965. Kontakten med AMS etablerades 1948 då den statliga Arbetsmarknadskommissionen omvandlades till AMS. Då den tidigare kommissionen haft kvinnosakkunniga ansågs det självklart att rådet skulle representeras. Att Sigrid Ekendahl 1960 blev ledamot av AMS styrelse bidrog också till de förbättrade förbindelserna. Waldemarson 1998a, s 125-127. Beträffande AMS i

- sin roll som jämlikhetsskapande aktör se Florin & Nilsson 1998, s 1-3, 14-44. Se även Hirdman 1998a, s 117-120, 200-210.
16. KR. prot. 11/10 1960, s 8-9; KR/AU. prot. 12/5 1953, s 1-3, 20/5 1958, s 2.
  17. Detta låg i linje med de tankegångar om en aktiv arbetsmarknadspolitik som 1961 framfördes i LOs kongressrapport *Samordnad näringspolitik*. För en analys av dessa tankar ur ett genusperspektiv se Hirdman 1998a, s 98-104. Se även Florin & Nilsson 1998, s 29.
  18. Hirdman 1998a, s 202.
  19. Som Bo Rothstein visat var AMS ovanligt effektivt när det gällde att implementera regeringsbesluten. Rothstein 1992.
  20. LO-kongressen prot. 1946, s 353.
  21. För en sammanfattande skildring av dessa organisationers verksamhet och samarbete se t ex Lindholm 1990, s 75, 88-102, Östberg 1997, 101-198, Frangeur 1998, kap. 4, 7 samt s 261-264. För denna form av kvinnligt samarbete se även t ex Ericsson 1981, Emanuelsson 1990, Lindholm 1990, Waldemarson 1993, 1996, Nilsson 1996, Manns 1997, Florin & Nilsson 1998, Björk 1999.
  22. På det lokala planet fanns ett markant undantag från denna regel, Stockholms fackliga kvinnliga samorganisation som också samarbetade med delar av den borgerliga kvinnorörelsen. Organisationen bildades 1911 och verkade som självständig fram till 1931 då den formellt blev en avdelning inom Stockholms FCO-distrikt. Höglund 1951, s 135-145, Flood 1960, s 46-47, Östberg 1997, s 124-128, 202-203.
  23. KR samarbetade/hade kontakt med t ex Folksams Kvinnoråd, Fredrika Bremerförbundet, Husmödrarnas samarbetskommitté, Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet, Högerns kvinnoförbund, Kooperativa Förbundets husmörsavdelnings samarbetskommitté, de kooperativa kvinnogillena, Kvinnoföreningarnas samarbetskommitté för nykterhetsfrågor, Kvinnoföreningarnas stöd åt handikappade husmödrar, Lotta-kåreerna, Riksbyggens Kvinnoråd, Socialdemokratiska kvinnoförbundet, Svenska landsbygdens kvinnoförbund, Sveriges husmodersföreningars riksförbund, Yrkeskvinnors klubb, Yrkeskvinnors Samarbetsförbund, 1957 års samarbetskommitté för kvinnofrågor. Se t ex KR. prot. 28/9 1948, s 1, 12/5 1950, s 5, 14/12 1950, s 1, 23/2 1951, s 2, 20/4 1951, s 2, 10/8 1951, s 6, 23/11 1951, s 5, 24/1 1952, s 2, 23/11 1951, s 5-6, 30/10 1952, s 7, 21/5 1953, s 4-6, 28/8 1953, s 3, 26/10 1953, s 2, 12/1 1954, s 7, 5/3 1954, s 1, 15/10 1957, s 3-4, 22/11 1957, s 6, 24/1 1958, s 1, 2/4 1958, s 1-3, 28/5 1958, s 3-5, 20/3 1959, s 4-5, 14/5 1959, s 5, 10/11 1960, s 1, 26/1 1961, s 2, 4/5 1961, s 2-3, 23/2 1962, s 3, 9/4 1964, s 2; KR/AU. 5/3 1953, s 1, 15/4 1953, s 1, 12/5 1953, s 3, 26/10 1953, s 2, 21/1 1955, s 2, 9/5 1957, s 1, 7/4 1960, s 5, 11/10 1960, s 10, 2/12 1960, s 3, 13/10 1961, s 1, 23/2 1962, s 4. Tillkomsten av kvinnorådet blev också betydelsefull för att föra in LO-kvinnorna i det internationella kvinnofackliga samarbetet. Detta gällde framförallt beträffande den nordiska delen samarbetet. Se Waldemarson 1998a, s 206-223.
  24. T ex samarbetade kvinnorådet med Husmodersföreningarnas Riksförbund, de kooperativa kvinnogillena, det socialdemokratiska kvinnoförbundet, Svenska landsbygdens kvinnoförbund, Kooperativa Förbundets husmörsavdelnings samarbetskommitté och ABFs konsumentupplysningskommitté. Se t ex KR. prot. 28/9 1948, s 1, 30/10 1952, s 7, 21/5 1953, s 5, 2/4 1958, s 1, 10/11 1960, s 1; KR/AU. prot. 5/3 1953, s 1, 15/4 1953, s 1, 21/1 1955, s 2, 9/5 1957, s 1, 7/4 1960, s 5, 11/10 1960, s 102/12 1960, s 3, 23/2 1962, s 4. För kvinnorådets samarbete med Hemmens forskningsinstitut se t ex KR. prot. 28/9 1948, s 1, 11/10 1948, s 4, 31/11 1949, s 2, 10/3 1950, s 2, 18/12 1951, s 3, 9/1 1953, s 2, 23/9 1953, s 4, 9/12 1955, s 8, 1/11 1956, s 3, 28/5 1957, s 5, 27/10 1959, s 6, 11/10 1960, s 7, 10/11 1960, s 2, 11/10 1961, s 8, 7/2 1962, s 3, 7/12 1962, s 9; KR/AU. prot. 5/3 1953, s 3, 29/11 1956, s 1, 8/1 1957, s 3, 22/1 1957, s 2, 21/2 1957, s 1-4, 2/1 1963,

- s 2. Se även ”Förteckning över KR:s ledamöters olika uppdrag”. Vol. LO/KR. FI:2. Fasc. Aktivitet.
25. Se t ex Hagberg 1986, s 91-92, Hirdman 1989, s 210-211, 1992a, s 49-52, 78-81, 1994a, s 183-184, 1998a, s 142-144, Lindholm 1990, s 99-108, Lövgren 1993, s 25-156, Frangeur 1998, s kap. 4 samt s 234-237.
26. Lindholm 1990, s 99-108.
27. En central aktör på hemområdet var den 1940 bildade paraplyorganisationen Husmödrarnas samarbetskommitté. Där ingick Husmodersföreningarnas Riksförbund, de kooperativa kvinnogillena, det socialdemokratiska kvinnoförbundet och Svenska landsbygdens kvinnoförbund. Men en röst hade saknats – de kvinnliga LO-medlemmarnas. Genom kvinnorådets representation i vissa av de förbund som ingick i kommittén fick man möjlighet att påverka.
28. Både den fackliga kvinnliga särorganisationen och det kvinnliga samarbetet har uppmärksamats av en rad forskare. För en sammanfattning av både forskningen på området och av den historiska verkligheten se Östberg 1997, s 101-198. Dessa kvinnliga särorganisationer byggde i regel inte på några särargument, hävdar Östberg. Det var inte för att kvinnor var olika män som man valde denna form av organisering, utan för att deras villkor på och för deltagandet på arbetsmarknaden var så annorlunda. Östberg 1997, s 160. Se även Larsson 1951, Sandberg 1969, Ericsson 1981, Torstendahl 1982, Florin 1987, Emanuelsson 1990, Lindholm 1990, Waldemarson 1993, 1996, Nilsson 1996, Östberg 1997, Björk 1999.
29. Kjell Östberg visar att både de kvinnliga medlemmarna och de frågor de drev marginaliserades. Östberg 1997, s 156-158. För TCOs relation till de kvinnliga medlemmarna se även Nilsson 1996, s 275- 286. För en övergripande historik om TCO och de kvinnliga medlemmarna 1944-1974 se Irlinger 1990, s 28-315. Det dröjde till 1960 innan TCO tillsatte en nämnd för kvinnofrågor. Det var mycket sällan kvinnorrådet samarbetade med denna. En orsak var rådets missnöje med TCOs positiva inställning till familjedaghem och förskolor. Dessutom var LOs relation till TCO ett känsligt kapitel. Det fanns en viss konkurrens mellan LO och TCO om vissa grupper kvinnliga yrkesutövare. Arne Geijers avrådde rådet från ett allt för tätt samarbete med TCOs kvinnor. Se KR. prot. 9/4 1964, s 1- 3, 4-5/9 1964, s 2; KR/AU. prot. 25/10 1963, s 1, 21/11 1963, Bil. I. s 1, 4-5/8 1964, s 2; ”Samlingsmapp TCO”. Vol. LO/KR FI:11. Fasc. 1963-1967 TCO. För TCOs Nämnd för kvinnofrågor se Irlinger 1990, s 40-42. På ett plan kom dock samarbetet mellan LO och TCO i ”kvinnofrågorna” att intensifieras. 1967 blev TCO medlem i Arbetsmarknadens kvinnonämnd. Se Englund 1989, s 179.
30. Se t ex Lindholm 1990, s 99-108, Wikander 1992, s 55, Östberg 1997, s 168-174, Rönnbäck 1996, s 9-47.
31. Se KR. prot. 4/11 1947, s 1, 21/12 1947, s 1, 3/2 1948, s 1, 2/3 1948, s 1, 19/10 1951, s 6, 16/6 1954, s 2, 4/6 21/6 1956, s 6, 15/10 1957, s 12, 2/4 1958, s 3, 28/5 1958, s 3, 11/12 1958, s 5, 10/11 1960, s 3; KR/AU. prot. 4/11 1947, s 1, 12/5 1950, s 1, 5/4 1953, s 2, 21/1 1955, s 2, 25/11 1957, s 1, 19/4 1961, s 2. Om yrkeskvinnornas förbund och klubbar se Lindholm 1990, s 108-115, Östberg 1997, s 168-174, Frangeur 1998, s 237-241.
32. Citerat ur Östberg 1997, s 172.
33. KR(AU. 7/1 1954, s 1-3.
34. Öberg 1999, s 164-171. Se även Öberg för LOs inställning till hembiträdenas fackliga organisering, s 165-166. Se även Moberg 1978, s 64-151.
35. Detta gällde särskilt i förhållande till kvinnorna inom TCO.
36. Uppgift lämnad av Gertrud Sigurdsen 1/3 2000.
37. De svårigheter och de möjligheter ett samarbete över klassgränserna innebar har behandlats av Drude Dahlerup med de danska socialdemokratiska kvinnorna som utgångspunkt. Dahlerup 1992. Se även Björk 1999, s 179-220.

38. Scott 1997, s 8. För en liknande diskussion se även Scott 1988, s 24-27.
39. Riley 1997, s 31.
40. Nedanstående redogörelse för kvinnorådets relation till det socialdemokratiska kvinnoförbundet bygger, när inte annat anges, på Waldemarson 1998a, s 169-180. För kvinnoförbundets historia se Flood 1960, s 9-39, 135-377, Carlsson 1986, s 189-199, Hirdman 1989, s 87-88, 159-169, 1992a, s 36-112, Karlsson 1990, 1996.
41. Carlsson 1986, s 199.
42. *Women in Trade Unions in Eleven Industrialised Countries* 1984, s 29.
43. Hirdman visar dock förbundet var inte var helt enigt när det gällde detta val. Hirdman 1992, s 53-72.
44. Frangeur 1998, s 124-128, 204-214.
45. Denna process var i verkligheten betydligt mer spretig och gick inte i en helt rak tidsmässig riktning. Den kan snarast beskrivas som en sorts lång vacklan mot en ny kvinnoideal. Splittringen var stor inom kvinnoförbundet i dessa frågor. Se Hirdman 1992a, s 73-91, 102-112, 136-142, Karlsson 1996, s 98-124. För Alva Myrdals politiska tänkande se Hirdman 1988b & 1989, s 97-105, 1992, s 113-164, Lindholm 1990, kap. 7 Lövgren 1993, s 140-145. Enligt Renée Frangeur rymdes under 1930-talets andra hälft flera olika kvinnoideal – husmodern, kamrathustrun och yrkesarbeterskan – inom kvinnoförbundet. Frangeur 1998, s 234.
46. Det som skilde kvinnoförbundet från, och det som förbundet använde sig av för att profilera sig i förhållande till Husmodersförbundet, var att man lyfta fram kvinnans roll som mor. Se Hirdman 1989, s 159-169, 1992a, s 76-81. Se även Hagberg 1996, s 134-136, Frangeur 1998, s 143.
47. Karlsson 1996, s 11-112, 229.
48. Hirdman 1989, s 163-164.
49. Karlsson 1990, s 64-67. Så sent som 1965 kritiserades förbundet av kvinnorådet för att vara osolidariskt mot fackföreningsrörelsen. Det fanns enligt rådet kvinnoklubsordföranden som var oorganiserade. Förbundet lovade att gå ut med information om nödvändigheten av att vara fackligt organiserad. KR. prot. 9/6 1965, s 2. Till en början dominerade dock de förvärvsarbetande ogifta kvinnorna. På förbundets kongress 1907 fanns 44 ombud för fackliga klubbar och 20 ombud för de politiska kvinnoklubbarna. 1929 var förhållandena de motsatta. Då deltog 19 fackliga och 48 politiska ombud. Östberg 1997, s 57. Kvinnoförbundets svårighet att värva LO-kvinnorna som medlemmar var en ständig källa till irritation för partiet. Detta faktum användes också som argument av dem som var motståndare till en kvinnlig särorganisering. Karlsson 1990, s 25, 1996, s 142, 153.
50. ”Sammanträde med representanter för kvinnorådet och kvinnoförbundet”. prot. 24/8 1951, s 2-4. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1951.
51. ”Sammanträde med representanter för kvinnorådet och kvinnoförbundet”. prot. 24/8 1951, s 5 LO/KR. AIII:1. Fasc. 1951.
52. ”Sammanträde med representanter för kvinnorådet och kvinnoförbundet”. prot. 24/8 1951, s 5. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1951. Det finns en viss ironi att det var just Elvira Wedberg-Larsson som fälldes de bittraste orden. Året därpå valdes hon in i kvinnoförbundets arbetsutskott. LO/KR. AIII:1. Fasc. 1951.
53. Flood 1960, s 307. Den här formen av revirstrider hade förekommit förr. Carlsson 1986, s 196-199. Det nya var deras synlighet - att de kom att utspelas på en offentlig kvinnopolitisk arena.
54. Se t ex KR. prot. 7/4 1954, s 2, 15/10 1965, s 2; ”Intervju med Sigrid Eken-dahl och Gertrud Sigurdsen 18/4 1995.” Se även Karlsson 1996, s 232. När det gäller kvinnoförbundets inställning i de familjepolitiska frågorna se även Ohlander 1989, s 171-190.
55. Karlsson 1996, s 236. Inspirationskälla till valfrihetsbegreppet var Alva Myrdals och Viola Kleins *Kvinnans dubbla roller* som utkom 1957. Karlsson 1996, s 236, Hirdman 1992, s 136-142.

56. Se t ex KR. prot. 23/9 1953, s 2-5, 5/5 1954, s 4-5, 16/6 1954, s 4, 21/5 1955, s 2, 24/5 1956, s 2-3, 6/12 1956, s 3, 28/5 1958, s 6, 7/11 1958, s 8, 27/10 1961, s 4, 10/5 1962, s 4, 4-5/8 1964, s 3, 9/6 1965, s 1, 2/6 1966, s 2; KR/AU. prot. 26/10 1950, s 1, 5/3 1953, s 2, 21/1 1955, s 2, 19/4 1955, s 1, 14/6 1956, s 5, 22/1 1957, s 3, 28/3 1962, s 1, 1/2 1967, s 2. På den lokala nivån förekom dock samarbete mellan kvinnokommittéerna och de socialdemokratiska kvinnoklubbarna. De arrangerade möten tillsammans och bjöd in rådets ledamöter som talare. Kvinnoklubbarna kontaktade också kvinnorådet och inbjöd till möten. ”KR Vb.”. Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Kvartalsrapporter 1948-1966”; ”Sammanställning av KKs verksamhet”. Vol. LO/KR. FI:11. Fasc. Korrespondens 1964-1967; ”KKs årsrapporter” Vol. LO/KR. FI:3. Fasc. Årsrapporter 1947-1963; ”KKs årsrapporter”. Vol. LO/KR FI:9. Fasc. Årsrapporter mm 1961-1967.
57. Florin 1999, s 116.
58. Karlsson 1996, s 57.
59. För en genomgång och analys av denna se Florin 1999, s 106-135.
60. Se Hagberg 1986, Hirdman 1989, 1992, Lindholm 1990, Karlsson 1990 & 1996, Lövgren 1993, Åkerman 1994, Rönnbäck 1996, Manns 1997, Östberg 1997, Frangeur 1998.
61. Lövgren 1993, s 11-23.
62. Rönnbäck 1996, s 25. Jan-Erik Hagberg menar dock att motsättningarna mellan hemmens kvinnor och yrkeskvinnorna minskade under 1930-talets andra hälft. Hagberg 1986, s 147-148. Se även Bergqvist 1994, s 179.
63. Lindholm 1990, s 75.
64. Se Hirdman 1998a, s 93-98, 182-186, Florin 1999, s 106-135.
65. Framställning av daghemsfrågan bygger på Waldemarson 1998a, s 127-148. För en mer uttömmande beskrivning av daghemsfrågans politiska bakgrund liksom dess behandling inom LO hänvisas till, Kyle 1979, s 150-198. Se även Hatje 1974, s 77-80, Gustafsson 1994, s 145-160, Hirdman 1998a, s 128-133, 253-255, Florin 1999, s 127. För en redogörelse för den tidiga svenska arbetarrörelsens inställning till barnomsorgen se Carlsson 1986, s 179-184, 263-272.
66. Detta var dock en åsikt som inte delades av alla kommunalpolitiker. Under kvinnorådets sista verksamma år, 1967, hade visserligen antalet daghemsplatser stigit till 15 600, men samtidigt hade antalet lekskoleplatser ökat i betydligt högre grad – till 60 000. Kyle 1979, s 30.
67. KR. prot. 8/11 1955, s 7.
68. Se Florin 1999, s 106-125, Hirdman 1998a, s 170-175.
69. Se t ex Waldemarson 1992a, s 109-117, Hirdman 1998a, s 159-182.
70. Se t ex Florin 1999, s 111-134.
71. Eduards 1990, s 3-10.

Kapitel 8

1. Åström 1992, s 185.
2. Åström 1992, s 200-202.
3. Florin 1999, s 108. För fler exempel se övriga bidrag i antologin ”Kvinnor mot kvinnor”. 1999.
4. Eduards 1992 a, s 95.
5. Eduards 1992, s 238.
6. Scott 1988, s 68-90.
7. Citatet av Thompson är hämtat ur Scott 1988, s 69.
8. Scott 1988, s 60.
9. Scott 1988, s 56-67.
10. Waldemarson 1998a, s 196-198.
11. Eduards 1992a, s 98.
12. Selander 1989, s 111-116. För en diskussion på samma tema se Lindholm 1990, s 10-11.
13. Wendt Höjer & Åse 1986, s 13.
14. Hirdman 1998a, s 410-411.
15. Karlsson 1996, s 332-333.
16. Scott 1988, s 64.
17. Williams 1996, s 201-202.
18. Williams 1996, s 202.

Summary

Women and Class – a Paradoxical Creation History. The Swedish Confederation of Trade Unions Women's Council and the Power to Designate 1898-1967.

Gender, class and the designation of women

The main subject of this thesis is the theoretical thinking about designation. A designation in purpose to categorise people can be done in many ways, for example on basis of nationality or ethnicity. My purpose is to discuss the designation of women. With the concept of designation I mean to talk/analyse/organise/understand/act in terms of women. With designation I also mean the use of the word/term woman in order to focus on women, their situation or the way they act.

In the theoretical discussion of today one can distinguish two theoretical schools. One that looks on the designation of women as a tool of subordination and another that in the designation sees the power to break down this subordination. Those who understand the designation of women as a way to emancipate women are generally found among those who search for a theoretical understanding of women's collective actions. They often use the concept "women as women". This concept must be understood in relation to a discussion of women's experiences. The fact that women's experiences seldom has been taken seriously in the political system and in the parties, has resulted in a need for a separate female public space. The meaning with the use of the concept "women as women" is to point out the fact that gender often is superior to other aspects as class or political complexion. Furthermore it illustrates that this fact often prevent women's interests from becoming visible.

The potential emancipation of the designation of women must be understood against this background. When women are named as women, talked of special female interest or organise in women organisations, indirectly also men are pointed out as a separate group. The male norm is thereby visualised and it becomes apparent that the relation between men and women is a power relation. The gender-system is made visible and can thereby be questioned.

I have sorted out five different types of designations. In the first form of designation women is pointed out in general as those who are differing from the male norm. The sheer presence of women in a male-dominated organisation is sufficient enough to activate this form of designation. It is often manifested by the language – a male politician is named just a "politician", but a female politician is almost always named a "female politician".

When women are named as the others, as those who diverges from the general norm, at the same time a potential for change is created. When they are designated as “the female politicians” the whole idea of politic as a gender-neutral activity is undermined and the underlying gender system is made visible. Thereby it also can be questioned.

A designation of women can also mean that a set of negative attributes is connected to the word “woman” – attributes that precludes women’s integration in the male norm of the activity in question. The designation of women can also be an act performed by the women themselves. They can either talk in terms of women’s interests or they can organise in separate women organisations. In this case it becomes clear that there is a conflict in interests between the sexes, or at least that men do not take interest in those questions that are important to women. But the most radical emancipation effect is reached when women cease to name themselves and instead designate men as a collective. Then it becomes obvious that they do not see themselves as a problem. Instead the acting of men is pointed out as the main problem.

In 1947 a typical designation of women was made by the Swedish Confederation of Trade Unions, LO (Den svenska Landsorganisationen) – a Women’s Council was then created. The main purpose of this thesis is to discuss the meaning and the consequences of the designation of women with the Women Council as an empirical example. My investigation is limited to the period 1898-1967. The main reason for me to go back to 1898 is that I also analyse the time from the grounding of LO to the appointment of the Women Council in order to analyse the designation of women in the organisation before it was given its institutional form as a Women Council.

A designation is never made in a vacuum but in a certain context, and it can not be understood or analysed isolated from this context. LO is and was a typical interest organisation. It was from the members position as workers on a labour-market that the organisation should act for the best of their interests. The Woman’s Council was accordingly born in a distinct class context. Therefore both class and gender becomes important analytical categories for me. To understand how gender and class are created as social categories is also an important purpose of this thesis.

1898-1947

During the half century before LO appointed the Women Council the female members were rarely mentioned. In general the union members talked in terms of a universal union member. The few times the female members were named it generally was in form of the designation making them the “female members” and the designation that separated them from the male norm by attaching a number of negative attributes to their womanhood. The female members was said to be

uninterested and ignorant as members and the common meaning was also that their performance as workers didn't justify them to be equally paid.

The third form of designation – that women talked in terms of questions of special interests for women – was also represented. A few female voices proposed special actions in purpose to activate both the unorganised women and the women that already were members in LO. For the last mentioned group a Women Council was one proposal. As a rule LO rejected these proposals. But in 1947 LO gave up its resistance and decided to set up a Women Council.

The result of the formation of the Women Council was in a way a paradox: the main reason for LO to accept a separate Women Council was that it was considered an effective tool to integrate the female members in the organisation and to make sure that they would follow the intentions of LO's politics. In a way one can say that the purpose was to transform them from "female members" to members. But the effect of the creation of the Council was the opposite. From now on the designation of the female members became a given part of the union discourse.

The designation and the male members

According to the theory the designations of women also would result in that men, even if indirect, was pointed out as a group. Thereby the male norm and the gender system should become visible. That hypothesis was here clearly confirmed. The setting up of the Woman Council and its local counterparts – the Women Committees – as well as the questions they promoted, resulted in a male resistance against both the female members and the questions they wanted to bring up on the political agenda.

According to the theory such a visualising of gender conflicts could lead to a questioning of the gender relation and the gender system. That should in turn give women the right opportunity to point out men as direct counterparts. This form of designation was seldom used by the Women Council. The only expectation was the question of equal pay for equal work, where the male members were accused of working against the female members interests.

The main reason for the Women Council to not act on the apparent male resistance was, as I see it, a consequence of the Councils lack of formal power. LO had from the beginning made it clear that the Council definitely not should be looked upon as an independent women's organisation. The Women Council was a part of LO and had no right to make independent decisions

For the members of the Women Council it was clear that the current power relation did not work for a challenge of the male resistance. For that reason they choose to lay the whole burden of transformation and change directly on the shoulders of the female members. If there should be a change in LOs power structure one had to start from within. Therefore the Council found it extremely

important to educate and train the female members and to make active and professional members out of them. But the relation between the Council and the female members was not free from conflicts.

The designation and the female members

Another reason that the members of the Women Council concentrated all their energy on the female members and not on the male resistance was that they partly agreed with the male complaints about some of the female members behaviour, specially about their low interest for union work and their lack of economic and political insight and knowledge. For the Councils members it was self-evident that it was the same responsibilities that should give women the same rights as men. The male member and worker was the norm against which the female member was compared and it was that norm the Council wanted the female members to live up to.

In this adaptation to the current norms the Women Council demanded a lot of the female members: they were supposed to change their attitudes, to rationalise their homework in order to free time for an active union membership, and they had to learn to take their obligations to the labour-market serious. The married women had to realise that their obligations in the first place not was to their husbands and the homes, but to the labour-market. The council did not approve of women's part time work. But as long as the childcare-system did not work satisfyingly they had an understanding for women with small children choosing to work part-time. At the same time they worked hard to influence the society to increase the number of childcare centres. It was the Councils opinion that if good and safe childcare was available then also mothers with small children would work full-time.

However all female members did not agree about the necessity in this. Some of the women at the local level stubbornly continued to insist that their womanhood excused them for not following too seriously the formal order at union meetings. They also insisted that their responsibilities in the first place was to their homes and families and not to the labour-market.

In its deepest essence this conflict was about what it meant, or rather what it should mean, to be a woman. The whole conflict was about which role in women's lives that should be the ground for the political decisions that the societies organisation was built on that of a wife and a mother or that of a workingwomen

It is obvious that the designation of women not only made visible the power relation between men and women. It also visualised underlying conflicts between different groups of female members. When women organise and act in the name of women it also actualise the differences between women. This fact has a given and natural explanation: The Women Council and the local Women Committees

made it possible for more women than before to meet and to articulate their standpoints. Thereby *both* earlier concealed similarities and differences were made visible.

In other questions the consensus however often were almost total between the Women Council and the female members. The Council had a deep understanding of the problems the female women met in their efforts to unite their roles as mothers and workers. The Councils acceptance of the current norms for union membership and work on the labour-market was not an acceptance without demands. That was an important demand connected to the women members participating on the labour-market and in the union: Something must be done to facilitate their work in the home. The Women Council therefore tried to make women's housework and childcare problem to prioritised questions for the union politics. To make women's private experiences to a part of that politics was a demand that challenged the founding ideas of this organisation based on the idea of class interests and the following from that.

LO defined the working class interest from the union members place in the production process and from their position on the labour-market. But for the members of the Women Council it was obvious that the female members working-class experience in some cases were not in accordance with LOs definition of the class concept. For them it was rather the members situation outside the labour-market that constitute the conditions for both women's union membership and their experiences as workers. Their class interests was based both on their home situation and their situation on the labour market. The male workers class experience and class interest was based on a class subordination, the female workers were subordinate both as workers and as women. Here politics played an important role. On one hand the politics of the state and the local politics resulted in a society organised in a way that made it almost impossible for women to unite a full time work with the role as a wife and a mother. On the other hand the union politics was so constructed that there was no room for this different female experience in that politics. The result was that women's experiences both as mothers and as workers were made invisible.

The Women Council challenged accordingly the grounding of the traditional Marxist class concept. With the words of theory one can say that the Council found it extremely important to be given an opportunity to participate in the creation process where the concepts of class and gender was given its meaning.

Given this background it is not surprising that the Women Council found it most important to be given a possibility to affect the current political system. In this case the designation of women in form of a Women Council have a clear effect as a door opener on earlier closed doors. It was a part of the Councils work to act as a political body to which questions connected with women and children were to be referred for consideration. The Councils political message can be summoned as: remember that the society also consist of working women and that

the situation for those women that belong to the working class are different compared with those of women from other classes.

The designation of women in form of a Women Council also brought LOs female members in contact with other women organisations. To a great extent this co-operation over both class limits and occupational limits went on well without major conflicts. Women's common experiences of subordination were in some questions definitely sufficient to become the base for this collaboration. In this case the co-operation among women followed the theoretical concept about the main cause of women's collective actions: that women's experiences and interest was not taken seriously by the political system. But the women collaboration did not always run smoothly. In some questions it was obvious that women's different class-background caused trouble. The members of the Women Council was often irritated by the fact that the women from other classes tended to neglect the social and economic reality of the working-class women.

The Women Councils entrance on the women-political area accordingly resulted in two different types of consequences. In some questions women had important common interests as "women as women", while it in other questions become obvious that they not always were of the same opinion just because they were women.

When it comes to the effect of the designation of women, it was obvious that the Women's Council looked at it in different ways according to the current situation. In some cases the Council found it most effective to point out what differs between men and women, for example that the women had a different situation when it come to the responsibility for the housework and for the care of the children. At other times, for example in the equal pay discussion, they choose to point out what unite men and women; that they were equally good workers and therefore should be paid equally. As time went on the members of the Women Council most of all looked at the designation of women as something negative. For them it was obvious that the talk of female members, female workers and female questions only cemented women's weak situation in the union and on the labour-market.

It is clear that a designation only could be understood in connection with the situation that surrounded it. The fact that the Women Council mostly found it negative has nothing to do with the designation in it self. It must be understood given the background of the Councils lack of formal power and the male members resistance against active female members and the questions they found important.

With the Women Council as starting-point the question about whether a designation of women should be looked at as a tool of subordination or emancipation can be answered both yes and no. For the members of the Council it was obvious that a designation of women could be seen both as women's best friend and worst enemy. My investigation shows that the result of a designation of

women depends on several different factors such as for example how the women themselves act, what resources of power they have access to and in what context they act. On its own a designation has no power to generate changes. Certainly it contribute to make *visible* underlying conflicts. But for an designation to create a change in the gender relations between men and women, it is also of necessity that the social, economic and political structures offer the right kind of economical and political climate for a change. A designation of women as well as its consequences are always determined by the current situation in time and room.

Referenser

1. Otryckt material

LO-Arkivet

Landsorganisationen i Sverige (LO)

Landssekreteriatets protokoll.

Representantskapets protokoll.

Kommittén för en ökad kvinnlig aktivitet: protokoll.

Kommittén för utredning av ett kvinnoråd: protokoll.

LOs kvinnolönekommitté: protokoll, bilagt landssekreteriatets protokoll.

Propagandarådets verksamhetsrapporter.

Rapporter från FCOs ombudsmannakonferenser.

LOs Kvinnoråd (LO/KR)

Mötesprotokoll 1947-1967 (Vol. AI:1, AI:2 och AI:3).

Övriga protokoll.

Verksamhetsberättelser.

Regler och stadgar för Kvinnoråd och kvinnokommittéer.

Kvinnokommittéernas årsrapporter.

Kvinnorådets rapporter från kvinnokommittéernas möten.

Turnérapporter.

Kvinnorådets/LOs kvinnokonferenser: protokoll.

Rapporter FCO-konferenser.

Rapporter och protokoll från kvinnorådets möten med andra organisationer.

Uppgifter om och rapporter från kurser, studiecirklar, konferenser m m.

Material från kvinnorådets kvinnokurser.

Skrivelser och cirkulär.

Remissvar: LOs och kvinnorådets.

Korrespondens.

LO/KRs Aktivitetsundersökning 1947.

Kvinnorådets barntillsynsundersökningar.

Handlingar rörande övergången från Kvinnoråd till Familjeråd.

Handlingar rörande kvinnorådets representation i: Konsumentrådet, Länsgrupperna för dag- och fritidshem, Riksbyggens kvinnoråd, Folksamns kvinnoråd.

Övriga rapporter.

LOs Kvinnoråds Arbetsutskott (KR/AU)

Mötesprotokoll (Vol. AII: 1 och AII:2).

Korrespondens.

Övrigt

Bandad intervju med Sigrid Ekendahl och Gertrud Sigurdsen 18/4 1995.

Bandad intervju med Rudolf Meidner 1997.

2. Tryckt material

A. Periodica

Fackföreningsrörelsen.

Stockholms-Tidningen.

B. Organisationstryck

Landsorganisationen/Kvinnorådet

LO-kongressens protokoll.

LO-statistik. Stockholm. 1990.

Vi är 200 000 kvinnor. Stockholm. 1947.

Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen. Betänkande och förslag från Landsorganisationens organisationskommitté. Malmö. 1951.

Uttalande av LOs representantskap. Folder till LOs medlemmar. Jönköping. 1951.

Detta är LO. Stockholm. 1954.

LO för oss. Stockholm. 1956.

LO för oss. Stockholm 1958. Ny rev. uppl.

Räkna med oss. Ett diskussionshäfte från LO om kvinnan och förvärvsarbetet. Stockholm 1961.

Som kvinnlig medlem i LO. Landsorganisationen 1964.

Vem är aktiv i facket. Stockholm. 1981.

Kvinnor i facket. Stockholm. 1989.

Kvinnan och förvärvsarbetet. Stockholm. 1962.

Arbetsmarknadens kvinnonämnd

Arbetsmarknadens kvinnonämnds undersökning angående barnstugor hösten 1960. Bearbetad av Helena Lanzer-Sillén.

C. Litteratur

- Alriksson Anneli (1996) *ILO och LO om konvention 100 och likalönsprincipen*. Opubl. rapport, Linköpings universitet.
- Ambjörnsson Ronny (1998) *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880-1930*. Stockholm.
- Axelsson Kaj (1980) *Den första i sitt slag*. Stockholm.
- Beckholmen Kuno & Wallstrand Lennart (1981) *Fabriks 90 år. 1940-1980*. Stockholm.
- Bergqvist Christina (1991) "Corporatism and Gender Equality. A Comparative Study of two Swedish Labour Market Organisations", *European Journal of Political Research* 20/1991.
- Bergqvist Christina (1994) *Mäns makt och kvinnors intressen*. Lund.
- Bergström Villy (1989) "Program och ekonomisk politik 1920-1988", i Misgeld Klaus, Molin Karl & Åmark Klas (red) *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*. Stockholm.
- Bibeln* (1992) Stockholm.
- Björk Gunnela (1999) *Om kvinnors kollektiva handlande. En teoretisk diskussion*. Opubl. seminarierapport, Historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Björk Gunnela (1999) *Att förhandla sitt medborgarskap. Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900-1950*. Lund
- Blomberg Eva (1995) *Män i mörker. Arbetsgivare, reformister och syndikalister. Politik och identitet i svensk gruvindustri 1910-1940*. Stockholm.
- Blomberg Eva (1997) "Mannakraft och stöttepinnar – reformistiskt identitetsskapande på 1940-talet", i *Mot halva makten. Elva historiska essäer om kvinnors strategier och mäns motstånd*. SOU: 1997: 113.
- Butler Judit (1996) "Subversiva kroppsakter" i Lisbets Larsson (red) *feminismer*. Lund.
- Callerstig Ann-Charlotte (1997) *LOs kvinnoråd och tillsättandet av den första kvinnliga ombudsmannen*. Opubl. uppsats, Historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Carlsson Christina (1986) *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880-1910*. Lund.
- Carlsson Wetterberg Christina (1987-1988) "'... ingen kvinnofråga existerar ...'" Kvinnoorganiseringen inom den tidiga arbetarrörelsen", *Arbetarhistoria* 2/1987-1/1988.
- Carlsson Wetterberg Christina (1992) "Från patriark till genussystem – och vad kommer sedan?", *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 3/1992.
- Cooles Diana (1997) *Women in political theory. From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*. New York/London.
- Dahlerup Drude (1992) "Arbejderkvinderne: Organisering efter kønnet eller klassen", i *Arbejderkvinder i bevægelse*. Köpenhamn.
- Dahlström Edmund & Liljeström Rita (1981) *Arbetarkvinnor i hem- arbets- och samhällsliv*. Stockholm.

- Drangel Louise (1984) "Folkpartiet och jämställdhetsfrågan, i *Liberal ideologi och politik*. Stockholm.
- Eduards Maud (1990) "Att studera och värdera välfärd", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2/1990.
- Eduards Maud (1992a) "Den feministiska utmaningen. Kvinnors kollektiva handlande" i Yvonne Hirdman & Åström Gertrud (red) *Kontrakt i kris*. Stockholm.
- Eduards Maud (1992b) "Against the Rules of the Game. On the importance of Women's Collective Actions", i Eduards Maud, m fl (red) *Rethinking Change. Current Swedish Feminist Research*. Stockholm.
- Eduards Maud (1993) "Politiken förkroppsligad" i Björn von Sydow, Gunnar Wallin & Björn Wittrock (red) *Politikens väsen. Idéer och institutioner i den moderna staten*. Stockholm.
- Eduards Maud (1997) "The Women's Shelter Movement" i Gunnel Gustafsson (red) *Towards a New Democratic Order? Women's Organizing in Sweden in the 1990s*. Stockholm.
- Eduards Maud (1998a) *Politik och kön – en historia om skillnader och makt*. Rapport, Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
- Eduards Maud (1998b) "Män – finns de?", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3-4/1984.
- Eduards Maud & Manns Ulla "Om genus och genussystem", *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 4/1987.
- Ekdahl Lars (1983) *Arbetet mot kapital. Typografer och ny teknik studier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet*. Lund.
- Elvander Nils (1988) *Den svenska modellen*. Stockholm.
- Emanuelsson Agneta (1990) *Pionjärer i vitt. Professionella och fackliga strategier bland svenska sjuksköterskor och vårdbiträden 1851-1939*. Huddinge.
- Englund Eivor (1989) "Arbetsmarknadens kvinnonämnd", i Johansson L Anders m fl (red) *Saltsjöbadsavtalet 50 år. Forskare och parter begrundar en epok 1938-1988*. Stockholm.
- Ericsson Tom (1991) "Kvinnor i facklig kamp. En studie av föreningen kvinnor i statens tjänst 1904-1912", i *Scandia* 1981.
- Ericsson Tom (1983) *Den andra fackföreningsrörelsen. Tjänstemän och tjänstemannaorganisationer i Sverige före första världskriget*. Umeå.
- Eriksson Nancy (1964) *Bara en hemmafru. Ett debattinlägg om kvinnan i familjen*. Stockholm.
- Eskilsson Lena (1991) *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad*. Stockholm.
- Feminism and History* (1997) Scott W Joan (red). Oxford/New York.
- feminism* (1996) Lisbeth Larsson (red). Lund.
- Flood Hulda (1933) "Ett nytt kvinnoideal", *Arbetarnas Bildningsförbunds Skriftserie* 4/1933.

- Flood Hulda (1944) ”Kvinnor och män – vad hindrar jämlikheten”, *Arbetarnas Bildningsförbunds Skriftserie 24/1944*.
- Flood Hulda (1960) *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*. Stockholm.
- Florin Christina (1987) *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906*. Stockholm.
- Florin Christina & Nilsson Bengt (1998) *Hur skapas ett jämställdhetspolitiskt fält? Jämställdhetspolitikens uppkomst på 1960- och 1970-talen*. Opubl. konferensrapport 1998, Historiska Institutionen, Stockholms universitet.
- Florin Christina (1999) ”Skatten som befriar. Hemmafruar mot yrkeskvinnor i 1960-talets särbeskattningsdebatt”, i Christina Florin, Lena Sommestad & Ulla Wikander (red) *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*. Stockholm.
- Florin Christina & Johansson Ulla (1993) *Där de härliga lagrarna gro. Kultur, klass och kön i det svenska läroverket. 1850-1914*. Kristianstad.
- Frangeur Renée (1995) ”Utanför systemet? Om genussystemteorins förklaringsvärde för (stats-) feminismen på 1930-talet”, *Historisk Tidskrift 2/1995*.
- Frangeur Renée (1998) *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna. Striden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*. Lund.
- Gaventa John (1992) ”Makt och deltagande”, i Pettersson Olof (red) *Maktbegreppet*. Stockholm.
- Genus i historisk forskning* (1993) Christina Ericsson (red). Lund.
- Gustafsson Bo (1994) ”Den tysta revolutionen”, i Thullberg Per & Östberg Kjell (red) *Den svenska modellen*. Lund.
- Göransson Anita (1987) ”Bröd och rosor”, *Historisk Tidskrift 1/1987*.
- Hagberg Jan-Erik (1986) *Tekniken i kvinnornas händer. Hushållsarbete och hushållsteknik under tjugo- och trettiotalen*. Linköping.
- Hagemann Gro (1989) ”Historien om den manliga arbetarklassen”, *Arbetarhistoria 3/1989*.
- Hagemann Gro & Åmark Klas (1999) ”Fra ’husmorskontrakt’ til ’likestillningskontrakt’”, i Fredrik Engelstad (red) *Om makt. Teori og kritikk*. Oslo.
- Hansson Sigfrid (1932) *Den svenska fackföreningsrörelsen*. Stockholm.
- Hartman Heidi (1993) ”Kapitalismen, patriarkatet och könssegregationen i arbetet”, i Christina Ericsson (red) *Genus i historisk forskning*. Lund.
- Hatje Ann-Katrin (1974) *Befolkningsfrågan och välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen*. Stockholm.
- Hatje Ann-Katrin (1999) *Från treklang till triangeldrama. Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880-1940-talen*. Lund.
- Hedlund Gun (1996) ”Det handlar om prioriteringar”. *Kvinnors villkor och intressen i lokal politik*. Örebro.
- Hellberg Inga (1997) *Det fackliga förtroendet. En studie av ombudsmän och experter 1950-1991*. Stockholm.

- Hinnfors Jonas (1998) *Stability Through Change. Swedish Parties and Family Policies*. Opubl. konferensrapport, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborg.
- Hirdman Yvonne (1988a) *Genussystemet – teoretiska funderingar kring kvinnors sociala underordning*. Maktutredningen, rapport 23, Uppsala.
- Hirdman Yvonne (1988b) ”Genussystemet. Teoretiska reflexioner kring kvinnors underordning”, *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 3/1988.
- Hirdman Yvonne (1989) *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm.
- Hirdman Yvonne (1990) ”Genussystemet”, i *Demokrati och makt i Sverige*. SOU 1990: 44.
- Hirdman Yvonne (1992a) *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*. 1992.
- Hirdman Yvonne (1992b) ”Kvinnorna i välfärdsstaten”, *Kvinnohistoria*. Stockholm.
- Hirdman Yvonne (1993) *Folkhemstanken och kvinnorna*. Stockholm.
- Hirdman Yvonne (1994a) ”Kvinnorna i välfärdsstaten”, i Thullberg Per & Östberg Kjell (red) *Den svenska modellen*. Lund.
- Hirdman Yvonne (1994b) *Genusanalys av välfärdsstaten: en utmaning av dikotomierna*. Stockholm.
- Hirdman Yvonne (1998a) *Med kluven tunga. LO och genusordningen*. Stockholm.
- Hirdman Yvonne (1998b) ”Konstruktion och förändring”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3-4/1988.
- Hirdman Yvonne (2000) *Om genuskontrakt. En liten begreppshistorisk översikt*. Opubl. konferensrapport, Stockholm.
- Holmberg Per (1958) *Objektivt och subjektivt i arbetsvärderingen*. Särtryck ur Sociala Meddelanden 5/1958.
- Horgby Björn (1993) *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940*. Stockholm.
- Horgby Björn (1998) Från jämlikhet till marknad. En diskursanalys av kommunalpolitiken i Linköping efter 1970, *Historisk Tidskrift* 1998:3.
- Humlesjö Inger (1992) *Förmedling av arbetslöshet? Om kvinnor, ”flickor” och typografer i 1920-talets Stockholm*. Opubl. avhandlingsmanus, Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Höglund Gunhild (1951) *Stridbar kvinna. Några blad ur Anna Johansson-Visborgs liv och svensk kvinnorörelse*. Stockholm.
- Irlinger Irma (1990) *TCO och kvinnorna. Tidsperioden 1944-1974. Studie av TCOs och SIFs arbetsmarknadspolitik och behandlingen av principen lika lön för lika arbete*. Uppsala.
- Jardin A Alice (1996) ”Kvinnoeffekten”, i Lisbeth Larsson (red) *feminismer*. Lund.

- Jensen Åge & Karlsson Eva (1987-1988) ”God morgon Ombudsmannen. En redigerad utskrift av delar av en tidigare bandad intervju med Elin Mossberg”, *Arbetarhistoria* 4/1987-1/1988.
- Johansson L Anders (1989) *Tillväxt och klassarbete. En studie av den svenska modellens uppkomst*. Stockholm.
- Johansson L Anders & Magnusson Lars (1998) *LO andra halvseket. Fackföreningsrörelsen och samhället*. Stockholm.
- Jónasdóttir G Anna (1985) ”Kvinnors intressen och andra värden”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2/1985.
- Jónasdóttir G Anna (1991) *Love, Power and Political Interests*. Örebro.
- Jónasdóttir Anna (1992) ”Har kön någon betydelse för demokratin?” i Yvonne Hirdman & Åström Gertrud (red) *Kontrakt i kris*. Stockholm.
- Kanter Moss Rosabeth (1975) ”Women and the Structure of Organisations: Explorations in Theory and Behaviour”, i Millman Marcia & Kanter Moss Rosabeth (red) *Another Voice. Feminist Perspectives on Social Life and Social Science*. New York.
- Karlbom Torvald (1969) *Arbetarnas fackföreningar. Organisation – principer – avtal*. Stockholm.
- Karlsson Gunnel (1990) *Manssamhället till behag? Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund*. Stockholm.
- Karlsson Gunnel (1991) ”En röd strimma vid horisonten. Forskning om arbetarrörelsens kvinnor”, i Misgeld Klaus & Åmark Klas (red) *Arbetsliv och arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige*. Stockholm.
- Karlsson Gunnel (1992) ”Stödtrupp eller avantgarde? Om det svenska socialdemokratiska Kvinnoförbundets villkorliga medverkan i politiken”, i *Arbejderkvinder i bevægelse*. Köpenhamn.
- Karlsson Gunnel (1996) *Från broderskap till systerskap. Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*. Lund.
- Karlsson Lynn (1995) ”The Beginning of a Masculine Renaissance. On the 1909 Prohibition against Women’s Nighthwork in Sweden”, i Wikander Ulla Kessler Harris Alice & Lewis Jane (red) *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States and Australia 1880-1920*. Chicago.
- Korpi Walter (1994) ”Den svenska arbetarrörelsens förutsättningar och strategier”, i Thullberg Per & Östberg Kjell (red) *Den svenska modellen*. Lund.
- Korpi Walter (1995) *Handling, resurser och makt – om kausala och finala förklaringsmodeller i maktanalys*. Särtryck ur Sociologisk forskning 1/1985, Institutet för social forskning, särtrycksserie nr 14.
- Kuuse Jan (1986) *Strukturuomvandlingen och arbetsmarknadens organisering. SAF och dess motparter i en förändrad omvärld*. Stockholm.
- Kvarnström Lars (1998) *Män i staten. Stationskarlar och brevbärare i statens tjänst 1897-1937*. Stockholm.

- Kvarnström Lars & Waldemarson Ylva (1993) "Med sikte på staten – facklig verksamhet bland kvinnor och betjänter i statens tjänst", i Simonsson Birger & Thörnqvist Annette (red) *Arbete. Genus. Fackförening*. Göteborg.
- "Kvinnor i Arbetarrörelsen. Hågkomster och intervjuer sammanställda av Eva Karlsson" (1975) i *Arbetarrörelsens årsbok. 1975*. Stockholm.
- Kvinnor mot kvinnor*. Om systerskapets svårigheter (1999) Florin Christina, Sommestad Lena & Wikander Ulla (red). Stockholm.
- Kvinnors röst och rätt* (1969) Hamrin-Thorell Ruth, Lindström Ulla & Stenberg Gunborg (red) Stockholm.
- Kyle Gunhild (1979) *Gästarbeterska i manssamhälle. Studier om industriarbetande kvinnors villkor i Sverige*. Stockholm.
- Larsson Hans Albin (1985) "Husmor blir politiker. Om svenska landsbygdens kvinnoförbund", i Dahlgren Anita m fl (red) *Kvinnor påverkar*. Stockholm.
- Larsson Maj (1973) *Kvinnor i tidsspegl. En bok om centerns kvinnoförbund*. Stockholm.
- Larsson Margareta (1951) *KTTF. Kvinnliga telefontjänstemannaföreningen 1918-1948*. Stockholm.
- Larsson Reidar (1990) *Politiska ideologier i vår tid*. Lund.
- De Lauretis Teresa (1984) *Alice doesn't: feminism, semiotics, cinema*. London.
- De Lauretis Teresa (1996) "Semiotik och erfarenhet", i Lisbeth Larsson (red) *feminismer*. Lund.
- Leffler Marion (1991) "Den svenska arbetarrörelsens bildningsorganisationer, Bakgrund och forskningsöversikt", i *Arbetsliv och arbetarrörelse*. Stockholm.
- Levin Hjärdis (1987-1988) "Proletärkvinnor ohoj! Stockholms Allmänna Kvinnoklubb 1892-1930", *Arbetshistoria* 4/1987- 1/1988.
- Lindgren Gerd (1985) *Kamrater, kollegor och kvinnor. En studie av könssegregeringsprocessen i två mansdominerade organisationer*. Umeå.
- Lindholm Margareta (1990) *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*. Göteborg.
- Lundgren Britta (1990) *Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket*. Stockholm.
- Lövgren Britta (1993) *Hemarbete som politik. Diskussioner om hemarbete, Sverige 1930- och 40-talen, och tillkomsten av Hemmets forskningsinstitut*. Stockholm.
- Manns Ulla (1997) *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremerförbundet 1884-1921*. Stockholm/Stehag.
- Mral Brigitte (1999) *Talande kvinnor. Kvinnliga retoriker från Aspasia till Ellen Key. Nora*.
- Melby Karin (1995) *Kjønn og klasse. Forklaringsmodeller i kvinnehistorisk forskning*. Opublicerat manus till provföreläsning i samband med doktorsexamen.

- Misgeld Klaus (1997) *Den fackliga europavägen. LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945-1991*. Stockholm.
- Moberg Kerstin (1978) *Från tjänstehjon till hembiträde*. Uppsala.
- Nicklasson Stina (1992) *Högerns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet 1900-1936/37*. Uppsala 1992.
- Nilsson Bengt (1996) *Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft*. Stockholm.
- Nordberg Karin (1990) ”De skötsamma fruarna i Holmsund”, *Häftet för kritiska studier 2/1990*.
- Norlander Kerstin (1984) ”Könssegregerad arbetsdelning och facklig politik”, *Arkiv 29-30/1984*.
- Nyberg Anita (1989) *Tekniken – kvinnornas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, hushållsarbets- och förvärvsdeltagande på 1930-1980-talet*. Linköping.
- Ohlander Ann-Sofie (1989): ”Det osynliga barnet? Kampen om den socialdemokratiska familjepolitiken”, i Misgeld Klaus, Molin Karl & Åmark Klas (red) *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*. Stockholm.
- Persson Bo (1991) *Skogens skördemän. Skogs- och flottningsarbetareförbundets kamp för arbete och kollektivavtal 1918-1927*. Lund.
- Quick Malin (UÅ) *Tjejligan. LO-kvinnornas motståndsrörelse*. Opubl. uppsats. Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
- Qvist Gunnar (1974) *Statistik och politik. Landsorganisationen och kvinnorna på arbetsmarknaden*. Stockholm.
- Qvist Gunnar (1975) ”Landsorganisationen i Sverige och kvinnorna på arbetsmarknaden. Kvinnor i arbetarrörelsen”, i *Arbetarrörelsens Årsbok 1975*.
- Qvist Gunnar (1978) *Konsten att blifva en god flicka*. Kvinnohistoriska uppsatser, Kvinnohistoriskt arkiv, 11. Stockholm.
- Riley Denise (1997) ”Does a Sex have a History?”, i Joan W Scott (red) *Feminism and History*. Oxford/New York.
- Rosenbeck Bente (1996) *Kroppens politik. Om kön, kultur och vetenskap*. Köpenhamn.
- Rothstein Bo (1992) *Den korporativa staten: Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*. Stockholm.
- Rubin Gayle (1997) ”The traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex”, i Joan W Scott (red) *Feminism and history*. Oxford/New York.
- Rönnbäck Josefine (1996) *Mor – barn – arbete – ett aktuellt triangeldrama. Yrkeskvinnornas riksförbund 1935-1944*. Magisteruppsats i historia, Historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Saltsjöbadsavtalet 50 år. Forskare och parter begrundar en epok 1938-1988* (1989) Anders L Johansson m fl (red) Stockholm.
- Sandberg Per (1969) *Tjänstemannarörelsen. Uppkomst och utveckling*. Stockholm.

- Scott W Joan (1988) *Gender and the Politics of History*. New York.
- Selander Staffan (1989) "Förvetenskapligande av yrken och professionaliseringsstrategier", i Selander Staffan (red) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap*. Lund.
- Sjödén Eva (1999) "*Församlingshem i varje församling!*". *En undersökning av Svenska kyrkans församlingshem under 1900-talets fyra första decennier ur ett genusperspektiv*. Opubl. uppsats, Teologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Sjödén Eva (1999) *Kvinnor frivillighet och kyrkobygge. Kvinnors delaktighet i 1900-talets frivilligrörelse för byggande av församlingshem, kapell och kyrkor ur ett genusperspektiv*. Opubl. examens arbete, Teologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Smith Dorothy (1987) *The Everyday World as Problematic – A Feminist Sociology*. Boston.
- Sommestad Lena (1992) *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*. Lund.
- Sommestad Lena (1994) "Privat eller offentlig välfärd? Ett genusperspektiv på välfärdsstaternas historiska formering", *Historisk Tidskrift* 4/1994.
- Sommestad Lena (1995) "Kvinnor, industrialisering och välfärd. Argument för en komparativ genusforskning", *Häftet för Kritiska Studier* 1/1995.
- Stråth Bo (1998) *Mellan två fonder. LO och den svenska modellen*. Lund.
- Sund Bill (1991) "Kvinnolön och arbetarskydd", i *Kvinnolön, Arbetsmiljö, Jobb. Beklädnadsfackförbundens kamp*. Stockholm.
- Swedmark Marianne (1993) "Socialist, agitator, kvinnopionjär", *Idéhistoriska skrifter* 18/1993.
- Thörnquist Annette (1981) Bransch och fack i kris och förvandling, i *Kvinnolön, Arbetsmiljö, Jobb. Beklädnadsfackförbundens kamp*. Stockholm.
- Tio kvinnor tycker* (1961) Stockholm.
- Torstendahl Rolf (1982) "Byråkratisering, yrkesstolthet och klassmedvetande", i Öhngren Bo (red) *Organisationerna och samhällsutvecklingen*. Stockholm.
- Torstendahl Rolf (1994) "Socialdemokratins roll i industrikapitalismens utveckling", i Thullberg Per & Östberg Kjell (red) *Den svenska modellen*. Lund.
- Waldemarson Ylva (1992a): "Kontrakt under förhandling. LO, kvinnorna och makten", i Hirdman Yvonne & Åström Gertrud (red) *Kontrakt i kris. Om kvinnors plats i välfärdsstaten*. Stockholm.
- Waldemarson Ylva (1992b) "Får en bofink se ut hur som helst? Den svenska arbetarrörelsens syn på kvinnor och lönearbete", *Arbetarhistoria* 1-2/ 1992.
- Waldemarson Ylva (1996) "Kön, klass och statens finanser – en historia om statligt arbetsgivarskap och statsanställda kvinnor", i Kvarnström Lasse, Waldemarson Ylva & Åmark Klas *I statens tjänst. Statlig arbetsgivarpolitik och fackliga strategier 1870-1930*. Lund.

- Waldemarson Ylva (1998a) *Mjukt till formen – hårt till innehållet. LO:s kvinnoråd 1947-1967*. Stockholm.
- Waldemarson Ylva (1998b) ”Att synliggöra det osynliga – några tankar kring makt och maktlöshet”, i Blomberg Eva, Horgby Björn & Kvarnström Lars (red) *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark*. Linköping.
- Waldemarson Ylva (1999) ”Att föra kvinnors talan. LO:s kvinnoråd 1947-1967”, i Christina Florin, Lena Sommestad & Ulla Wikander (red) *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*. Stockholm.
- Waldén Lousie (1997) ”Vad konstituerar maktlöshet?”, i *Mot halva makten. Elva historiska essäer om kvinnors strategier och mäns motstånd*. SOU 1997:113.
- Wallén Tord (1990) ”Suveränitet och samverkan. Några viktiga drag i TCOs organisationsutveckling”, i *Årsbok 1989-1999 Tjänstemannarörelsens Arkiv och Museum*. Stockholm.
- Wendt Höjer Maria & Åse Cecilia (1996) *Politikens paradoxer. En introduktion till feministisk politisk teori*. Bjärred.
- Wieselgren Gerda (1969) *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnans rätt till arbete*. Göteborg.
- Widerberg Karin (1980) *Kvinnor, klasser och lagar 1750-1980*. Lund.
- Wigforss Eva (1938) ”Kvinnors arbete och löner”, i Myrdal Alva m fl (red) *Kvinnan, familjen och samhället*. Stockholm.
- Wikander Ulla (1988) *Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880- 1980. Genusarbetsdelning och arbetets degradering vid en porslinsfabrik*. Lund.
- Wikander Ulla (1992) ”Delat arbete, delad makt. Om kvinnors underordning i och genom arbetet. En historisk essä”, i Hirdman Yvonne & Åström Gertrud (red) *Kontrakt i kris. Om kvinnors plats i välfärdsstaten*. Stockholm.
- Wikander Ulla (1999) *Kvinnoarbetet i Europa 1789-1950. Genus, makt och arbetsdelning*. Stockholm.
- Williams J Patricia (1996) ”Bronsringen och det djupa, blå havet”, i Lisbeth Larsson (red) *feminsmer*. Lund.
- Winberg Christer (1987) ”Patriarker i kvinnoförbund. Textilarbetarförbundets kvinno-syn”, i Sawyer Birgit & Göransson Anita (red) *Manliga strukturer och kvinnliga strategier. En bok till Gunhild Kyle*. Göteborg.
- Women in Trade Unions in Eleven Industrialized Countries* (1984) Philadelphia.
- Åkerman Brita (1994) *88 år på 1900-talet. Bland vänner och idéer*. Stockholm.
- Åmark Klas (1986) *Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940*. Lund.
- Åmark Klas (1989a) ”Öppna karteller och sociala inhägnader”, i Selander Staffan (red) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap*. Lund.
- Åmark Klas (1989) ”Sammanhållning och intressepolitik. Socialdemokratin och fackföreningsrörelsen i samarbete och på skilda vägar”, i Misgeld Klaus, Molin Karl &

Åmark Klas (red) *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*. Stockholm.

Åmark Klas (1998) *Solidaritetens gränser*. Stockholm.

Åström Gertrud (1992) ”Fasta förbindelser. Om välfärdsreformer och kvinnors välfärd”, i Hirdman Yvonne & Åström Gertrud (red) *Kontrakt i kris. Om kvinnors plats i välfärdsstaten*. Stockholm.

Öberg Lisa (1999) ”Ett socialdemokratiskt dilemma. Från hembiträdesfråga till pigdebatt”, i Christina Florin, Lena Sommestad & Ulla Wikander (red) *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*. Stockholm.

Östberg Kjell (1997) *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*. Stockholm